

28 APR 1956

Manilal Gandhi Memorial Number

APRIL, 1956

REGISTERED AT THE G.P.O. AS A NEWSPAPER

PRICE 1/-

Souls go forth from Me, Back unto Me they come.
Now is the sacred secret mystery declared.
He is quit of works in Bliss.
Trouble and ignorance are gone; The Light has come!
In Me as in his refuge he hath won for ever and ever . . .
The Eternal Rest.
Precious thou art to me; right well beloved.

—Bhagavad Gita

Nearer, my God, to Thee, nearer to Thee!
E'en though it be across that raiseth me,
Still all my song shall be—
Nearer, my God, to Thee, nearer
to Thee.

Though like the wanderer (the sun
gone down,)
Darkness be over me—my rest a stone;
Yet in my dreams I'd be
Nearer, my God, to Thee, nearer
to Thee.

Then let the way appear steps unto
Heaven,
All that thou sendest me in mercy given;
Angels to beckon me,
Nearer, my God, to Thee, nearer
to Thee.

Then with my waking Thoughts bright
with thy Praise,
Out of my stony griefs Beth-el I'll raise
So by my woes to be,
Nearer, my God, to Thee, nearer
to Thee.

Or if on joyful wing cleaving the sky,
Sun, moon, and Stars forgot, upwards
I fly

Still all my song shall be,
Nearer, my God, to Thee, nearer
to Thee.

Publisher's Note

HERE have been many Special Numbers and Memorial Numbers, in the past, published by us under the editorship of the late Mr. Manilal Gandhi. To day, we have suddenly been thrown on our own resources. We can do little to express our deep respect for our late Editor, but we want to give our fellow-men, a glimpse of the man that he was. So we have decided to dedicate this issue to him.

The late Mr. Manilal Gandhi's association with 'Indian Opinion' dates back to 1903 when it was founded by Gandhiji. Though the Phoenix Settlement and 'Indian Opinion' were both founded by him—it was the untiring and selfless devotion of the late Mr. Manilal Gandhi that kept the torch burning. Always there has been this one voice, that has never failed to speak for the oppressed people of this country.

Mr. Gandhi became editor of 'Indian Opinion', in 1918. His path was a difficult one. His whole life was devoted to the service of his fellow-beings in this country. He tried to live according to his father's teachings, and thus encountered many difficulties. But he never swerved from the chosen path. It was a path without friends or supporters, but he was undaunted. He walked on and he walked alone, because he knew his was the right way and the only way. There were moments of deep frustration for him, as there are for all of us. His humility made him feel that perhaps he lacked some quality or that he had failed in some way to show his brethren the way of Truth and non-violence. He felt that he had not done enough. But we know, that he glorified his life in living for others. In the 53 years of 'Indian Opinion' and Phoenix Settlement, he has brought world-wide recognition and admiration for the work these two organisations are doing. To-day 'Indian Opinion' is being read in every part of the world and the voice of the oppressed people is heard everywhere. It is through the efforts of Mr. Manilal Gandhi

that we have so many friends and well-wishers in all parts of the world. To the Settlement he has given a beautiful school, thus fulfilling the wishes of his father and himself.

As is the way of all great men, Mr. Gandhi died, thinking that he had done little with his life. But to-day, we have received numerous messages from all over the world including South Africa, that tell us a different story. His life had been a glorified struggle for the rights of men and for the principles that his father died for. He was a noble son of an illustrious father and we are sure that to-day he has found peace in being one with the soul of Gandhiji in their heavenly home.

What can we say—we who have worked with him and under him for so long? He was never an employer to an employee—he was always the father to all who were under his wing. We are as heart broken and lost as are his own family. Like his father before him, who was father to the nation, he was a father to us all. He was young with the young and old with the old—his love embraced everyone who came in contact with him. We know that we are not alone in feeling lost without him. It is hard to believe or accept the fact that we shall never see the loved face again or hear the dear voice. He is with us now, but the human heart yearns for the physical nearness. His favourite hymn was "Lead Kindly Light" and he followed that light until his death. He does not walk alone anymore—the light that guided his life has taken him to a morning, where the mist have rolled away, and brought him face to face with those that he loved.

In this issue we have tried to pay tribute to one whom we loved dearly. We can only quote Gandhiji's words on death and console ourselves and those who share our grief. Gandhiji said that we the survivors can help the departed dear ones by weaving into our own lives all that was good in them, for, if they know anything of what happens here they must be consoled by the knowledge that we are treasuring their memories by adopting what was best in them.

M e s s a g e s

Mrs. Vijayalakshmi Pandit, High Commissioner For India In U.K.

.....I have heard with deep regret of the death of Shri Manilal Gandhi. His passing away in his home in Natal is a reminder of the brave beginnings of the struggle for our freedom led by Mahatmaji at the turn of the century. Since then much has happened. After two generations India achieved her freedom and she is today endeavouring to contribute to strengthening peace of the world and extending the freedom which she now enjoys to the areas where they are still denied.

It was appropriate that the son of our great leader, Shri Manilal Gandhi should have taken upon himself to continue this struggle in South Africa. He was dedicated to protest against the policy of racial discrimination and like Mahatmaji he was determined to fight with weapons of self-sacrifice and passive, but determined moral resistance. The principle of racial equality and the birth right of full political and economic freedom is still being denied. But the sacrifice and example of Manilalbhai as a worthy son of his father—has already inspired and will continue to fire the conscience of the world and in the end the same cause of freedom and equality which triumphed in India will triumph in South Africa.

—o—

Lady Harding Of Penshurst

.....Many from many lands gratefully honour Manilal. Remember his gracious welcome at Phoenix two years ago. He sacrificed greatly for truth and fought with faith—for a world set free from hate. When he called Moral Re armament a lighthouse in the dark and stormy world pointing us to right way, he lit that way for many hundreds. Will honour him tomorrow Eastham Town Hall, East of London where name of Gandhi lives in heart of people.

—o—

Canon Collins, St. Paul's Cathedral, London

.....Kindest thoughts and sympathy in your sorrow. Manilal Gandhi's death is a great loss to all who cherish freedom. His understanding his father's belief and practices has been of greatest service to mankind. We can ill afford his loss. His good life will long influence others for good and inspire future generations in the way of non-violent and loving resistance.

—o—

South African Indian Congress

...On behalf of the Indian people of the Union I express my deepest sympathy to you and your family at the untimely death of Mr. Manilal Gandhi, your beloved husband

From the days when Mahatma Gandhi was on the shores of our country fighting discriminatory laws, Mr. M. Gandhi actively participated in the affairs of our people, serving terms of imprisonment in passive resistance campaigns under Mahatma Gandhi and again in 1946. In the 1952 defiance of Unjust laws campaign he again made his contribution when he was sentenced to an imprisonment with Mr. Patrick Duncan.

Mr Gandhi was associated with the South African and the Natal Indian Congress for many years. Last year he attended the Congress of the People at Kliptown as an observer. Although we disagreed with him at times, we were essentially united in a common objective for Freedom for all in South Africa—Dr. G. M. Naicker President.

Vera Brittain, London

.... I was so much grieved to read in our papers last night and this morning that Shri Manilal Gandhi has passed on to the great unknown, in which I pray that he has found his father. He followed the Mahatma so rigidly in all his works and ways, and I shall never forget how he spoke of him when we met at Santiniketan and Sevagram.

A torch of truth and goodness has gone out in South Africa. I fear that Shri Manilal spent all his strength in the gallant struggle against the colour-bar. That too will one day reach victory, and he will stand high among the crusaders.

Please accept my sympathy, respect and admiration for everything that you have all done and endured.

—o—

Denis E. Hurley O.M.I., Archbishop Of Durban

.....It was a great sorrow to me to hear of the death of your father. So his prolonged illness had led to his sorrowful bereavement of his family. I am sure you must miss him very intensely.

There are many in Durban and South Africa who are saddened by his passing. In his life he tried to live up to the high standards of kindness and love preached by his father. I am certain that he is now enjoying an eternity, the reward of his noble efforts.

With the expression of my sympathy to you and all the family.

—o—

G. L. Mehta, Ambassador Of India In U.S.A.

... Deeply grieved to learn of sad death of Shri Manilal Gandhi who was carrying on the noble work of his great father in South Africa. Shri Manilal's death is a grievous loss not only to the Indian community in South Africa but also for the cause for which he stood and which was symbolized in the struggle waged by Gandhiji for years. Shri Manilal strove peacefully for recognition of the principles of racial equality and his sagacity and courage will be sorely missed by his compatriots.

—o—

Morarji Desai, Chief Minister Of Bombay

... Shri Manilal Gandhi had conscientiously devoted himself to Gandhiji's work in South Africa and carried it on steadfastly. We have lost in him a valuable servant of people.

—o—

Rev. Donald Harrington:

Community Church Of New York

.....Bowed with deepest sorrow at death of Manilal Gandhi who was the soul of kindness, courage and love for mankind. His spirit will not die and in God's good time his cause will triumph. Our deepest sympathy to all his family.

—o—

Indian National Congress: New Delhi

.....Deeply shocked hear sad demise Manilalbhai. Please accept condolences on behalf of the Congress.

A GLORY DEPARTED

By ARUN GANDHI

I WRITE as a heart-broken son impelled to share in this special and direct way my grief and thoughts with my fellow-beings. The darkness that has descended upon us makes me feel blinded, both physically and metaphorically, since the morning of Thursday, 5th April.

During the last twelve days that he spent at home it was our privilege to nurse him ourselves. He seemed to be well on the way to recovery and everyday with renewed vigour and vitality he would try to walk, with the hope that one day he will be able to walk as he did previously

This came as a bolt from the blue and for a while we all sat speechless. As we recovered from the shock we objected on the grounds that his age would not be able to withstand such a gruelling experience, to which he replied: "Then, would you rather see me bedridden suffering from a stroke?"

That conversation was followed by a long period of illness. For a man of action to lie in bed without being able to move or speak, is a pitiful state. But that was how God had willed it. On many occasions his condition was critical. Nobody knew on which

him which I did with great pleasure after which I assisted my mother in sponging him. On completion of this duty I carried him to his chair. This was the beginning of the end. Suddenly his eyes began to roll back and he became delirious. I was distressed over this sudden development and so I hurriedly called for the doctor. Thereafter I went and put him back to bed. All this time my father was in agony and he kept saying "Ram...Ram..." To add to our anxiety his feet and hands began to get cold. When the doctor did not come after a wait of few minutes, I went in search of him, but alas! five minutes after I left, the end came and father was no more.

The most unbearably poignant moment for all of us was when we undressed father to bathe the body in fulfilment of the religious rite.

It was also very difficult to resist suggestions to prolong the funeral until the following day to allow everybody to pay their homage, but Hindu sentiments would not allow it and it would have been contrary to the wishes of my father.

The present is very dark. But the future should be bright if we work for the ideals for which both, Mahatmaji and father, lived and died. We are now thrown on our own resources and must depend on our own initiative. Those of us who are grief-stricken should not waste time or emotion in fruitless sorrow over God's will. Father is in Bliss. We no longer have his physical presence, but his spirit will guide and help us. With a little effort we may dispel the dark clouds only to discover a glorious dawn.

Father And Son

TRIBUTE BY G. K. HILL

MY wife and I read with deep regret of the passing of Mr. Manilal Gandhi and we should appreciate your conveying to his family and to all concerned with 'Indian Opinion' our sincere sympathy. We mourn his loss not only as a friend but also of the work which he was doing. No doubt others more qualified than myself will pay tribute to his championship of the non-European cause in South Africa. I should like here to place on record my especial appreciation for his work as an editor, for although your newspaper was founded by his illustrious father, it has been under Mr. Gandhi's guidance for so many years that to praise it is to pay tribute to him, and I wish to do the latter by briefly describing those features of 'Indian Opinion' which seem to me to be of particular value.

Firstly it is a serious newspaper which never descends to reporting the sordid for its sensational value. Secondly it provides a forum where discussion goes deep and does not seek to solve difficult problems by means of shallow slogans and catchword problems ultimately of human weakness and sinfulness which cannot be solved by shallow means. Thirdly despite its name 'Indian Opinion' is not primarily aligned to any nationalistic group and is not the vehicle of any racialistic propaganda. Of course its pages are full of the problems

which spring from our multi-racial structure, but its contributors are men of good will seeking the right solutions to our problems together, although themselves coming from different sections of our people. I find the way in which quotations of great thinkers of many ages and lands are displayed on the front page particularly refreshing and stimulating, and characteristic of the depth and universality of approach.

Nor, indeed, can even such a confirmed internationalist as myself take exception to the special place which the affairs of India hold in the pages of 'Indian Opinion.' For the reports from India are of more than Indian importance, not only because India is a great power but, even more important, because they give us the inside story of how India is grappling with grave problems which in the last analysis are world wide. Surely the whole world should be interested in the story of, for example, the Bhoodan Movement of Vinobe Bhave?. I should also therefore like to pay tribute to those who have kept 'Indian Opinion' going during Mr. Gandhi's sad illness, and to wish them every success in continuing and extending its mission in the manner he would have liked to see.

! that was never to hap-

Recalling bits of his conversations with us it would seem that he was aware of what was ultimately going to happen to him. I vividly remember a conversation which took place a few days before he suffered his first paralysis. It was just after supper. My parents, sister and I were playing a game as we usually did. Suddenly my father stopped the game and said: "I wish to ask you all a very serious question."

As all of us were anxious to know what had happened we sat in silence, expectantly waiting for him to continue. Then in his usual drawling manner he began.

"I seek your permission to allow me to fast for twenty-one days to remove all the poison from my body."

side of the fence he was going to fall.

He was discharged from the McCord hospital, where he was treated with gentle care and thoughtfulness for two months, on Sunday, March 25. He would not believe us when we told him that he was being taken home. On his arrival he was extremely happy and cheerful to be back home after such a long time. He remained thus until he passed on.

The morning of the tragic day arrived. The sun was just coming over the hills in the horizon and its warm rays were piercing the cool dawn into wakefulness. I was called by my mother to help her give my father the bed-pan, thereafter he was given his breakfast. As usual he was his normal self. At precisely nine o'clock I was asked to shave

M e s s a g e s

**Prof. Leo And Dr. Hilda Kuper,
University Of Natal**

.....We mourn with you the loss of Manilal Gandhi, a man of outstanding sincerity, sweetness and unassuming courage. He imbibed the principles of virtue expressed by his father, and he struggled to put these into practice in his own life. His task was not easy, yet he remained unembittered, patient and with faith.

Our hearts go out in sympathy to Mrs Gandhi, whose rare spirit supported him in his brave struggle, and to his children who are carrying on the Gandhi tradition. It falls to us to continue his work, and to keep alive 'Indian Opinion, which meant so much to him and to all its readers.

—o—

**Julius Lewin Esq., Senior Lecturer in African
studies in the University of the Witwatersrand**

.....The death of Manilal Gandhi has robbed South Africa of one of the few remaining champions of racial freedom. Mr. Gandhi gave the common cause all that he could give and more. At an age when most men would have relaxed their efforts, he continued the unending struggle. Through all these years he battled to keep alive this historic journal founded by his saintly father. His example of personal devotion to the public interest was outstanding; and I hope that it will continue to inspire with the will to carry on.

—o—

**H. Nattrass Esq., Principal Of the
M. L. Sultan Technical College**

.....The passing of Mr. Manilal Gandhi came as a great shock to all who knew him.

His personal interest in our educational work, for his son and daughter are students of the M. L. Sultan Technical College, was a source of deep encouragement to us. The intimate knowledge of scholastic work which he possessed, the vision of an educational centre of broad scope to be established at Phoenix, the practical application of his experience in the school which he conducted, the part-time classes he organised and the amazing cultural and memorial centre he built away from the city marked him as an outstanding personality in his own right.

His idealism transcended normal considerations of conduct and in the light of that idealism we look upon his passing with sadness and a sense of great personal loss.

We joy in the fact that his son will carry on the good work of education which his father has so firmly founded in the settlement established by the grandfather, the Mahatma!

—o—

Sir Maharaj Singh, Ex-Governor Of Bombay

.....My wife and I are very grieved to learn that your husband has passed away. I was under the impression that he was improving and I had written to him only a few weeks ago but God disposed otherwise and we must bow to His will.

I first met Manilal 24 years ago and admired his selflessness and high principles. His demise will be a great loss to the Indians in South Africa

Please accept for yourself and your children our deep sympathies in your sorrow.

P. Kodanda Rao Esq., Servants Of India Society

.....Mrs. Rao and I offer you our profound sympathy in the great bereavement that you and the family have suffered in the passing away of our good friend, Manilal. It is a bereavement not only to you but to the Indians as well as to non-racialists in South Africa and in the world. He fought racial segregation as befitting the son of Mahatma Gandhi.

—o—

Prabhavati—Jayaprakash Narayan

.....Deeply mourn with you and offer heartfelt condolences. Mother India has lost a devoted son and the oppressed people of the world a relentless fighter.

—o—

Dr. Lavina Scott, Principal of Inanda Seminary

.....I am grateful for the opportunity to pay tribute to our good friend and neighbour, Mr. Manilal Gandhi. To many people throughout the world the name Gandhi denotes genius, brilliance—a spiritual and political leadership of a high order. Those of us who have known the son instead of the Mahatma think rather of gentleness, faithful devotion to an inherited task, and simple goodness. Courage, self discipline, and a sense of mission there were too, in the son as in the father.

It has been a privilege to know Mr. Gandhi,—to see him in his home with his wife and family and usually a number of friends; to meet him along the road on one of his many mile walks; to read his paper and note the high idealism of his editorship; to see his pride of achievement when the fine school founded by himself and his wife was dedicated, in an impressive ceremony, to the memory of his mother and to the service of his people—in short, to catch glimpses in the life of one of God's noblemen.

—o—

Brihad Bharatiya Samaj: Bombay

S. K. Patil President and Members of the Brihad Bharatiya Samaj convey to you and bereaved family their heartfelt sympathy in your irreparable loss of our dear Manilal whose death has removed doughty champion of Indian cause in South Africa and deprived India of experienced adviser.

—o—

Officials & Members United Hindu Association

.....Officials and Members of the United Hindu Association Capetown express deepest sympathy in great loss to humanity. Physical death is the birth of Spritual life.

—o—

Gandhi Seva Samaj, Bombay

.....The Chairman, Goshiben Captain, Managing Committee and Members Gandhi Seva Samaj, Bombay, send sincerest sympathy to you in your great loss. The country has lost one of the bravest fighters in the cause of depressed humanity.

A Letter From A Father To His Son

[Following is a letter written by the late Mahatma Gandhi to his son the late Mr. Manilal Gandhi, from the prison in Pretoria, on the 25th of March, 1909. This letter contains some advice which could be very useful to us.—Publishers.]

Pretoria Prison,
25th March, 1909.

Master Manilal Gandhi,
c/o Indian Opinion,
Phoenix,
Natal.

My dear Son,

I have a right to write one letter per month and receive also one letter per month. It became a question to me as to whom I should write. I thought of Mr. Ritoh, Mr. Polak and you. I chose you, as you have been nearest my thoughts in all my reading.

As for myself I must not. I am not allowed to say much. I am quite at peace and none need worry about me.

I hope mother is now quite well. I know several letters from you have been received but they have not been given to me. The Deputy Governor, was good enough to tell me that she was getting on well. Does she now walk about freely? I hope she and all of you would continue to take sago and milk in the morning.

And now about yourself. How are you? Although I think you are well able to bear all the burden I have placed on your shoulders and that you are doing it quite cheerfully, I have often felt that you required greater personal guidance than I have been able to give you. I know too that you have sometimes felt that your education was being neglected. Now I have read a great deal in the prison. I have been reading Emerson, Ruskin and Mazzini. I have also been reading the Upanishads. All confirm the view that education does not mean a knowledge of letters but it means character building. It means a knowledge of duty. Our own word literally means training. If this be the true view and it is to my mind the only true view, you are receiving the best education—training—possible. What can be better than that you should have the opportunity of nursing mother and cheerfully bearing her ill temper, or than looking after Chanoji (she was the wife of the late Mr. Manilal Gandhi's eldest brother who was in jail with Mahatmaji) and anticipating her wants and behaving to her so as not to make her feel the

want of Harilal or again than being guardian to Ramdas and Devadas? If you succeed in doing this well, you have received more than half your education. I was much struck by one passage in Nathuramji's introduction to the Upanishads. He says that the Brahmacharya stage—i.e. the first stage is like the last i.e. the sanyasin stage. This is true. Amusement only continues during the age of innocence i.e. up to twelve years only. As soon as a boy reaches the age of discretion he is taught to realise his responsibility. Every boy from such age onwards should practise continence in thought and deed, truth likewise and the not taking of any life. This to him must not be an irksome learning and practice but it should be natural to him—it should be his enjoyment. I can recall to my mind several such boys in Rajkot. Let me tell you that when I was younger than you are my keenest enjoyment was to nurse my father. Of amusement, after I was twelve I had little or none. If you practise the three virtues, if they become part of your life, so far as I am concerned, you will have completed your education—your training. Armed with them, believe me you will earn your bread in any part of the world and you will have paved the way to acquire a true knowledge of the soul, yourself and God. This does not mean that you should not receive instructions in letters. That you should and you are doing. But it is a thing over which you need not fret yourself. You have plenty of time for it and after all you are to receive such instruction in order that your training may be of use to the others.

Remember please that henceforth our lot is poverty. The more I think of it the more I feel that it is more blessed to be poor than to be rich. The uses of poverty are sweeter than those of riches.

You have taken the sacred thread. I want you to live up to it. It appears that leaving one's bed before sunrise is almost indispensable for proper worship. Do therefore try to keep regular hours. I have thought much over it and read something also. I respectfully disagree with the

Swamiji in his propaganda. I think that the adoption of the sacred thread by those who have for ages given it up is a mistake. As it is we have too much of the false division between Shudras and others. The sacred thread is therefore today rather a hindrance than a help. I should like to elaborate this view but I cannot for the present. I am aware that I am expressing these views before one who has made a life-long study of the subject. Yet I thought that I would pass on to the Swamiji what I have been thinking over. I have studied the Gayatri. I like the words. I have also studied the book the Swamiji gave me. I have derived much benefit from its perusal. It makes me more inquisitive about the life of Swami Dayanand. I see that the meaning given by Swami Dayanand to the Gayatri and several mantras of the Vajasaney Upanishad is totally different from that given by the orthodox school. Now which meaning is correct? I do not know. I hesitate straightaway to accept the revolutionary method of interpretation suggested by Swami Dayananda. I would much like to learn all this through the Swamiji's lips. I hope he will not leave before I am out but if he does leave he will kindly leave all the literature he can or send it from India? I should also like to know what the orthodox school has said about Swami Dayanand's teaching. Please thank the Swamiji for the hand-made socks and gloves he has sent me. And get his address in India. Show the whole of this letter to the Swamiji and let me know what he says.

Do give ample work to gardening, actual digging, hoeing etc. We have to live upon it in future. And you should be the expert gardener of the family. Keep your tools in their respective places and absolutely clean. In your lessons you should give a great deal of attention to mathematics and sanskrit. The latter is absolutely necessary for you. Both these studies are difficult in after life. You will not neglect your music. You should make a selection of all the good passages, hymns and verses, whether in English, Gujarati or Hindi and write them out in your best hand in a book.

The collection at the end of the year will be most valuable. All these things you can do easily if you are methodical. Never get agitated and I think you have too much to do and then worry over what to do first. This you will find in practice if you are patient and take care of your virtues. I hope you are keeping an accurate account as it should be kept of every penny spent for the household.

Please tell Maganlalbhai that I would advise him to read Emerson's Essays. Those essays are worth studying. He should read them and mark the important passages and then finally copy them out in a note book. The essays to my mind contain the teaching of Indian wisdom in a western guide. It is refreshing to see our own sometimes differently fashioned. He should also try to read Tolstoy's "Kingdom of God is Within You." The English of the translation is very simple—what is more Tolstoy practises what he preaches.

I hope the evening service continues and that you attend the Sunday service at the West.

As soon as you have read and understood my letter you may commence writing your reply. Let it be as long as you want to make it.

And now I close with love to all.

From Father.

LAMENT

We who are left, how shall we
look-again
Happily on the sun or feel the
rain
Without remembering how they
who went
Ungrudgingly, and spent
Their all for us, loved, too, the
sun and rain?
A bird among the rain-wet lilac
sings—
But we, how shall we turn to
little things
And listen to the birds and winds
and streams.
Made holy by their dreams,
Nor feel the heart-break in the
heart of things?

—Wilfred Wilson Gibson.

Mr. Gell's Tribute To Manilal Gandhi

MANILAL was a personal friend. As such all who knew him will remember him for the generosity and sincerity of his feelings, his personal humility and his sense of mission. For he was much more than a friend. He was absolutely devoted to the cause of a decent human society in this unhappy and benighted country; determined that the change should come, if God so willed and man was worthy, through love and non-violence, not hate; always willing to offer himself and his comfort in the pursuit of this ideal.

In this spirit he joined the Defiance Campaign—the last of several voluntary breaches of the laws that divide man from man. He fretted during the months owing to the decision of others, his case was held up in appeal against the validity of certain regulations. And when the appeal was withdrawn as he had always prayed it would be, he went thankfully and even joyfully to jail to serve the longest single sentence of the campaign. When he emerged, he exposed conditions under which non-white prisoners are too often kept in prison, and the indictment went home because his personal integrity was unchallengeable.

In all this he was a true son of India and of his illustrious father; as he was also a loving servant of the new South Africa which; please God, some of us living will yet see built.

Now, for a while he has gone from us back to God. But we know that in all our future endeavours his soul and that of Father Huddleston, his great friend now withdrawn to England—will be with us, his heart in ours, his purpose working in our will sustaining us when we are weary.

I remember once asking him, when he found the editorial task rather too exacting, whether he was beginning to feel the urge to withdraw a little from the world into the stage of his *asrama dharma* (*vanaprastha*). Laughingly he replied: "No, my father knew only the way of works (*karma marga*) and I aspire no higher."

So we will not now wish his soul rest; for he would assuredly reply that that it cannot do until the victory is won that he sought in South Africa. In that unfinished fight, wherever Manilal is, he will be with us until the end. And we shall be stronger for his presence.

Manilal Gandhi— An Appreciation

By Peter Brown

ON behalf of the Liberal Party of South Africa I should like to add my few and inadequate words of appreciation to the many which will appear in this memorial edition of 'Indian Opinion.'

I was only lucky enough to know Manilal during the last few years of his life, particularly in the time during which he was a member of the Liberal Party. During that time I came to value his friendship and to respect his qualities and his opinions greatly. The most valuable part of a friendship with Manilal was, perhaps, that it gave each of those who knew him a yard-stick against which to measure themselves. His standards were the highest, and he set the rest of us a target at which to aim. Of his personal qualities I think the one which impressed me most was his courage. To those who were not familiar with him his quietness and calmness might well have been mistaken for timidity. What a mistake that would have been!

Like his father before him Manilal Gandhi banished fear from his being. He had rid himself of bitterness. During the days which lie ahead in South Africa there will be much food for both fear and bitterness to thrive on. Manilal leaves behind him the challenge to transcend these fruitless emotions and to reach out beyond them to attain those ideals of love and friendship for which he stood.

South Africa can ill afford the loss of Manilal Gandhi today. He is deeply mourned by his friends in the Liberal Party in all corners of his country.

The Late Mr. Manilal Gandhi

By H. S. L. POLAK

THE news of Manilal's passing away, after his long illness came as a shock to us all, so soon after we had heard of his increasingly happy recovery and his expected immediate return to Phoenix. We send our warmest sympathy to his wife and family, and to the South African Indian community in the tragic loss that they have sustained.

We all had the happiest memories of Manilal from his very early days when we knew him in his Johannesburg home with his dear father and mother and his two younger brothers. He was always cheerful and affectionate. He did excellent work later, during the Passive Resistance struggle both at Phoenix and at Tolstoy Farm.

His work as Editor of 'Indian Opinion', in which capacity he succeeded me after my departure from South Africa, was a very onerous and responsible task, and

he carried it on with great courage and devotion, notwithstanding the many difficulties with which he was constantly faced. I earnestly trust that his passing will not too seriously affect the continuance of the publication of this remarkable paper with which the Mahatma's name has for so long been intimately associated.

In his duties towards his fellow-countrymen in South Africa, during the several emergencies through which they have been suffering during the last 30 years and more, Manilal sought to bring into practice his revered father's principles and methods, and no sacrifice was too great for him. His work to bring together the various non-white communities deserves to be commemorated. My wife and I trust that the memory of his life and example will remain with the younger generation, and will encourage them to continue Manilal's good work in the same spirit.

Manilal Gandhi

By Patrick Duncan

MANILAL GANDHI'S death removes from our political scene one of its truest, sincerest and best figures.

Our materialistic country needed his insistence that the spiritual was paramount, that our struggle is best seen under the glaring lights of eternity, that the divine is served, not only in private by individuals, but in public by groups.

And if our country is bereaved, how much more is our struggle bereaved? The struggle to put an end to vicious race arrogance has lost one of its finest soldiers.

I always looked on him as his father's vice-regent in South Africa. The greatest man of our times, Mahatma Gandhi, was in many ways a South African. His invention of *Satyagraha* on our soil ensures to our little country a page in the history of the world in ages to come. When a larger campaign claimed the Mahatma he could not altogether break his link with this country, and Manilal was his chosen representative. How faithfully Manilal lived out this assignment!

If our public loss is heavy, I feel even more the private loss. Ever since I came to believe that our country must tread the same sort of road has trod. I have been in touch with Manilal. He has been a wonderful guide and

travelling companion. His compassion for all who deserve to be pitied (and not least in this class is our present government), his gentleness, his wit and humour, have made it a continuing pleasure to him.

His experience in the hard school of prisons and *Satyagraha* has made him a valued guide. In our trial in 1953 at the time of the Defiance Campaign he differed with his seven co-accused over several matters. In all of those I am now sure that he was right and we were wrong.

His humility and selfless courage were shown in the Defiance Campaign as well as when he went alone to attend the 1951 conference of the ANC at Bloemfontein—prohibited territory for an Indian. I went to meet his train at Modderpoort, and shall not forget the contrast between his short figure and the huge Zulu and White members of the Special Branch Police which an alarmed Government had sent along with him. When, he saw them edging near us on the platform to try to hear what was said he was no less amused than I was.

His untimely death leaves us all—his family, friends, and country—the poorer. This is one of the hardest farewells I have ever made.

Manilal Gandhi's Life

A Moral Lesson For Our Times

By Mary-Louise Hooper

WHEN a great man dies, attempts are, always made to assess the meaning of his life for the world in which he has lived. To me, who knew Manilal Gandhi only in this last year of his life, but who nevertheless through kinship of spirit came to love him well, this message to the world, like that of his great father's is essentially moral and spiritual—a message eminently suited to—and needed by! this troublous time in South Africa.

In my friendship with Manilal Gandhi I was particularly impressed by three characteristics which with him were outstanding and which in general are so lacking in our world as to make his life a moral lesson for our times.

The first of these characteristics which struck me so forcibly was his personal independence, living as we do in an age of "conformists." With Manilal it was never a question of "What is 'being done'?" but rather, "What should I do?" Like his great father he initiated fasts, when he believed that the occasion warranted them—and stopped fasting when he felt that he should. He frequently committed individual acts of defiance against various unjust laws, without support from any group or organization. He was that rarest of all "moderns" a true individualist!

In the second place, Manilal Gandhi had personal courage, which is another rare quality in this cowardly age of ours. Conformism, the "herd instinct" and moral laziness are fast turning our Western society into a polite association of cowards, who fear to face the sharp sunlight of reality and who shrink from suffering for almost any cause, however noble. One needs, unfortunately, only to look at the equivocal attitude of the Christian Church in South Africa to prove my point. Manilal Gandhi, however, had a simple, forthright courage which "counted not his life dear unto himself," as he indeed demonstrated in the 1952-3

Defiance of Unjust Laws Campaign, when he, father of a family and much older than most of the "defiers," went of his own free will to jail for the Cause in which he believed

The third—and most unusual—characteristic, in this materialistic world of ours, was the way in which his ethical outlook governed his whole life. He had, like many of us, high standards of morality and justice, but with Manilal, unlike most of us, these standards were not only beautiful ideals but the measure by which he lived. What a man is, not what he does, was for Gandhi the final criterion of his worth. This was not the viewpoint of a "practical politician," as critics of Manilal have often remarked. Perhaps not, but then neither was Christ a "practical politician" While we may not all feel that we can carry our personal moral scruples as far into our every-day lives as did Manilal Gandhi, even here I feel that he has an essential message for just our times, which tend to minimize personal integrity and honour, and to put a premium on opportunism and "adaptability," as we often euphoniously call a deplorable lack of firmness of character.

To the question of "justice" Manilal Gandhi had again a logically ethical and, to my mind, also a politically sound approach. Here in South Africa, where many well meaning "Liberals" resist and combat an unjust piece of legislation only up to the point at which it becomes law, thereafter regretfully declaring: Now that it is the law, we as good citizens must obey it," Manilal Gandhi had a clearer moral insight. In his writing and in his living he always maintained that if a law were evil or unjust, the moral duty of the citizens was to disobey it. Once again we must acknowledge that, like his father, Manilal Gandhi, Hindu, was often a better practicing "Christian" than those of us who have been brought up

from childhood in that faith. For, "Is it not better to obey God, rather than man?"

— There is so much more one could say about Manilal Gandhi: full of his untiring energy, his tolerance, his interest in all things, great or small, his unfailing courtesy and simple friendliness—the sweetness and purity and serenity which surrounded him like an aura of goodness. For us who knew and loved him,

however briefly, his going is an irreplaceable loss. For South Africa, his beloved country and home, it is, particularly in these tense days, a greater loss than most will realise.

In this Memorial Edition of the newspaper founded by his father, the Mahatma, and so ably carried on by him, we, his friends, salute Manilal Gandhi—writer, patriot, friend, and great human being!

In The Footsteps Of His Distinguished Father

By P. S. Joshi

TO most of the sons of great world figures have fallen the hard lot of being misunderstood at times, undervalued and sharply criticized, at the hands of people automatically expecting heroics of them on the identical standards set by their fathers. Mr. Manilal Gandhi, the second son of the greatest man of the age, did not escape this ordeal.

Mr. Manilal Gandhi whom I was privileged to know and study at close quarters, to work continuously for 'Indian Opinion' for over twenty years, and to respect and admire, was the son of Mahatma Gandhi, not Mahatma Gandhi himself. It would be asking too much of him to repeat his father's history in South Africa. But I could say without any hesitation that he did not besmirch the sacred name of his illustrious father, nor did he fall far short of the expectations of the people among whom he lived and worked.

The 5th of April, 1956 brought us the most shocking news of the year. Nobody had expected that Mr. Manilal Gandhi, who was a picture of health before his recent illness, who never knew mental or physical fatigue, to whom a walk of 15 miles from Phoenix to Durban was not a novelty, would depart so unexpectedly from amongst us. His life was unquestionably a GAPASYA for the welfare of his countrymen, a life of relentless service for the non-European people of South Africa in general. In serving the suffering humanity, he sought pleasure. To him sacrifice was an object of love, imprisonment an object of courage. He stood for human justice and freedom. His soul revolted at the suppression of rights by lawless laws. He passed days and nights in the

contemplation of action to resist the forces of evil. At times his conscience spurred him to action and he made a one man protest. He courted imprisonment

When the Indian struggle for freedom sounded a clarion call, he left for India. He enlisted himself as a volunteer in his father's famous Dandi March to break the salt Laws in 1930. At Dharasana he faced the lathi charges of the police. He willingly courted imprisonment. It could be safely said of him that his sacrifice in the interests of Indian liberation and the South African Indian community has hardly been surpassed by anybody in the sub-continent. It would have been considerably greater, had the methods of the struggle in South Africa been more in conformity with his ideals.

To Mr. Manilal Gandhi, 'Indian Opinion,' started by his father in 1903, was dearest to the heart. To maintain it in his best traditions was his firm resolve. In an age of glamour for sensational news, amid periods of despair and disappointment, he never deviated from the fixed goal, and won the admiration and respect of many well-known figures in the public life of India, South Africa and England. Although educated only in the life of experience, without any academic qualifications to his credit, thought-provoking articles were eagerly read by the thinkers of the world.

I see in Mr. Manilal Gandhi's death a great national loss. A hero of hundred struggles, a valiant passive resister, a journalist of considerable merit, and an idealist to the core, his name will be ever enshrined in the memory of the suffering humanity in South Africa.

Memory Of A Devoted Friend

Arthur W. Blaxall
Chairman, S.A. Fellowship Of Reconciliation

★ ★ ★

IF singleness of heart and mind is another name for purity it may indeed be said of Manilal Gandhi: "Blest are the pure in heart, for they shall see God."

Under no circumstances could he contemplate anything but clear-cut opposition to what he believed to be wrong. This uncompromising spirit was probably born in him as a youth when, still in his teens, he shared with his illustrious father the early days of the struggle against racial discrimination in our land. The spirit born then never waxed cold, although there is no doubt that in later years he was a frustrated, disappointed man.

Although Manilal Gandhi refrained from public criticism of those whose methods he deplored, in his own soul he was especially distressed because so few, if any, of those whose personal liberty was restricted found themselves able to flout the ban and endure the consequence; this he regarded as failure to resist to the uttermost. He could not see that different situations call for varying techniques.

Even to his closest friends he did not hold back rebuke. Many is the time he has said to me: "But how can you think like that, Arthur?" when the British tendency to compromise was struggling within me as a possible means of avoiding suffering. Never again will I hear the soft, determined voice, but I know that as long as I live he will always be with me in spirit; when times come for searching decision I shall find myself asking, "And what would you do, Manilal?" And surely a voice will speak within: "Under such circumstances my father would have....."

The last time we travelled together was from Durban to Kliptown in June last year. He had not been entirely happy about the proposed Congress, but as we shared sandwiches within the enclosure he was most generous in his praise of everything. We left together a couple of hours after the police raid had started, but he was not satisfied. All the way to Johannesburg he was regretting.

In Loving Memory

By Wilfred Wellock

I AM taking the liberty of writing to you to express our deep sorrow at the passing of your dear husband, Manilal, which has come as a great shock to us.

We were very much disturbed to learn of the affliction which overtook him, and each week we looked for the latest report of his condition in 'Indian Opinion,' and we were waiting for the promised emergence from his comatose condition in order to greet him and stimulate him with our congratulations and affectionate good wishes.

Now we realise that our expectations were unjustified,

It was in India, in 1949, that I met Manilal in the flesh. We slept in the same tent during the period of the World Pacifist Conference which was held at Santiniketan. It was our close contact on that occasion which enabled and taught me to appreciate his worth, his wonderful spirit, his gentle, kindly habit, his strong character, and his

firm will whenever a conviction seized him, body and soul, as occasionally it did.

In those memorable days I developed a deep affection for Manilal which will always remain, for I shall continue to love him in memory, and to do so will strengthen me in carrying on the work that has fallen to me. I count it one of my great privileges that I secured the knowledge and friendship of your late husband,

For some time your loss will be overwhelming. But later on, when the shock weakens, you will feel Manilal's helpful presence incessantly and increasingly stimulating and sustaining your mind and life. His firm but gentle spirit will never forsake you.

My wife and I, and many others here send you our deep sympathy and condolences, also our hope that his spiritual "return" will be sure and abiding.

The Late Mr. Manilal Gandhi

By The Rt. Rev Bishop Ferguson-Davies

IN the year 1929 on the advice of the late Rev. C. F. Andrews I came to South Africa where my home has been ever since. As I had spent about ten years in India, mostly in connection with work among Indians and had been connected with Indians in Malaya for eighteen years, I naturally hoped to learn about Indians in South Africa and to do what I could for them.

From the beginning of my time here I have been a regular reader of 'Indian Opinion' and I can therefore realise what a great deal Mr. Manilal Gandhi's work as Editor of that paper must have meant to Indians in South Africa. The paper has put forward the feelings of Indians in this country, and is therefore useful not only for Indians, but also for Europeans who wish to know what Indians in South

Gandhi at various times gave much work on political action. Sometimes this involved his going to gaol. And though most Europeans would criticise him for breaking the law, they would admire him for being ready to suffer for his principles.

One can only hope that one effect of his life will be to induce Indians to consider what they can do for their community, and not only for their private advantage. One of the greatest factors in the action of England in promising in 1917 to work towards Home Rule for India and in eventually granting it was the fact that in the first World War India enlisted for the Empire forces a million and a half persons, and in the second World War two and a half million persons.

M e s s a g e s

The Hon. Mr. Jawaharlal Nehru,
Prime Minister of the Republic of India

.....Deeply grieved at Manilal's death. Please accept my sincere sympathy and condolence.

—o—

The Hon. Madam Amrit Kaur,
Minister of Health, Republic Of India

.....Deeply grieved. Loving sympathy.

—o—

Swaminathan, President Indian Congress,
Rangoon

.....Our condolences demise of Manilalji. We consider his loss not only to Indians in South Africa but also to Indians abroad.

—o—

Muriel Lester

.....Just heard of the sorrowful news. I thank God for Manilal's devotion, his strength and his gentleness.

—o—

R. Smith Simpson Esq.,
American Consulate General

.....The sad news has reached me of the death of your husband and I hasten to express to you and your son my sincere condolences. The pleasure of meeting you all and having lunch in your home a year ago, on my way to the United States, was the realization of a long cherished desire to visit Phoenix and I shall always remember the kindness of you and your family on that occasion.

The passing of your husband will be a very great loss not only to you and your son and to the Indian community in the Union of South Africa, but to the cause of peace and justice which he so courageously upheld. I hope you and your son may be consoled by the sympathy which all the world extends in your bereavement.

—o—

K. K. Patel Esq., Hon. Asst. Secretary,
The Indian Association, Mombasa

.....On behalf of the Indians in Mombasa and as Joint Secretary of the Mombasa Indian Association, I convey the deep sorrow felt by the Indian community in Mombasa at the sad demise of your late husband.

The death of your late husband has been a great loss to India and particularly to Indians in Africa especially at this critical moment. May God grant you the strength to bear the loss. May his soul rest in peace.

Maurice Webb, Esq., University Of Natal

.....May I offer you and your family my sincere sympathies in the loss you have sustained by the death of Manilal?

Although his illness had been prolonged I had hoped he would recover and was grieved to know that death had come.

I knew Manilal for many years as friend and colleague and always admired his courage and his disinterested pursuit of what he believed to be right.

Your loss is a close and personal one but the loss is also that of the whole Indian community and of our South Africa which greatly needs people of such steadfastness.

—o—

Mrs. Margaret Ballinger M.P.
House Of Parliament, Capetown

.....Please record my sincere admiration for the life and character of Manilal Gandhi, and the deep sense of loss his death means to liberal thought and action in South Africa.

—o—

J. Cachalia Esq.

.....The death of Manilal Gandhi, the second son of Mahatmaji and the Editor of 'Indian Opinion' is a great shock. As an ardent Satyagrahi he was never found wanting in time of need. His brave and courageous action during the Defiance Campaign will be remembered by all the people of our land.

Now that Manilal is no more we shall miss his untiring efforts for the maintenance of 'Indian Opinion'. The Phoenix Settlement, a living monument to the life and teaching of the immortal Mahatma, to which Manilal devoted his life, must continue to inspire the people along the road of truth, self-sacrifice and resistance.

—o—

The Principal, Staff And Pupils Of Kasturba Gandhi Govt. Aided Indian School

.....We, the principal, staff and pupils of the Kasturba Gandhi Govt. Aided Indian School record with the deepest sorrow the death of Mr. Manilal Gandhi.

Mr. Gandhi was the founder and grantee of our school, and our contact with him over the years has helped greatly to inculcate in us those high human values which make life richer and happier—brotherhood, tolerance, humbleness and sincerity. Mr. Gandhi was the epitome of all these virtues, and now that he is gone, we shall try to the best of our ability to carry on the torch which he had lit. He has left behind a wonderful legacy for us to inherit.....

To Mrs. Gandhi and her children go our profound sympathies. We share with them these moments of trial.

TRIBUTE BY CANON COLLINS

MY visit to the Phoenix Settlement in 1954 to see Manilal Gandhi remains in my memory an outstanding and happy event in my brief stay in South Africa, I arrived tired and somewhat depressed; but a few hours in his friendly home quickly restored me and gave me renewed vision and hope.

Manilal Gandhi had a clear understanding of the facts in the intolerable racial situation in South Africa and of the basic factors which underline the facts. And his attractive personality, with a deep underlying power of friendship, enabled him to inspire others with a desire to get at the truth and with a will to end oppression. In company with him I found it impossible to escape looking the facts in the face, however black they might be; but also he passed on to me his own faith in the triumph of good over evil, and I left him with renewed

hope and increased purpose to do all in my power to help in the struggle against oppression by white South Africa of the non-whites.

Manilal Gandhi was a man whose good life and intense desire for justice and goodwill were rooted in a vital religious faith. He, more than anyone I have met, understood and appreciated the full depth and significance of his father's convictions and way of life. He knew that purity of heart; the most important factor in the struggle to defeat evil; and he gave himself without stint to bring to the non-European resistance that element which he believed essential. For him non-violence was not only a useful expedient in resistance; it was the very heart of the matter, a non-violence made story by the purity of heart of those engaged in the struggle.

Manilal Mohandas Gandhi

"A MAN OF UNFALTERING FAITH"

BY. S. R. NAIDOO

Manilal Mohandas Gandhi was our colleague in public work. There were times when he was against us as regards the manner and method of attacking problems that faced our community from time to time and at times he would oppose our method tooth and nail even by separating from us. Nothing would shake him from his belief and conviction. He was tolerant to the views of others, and yet he would be intolerant to change his views to meet a particular situation in the life of our community.

He was outspoken and would mince no words. Many instances of these incidents could be quoted. One, for example, was his bitter opposition to Indian participation in an enquiry into the Colonization scheme of 1933 initiated by the Union Government and acquiesced by the Government of India. The setting up of this enquiry arose out of the Second Round Table Conference of 1932 between South Africa and India. The South African Indian Congress agreed to participate in the enquiry and nominated me, at the request of the Union Government, as a member of that Commission. Manilal Gandhi with others opposed our participation in the Commission. The community was split from top

to bottom and never was there such an upheaval in the life of our community resulting in bitter feelings among our people and among our leaders.

Happily the result of the Enquiry brought no ill results to the community as was anticipated by those who opposed the Enquiry.

To a keen observer Manilal Gandhi appeared to be a man of unflinching faith in his own conviction. He would come to a conclusion and would act on it, irrespective of consequences even if they affected him personally. Courting imprisonment and serving sentence and fasting for a cause he espoused was a feature of his life. In this, as in many other respects, he tried to follow the hard and difficult path which his illustrious father — Mahatma Gandhi — chose. From boyhood he was close to his father at Phoenix and eventually when his father left South Africa in 1914 the management of Phoenix and the conduct of "Indian Opinion" ultimately fell into his hands. He was a firm believer in Satyagraha — non-violence — and practised it on many an occasion.

The name he bore and the sanctity of that name alter the Mahatma's death bore heavily upon him and upon his respon-

sibility to his countrymen, for there were visible signs that he wanted to live up to the tradition of the family name of Gandhi. That he maintained this tradition, as far as possible, goes without saying. His main desire was to keep the Phoenix Settlement as a sanctum sanctorum to all who believed in the Gandhian philosophy.

The death of Manilal Gandhi,

much deplored and grieved, has broken another link with the imperishable name of Gandhi in South Africa. Whatever course history may take in the future in this country, the name of Gandhi will be an inspiration to our people, now and after, to follow even to a small extent, the ideals of selfless service, practised and preached by Mahatmaj.

A Tribute By Mr. P. R. Pather

The death of Mr. Manilal Mohandas Gandhi is a severe blow to the Indian community of South Africa. It is a blow that would be felt by us for many years to come. I have been associated with him since 1920, and throughout this period our friendship has been constant though both of us have differed on many an issue. There was one trait in his character and in his make up — a trait which I have always admired I refer to his outspokenness. He stood for certain ideals inherited from his illustrious and world renowned father and in pursuing these ideals he faltered not one iota.

Mahatma Gandhi left these shores in 1914 and the Indian people of South Africa felt that his leaving would mean the creation of a vacuum. For in public life, Mahatma Gandhi had set up such a high standard of sacrifice and integrity that it was thought that it would be well nigh impossible to follow in his footsteps. But they had not reckoned on the ability of Manilal Mohandas Gandhi. Of course, he was young then. Many of us would remember that Mr. A. H. West continued editing the "Indian Opinion" for some years after the departure of Mahatma Gandhi. When Mr. West relinquished his duties as the Editor, it fell to Manilal Gandhi to step in the breach. Since then he had carried out his duties as an Editor uninterruptedly until November last when he fell ill. During his absence I have had the privilege of writing the leading articles for the "Indian Opinion" on many occasions.

The editing of the "Indian Opinion" demanded the utmost from Manilal Gandhi for in writing the leading articles he had to maintain the principles for which his father fought and spent years of his life in gaol. And what is more, Manilal had to live those principles. To preach and practice at the same time is indeed difficult but like Mahatma Gandhi, he preached

and suffered and suffered for his preaching. Thus it was that time and again he found himself in South African gaols. Not content in submitting himself to punishment for the sake of his principles, he travelled to India to suffer with the masses, under the leadership of Mahatma Gandhi, for the sake of freedom. Such was the character of the man that we have lost.

His outspoken criticism of those who failed to conform to the high ideals of Mahatma Gandhi, brought forth many an enemy but he cared not for their opinions. He had chalked out his path along the lines dictated by his conscience and he kept to that path. He did not spare even his intimate friends if he found they were wrong.

He lived to develop Phoenix Settlement as a Shrine where every person of importance travelled to drink from the Fountain of Sacrifice. Manilal was there to tell of the noble sayings of the Mahatma and to interpret them as only he could have interpreted. He lived a full life of service to the people of South Africa. That life of service will be remembered by the present generation and the generations to come.

May God bless his Soul.

The Moral Quality

"A man is but a little thing in the midst of the objects of nature, yet, by the moral quality radiating from his countenance he may abolish all considerations of magnitude, and in his manners equal the majesty of the world—calm, serious, and fit to stand the gaze of millions."

—Ralph Waldo Emerson

'NEW YORK TIMES'
5-4-56.

Manilal Gandhi, Newsman, Dead

Editor In S.A. Was Son Of Indian Leader Fought Segregation

Manilal Mohandas Gandhi, son of the late Mohandas K. Gandhi, died today at Phoenix in Natal Province after a long illness. He was 61 years old.

Mr. Gandhi, who was born in India, was editor of "Indian Opinion," a Natal periodical established by his father. He also led passive resistance demonstrations against South African laws that discriminate against this country's 400,000 Indians.

segregation policy. He fasted and courted imprisonment to dramatize his cause.

In 1952, after fasting for three weeks, Mr. Gandhi entered an African location at Germiston, near Johannesburg, without a permit in defiance of the segregation law. The next year, he served thirty-eight days in prison for this offence.

In 1951 he protested enactment of the group areas law, de-

Only "A patrolman asked his name and said a summons would be issued. Thus he began a campaign of civil disobedience to the anti-Indian and anti-Negro laws.

Warning to Malan

Earlier, Mr. Gandhi had warned Prime Minister Daniel Malan that the Government's apartheid policy would "drive one to communism, whether one wishes it or not."

But Mr. Gandhi did not have the father's influence. He tried to interest the Natal Indian Congress, founded by his father in 1894, but the Congress ignored him and, led by Communists, spent time denouncing American intervention in Korea. Mr. Gandhi visited the United

States in 1919 to attend a United Nations session as a newspaper man.

Two months after his father's assassination in 1948 he led a march of Indians from Natal to Transvaal to protest the South African law forbidding Indians to cross provincial boundaries. Eight members of this group were arrested, but he was allowed to continue his journey.

His father had led a march of Indians from Natal into Transvaal in 1912 in protest of the poll tax levied against Indians. The poll tax was removed.

Mr. Gandhi was born in Porbandar, West India, and was taken as a child by his father to South Africa, where he was reared in an eighty-acre "back-to-nature" settlement.

The Loss Of A Prominent Leader

By The Hon. Dr. Rajendra Prasad
President of the Republic of India

INDIANS in South Africa have lost a prominent leader on account of the premature passing away of Shri Manilal Gandhi. The whole Indian community has been passing through very difficult times and needed the help, co-operation and guidance of men of his type with their experience and knowledge of the background of affairs there. He was in the forefront of the struggle and trying to conduct it in consonance with the lines laid down by Mahatma Gandhi. His loss at such a time is therefore bound to be all the more poignantly felt. In India, those who had come in close contact with him, knew how strong he was in his adherence to principles and how valiantly he had been trying to walk in the foot-steps of his illustrious father.

I send my sympathies to his wife and children to whom the loss is irreparable: but they can have the consolation that their sorrow is shared by many friends, not only in South Africa but also in India.

Mr. Gandhi worked especially against laws banning Natal Indians from the Transvaal and Orange Free State Provinces. Most South African Indians live in Natal. For these activities he was arrested and sentenced to jail several times.

Surviving are his widow, a son and two daughters.

Mr. Gandhi was a meek-looking, mild-mannered man, a vegetarian who neither drank nor smoked.

Deeply religious, he was a true son of his father, emulating his father; he led passive resistance in South Africa's racial

signed to set aside separate areas for different racial groups, with a fourteen-day fast. He criticised South Africa's "actions against the non-European population of all races."

Mr. Gandhi said his fast was a fast of purification before setting out "in the name of God" to break deliberately the Government's apartheid (segregation) laws. In Durban he entered the Municipal Free Library (for whites only) to violate apartheid.

Next he went to Durban's main railroad station and sat on a bench marked "For Europeans

The Late Mr. Manilal Gandhi

By E. M. Moolja
Comm. of Oaths, District of Lower Tugela and
Councillor Borough of Stanger

The death of Mr. Manilal Gandhi has severed a direct link with the illustrious name of his father, the immortal Mahatma of History in South Africa and India.

As a close friend of Mr. Manilal Gandhi for many years, I can say that he was a man of steadfast principles, for which he was prepared to suffer.

Though naturally overshadowed by the mighty name of his father, he exhibited to a very high degree the same stubborn adherence to what he conceived to be right; the same meticulous regard for what he believed to be true and just.

I recall to mind an incident personally witnessed by a friend of mine, of the Mahatma's strict observance of ethics down to the smallest and least of occasions.

It appears that at the height of the "Passive Resistance" movement in Natal, over 40 years ago, my friend happened to travel by train from P.M. Burg to Durban. There was a large crowd of people at the Station to greet the Mahatma who was on board the train on his way to Durban.

After some hours of travelling the train pulled up at the

junction. Looking out of the window, my friend observed that the Mahatma was standing along the platform looking apparently for another non-European compartment. Noticing my friend at the window, the Mahatma stopped, opened the door, and entering the compartment, made straight for the privy. When he came out, the train was already in motion. Silently he stood by the window. The other passengers rose and offered him a seat. While thanking them, he firmly declined to sit, with the simple explanation that "I have no right to sit in a Second Class Compartment, with a Third Class ticket."

Thus he stood, until the train stopped at another station, when he briskly got out and sought his own third class seat! What a lesson in humility for us all.

I have recited this incident in detail to illustrate a rigid trait of character possessed by both father and son in full measure.

The knowledge that the late Mr. Manilal Gandhi was held in high esteem by people of all shades of opinion, will, I hope, assuage the grief of his sorrowing wife and family.

Glimpses From The Life Of The Late Mr. Manilal Gandhi

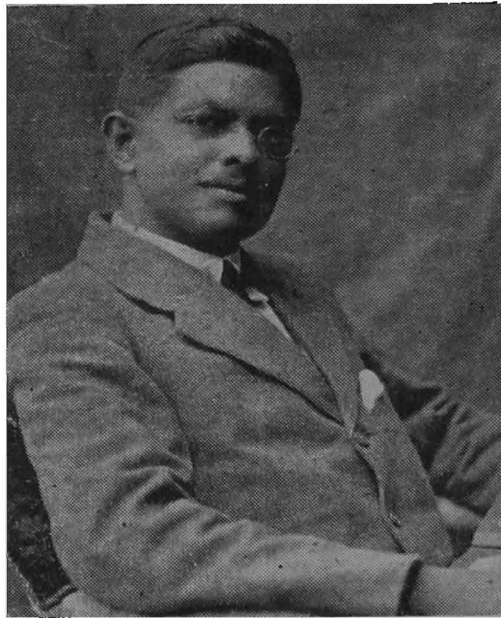
by Homer A. Jack

MANILAL GANDHI was born on October 28, 1892, in Porbandar. The second son of Mohandas K. Gandhi, he was born less than a year before his father made his first trip to South Africa. As a child of four he went to Durban with his parents and his eight-year-old brother, Harilal. His father was mobbed when they disembarked. Manilal returned to India in 1901 with his parents and three brothers. The next year, in Bombay, he suffered an attack of typhoid complicated by pneumonia. A Parsi physician prescribed eggs and chicken broth. Gandhiji, a strict vegetarian, refused this cure for his son, telling the doctor: "Even for life itself we may not do certain things." He gave Manilal instead hydropathic treatments and a three-day fast with only orange juice mixed with water. After forty days Manilal was nursed back to health. His father recalled the event twenty years later in a whole chapter in his Autobiography and commented: "Today Manilal is the healthiest of my boys. Who can say whether his recovery was due to God's grace, or to hydropathy, or to careful dietary and nursing?"

Manilal returned to South Africa with his mother and brothers. His father was practicing law in Johannesburg and they lived in a big house at 112 Albemarle Street. In visiting this house fifty years later, Manilal pointed out the places "where father and mother slept" and how the house had not really changed much. "This was the house in which Gandhiji first put into practice some of the ideas on simplicity which he received after reading John Ruskin. Manilal pointed to the alcove off the kitchen where the handmill stood and where "Mr. Polak, father, and I would grind our own flour." He told how the living room was used for a reception for Mr. Polak's marriage.

Ruskin's book led Gandhiji to establish Phoenix Farm, near Durban, and Manilal and the whole family moved there in 1904. Gandhiji was never lenient with his four sons, especially during those years. Manilal told his father in 1945-6: "Bapu, you have vastly changed from the time we were under you. You never pampered us. You were very severe with us. I remember how you made us to do laundry work and chop wood; how you made us to take the pick and shovel in the bitterly cold mornings and dig the garden, to cook, and to walk miles." Later Manilal reflected: "Though father was severe with us, never was there a time when we felt his severity. . . .

(Dr. Jack, an American writer, visited Manilal Gandhi in South Africa in 1952 and has been in close touch with him since. Dr. Jack is the editor of the new anthology, "The Gandhi Reader", recently published in America by Ishdatta University Press)

As a Budding Journalist

I do not remember having felt bitter over his punishment at any time."

In 1909, Manilal received a long letter from his father, who was then in Pretoria prison for civil disobedience. Manilal, aged 17, was worrying at Phoenix about his future as well as his responsibilities at the settlement. In part, Gandhiji wrote: "Although I think that you are well able to bear all the burden I have placed on your shoulders and that you are doing it quite cheerfully, I have often felt that you required greater personal guidance than I have been able to give you. I know too that you have sometimes felt that your education was being neglected. . . . Education does not mean a knowledge of letters but it means character building. It means a knowledge of duty. . . . You are receiving the best education-training possible. . . . Every boy . . . should practise continence in thought and deed, truth likewise and the not-taking of any life. . . . If you practise the three virtues, if they become part of your life, so far as I am concerned you will have completed your education—your training. Armed with them, believe me, you will earn your bread in any part of the world

and you will have paved the way to acquire a true knowledge of the soul, yourself and God. . . . Remember, please, that henceforth our lot is poverty." It was armed with this advice, and during this period, that Manilal himself went to jail as part of the Indian demonstrations. When he was 18 years old, in 1910, he was arrested in Johannesburg as part of his father's Satyagraha campaign. He was given ten days in prison, broke the law again, was re-arrested, and spent another ten days in prison. In 1913 he crossed the Natal-Transvaal border at Volksrust and was imprisoned for three months.

When Gandhiji left South Africa forever, in 1914, Manilal and the other children returned to India. When the Satyagraha Ashram was organized in 1915 at Kochrab, across the Sabarmati River from Ahmedabad, Manilal lived there. In 1916 he left the ashram, worked for several months as an apprentice in hand-spinning and hand-weaving in Madras, and then went to work for G. A. Natesan, the publisher. Later in 1916 he was asked by his father to return to South Africa to look after the Phoenix settlement, including the editing of Indian Opinion. Except for short

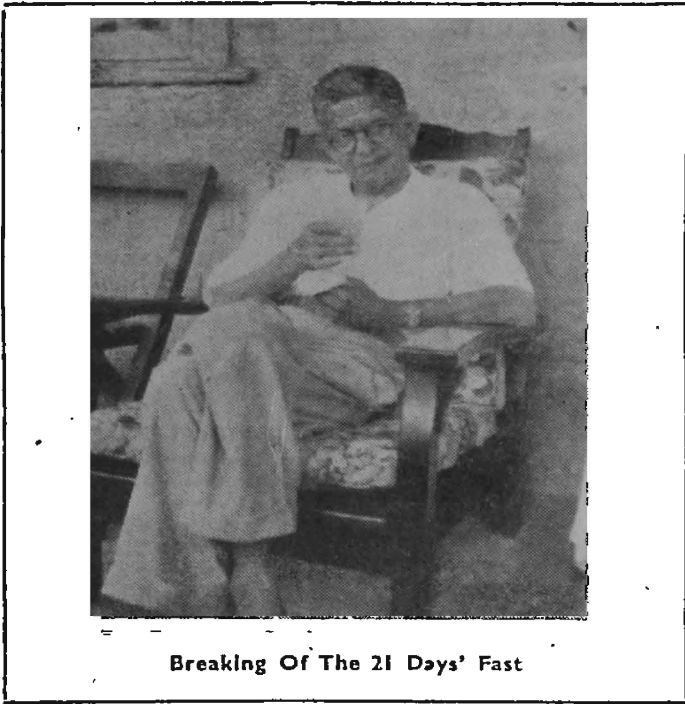
trips, he remained in South Africa until his death.

He returned to India in 1927 and married. Manilal and Sushila Gandhi had three children: Sita, now aged 27, Arun, now aged 23 and editing Indian Opinion; and Ela, now 17. In 1929 Manilal returned to India and participated in the famous Salt March. On May 21, 1930, he was in the raid of the Dharasana salt depot 150 miles north of Bombay. His father was in jail, but Manilal was in front of the 2,000 volunteers as they moved toward the salt pans guarded by four hundred Surat police and half a dozen British officials. Many hundred Indians were injured and Mrs. Sarojini Naidu and Manilal were among those arrested. He was sentenced to a year in prison and thereafter returned to Phoenix.

Manilal saw his mother, Kasturba, for the last time in India in 1939, five years before she died in detention in 1944. He returned to India to be with his father in 1945 and part of 1946. He felt he got to know his father best at that time, although those were difficult days during partition and the communal riots. He went with his father on lengthy tours of Bengal and Madras. He later wrote of this experience: "Though I seemed to be encroaching upon the preserves of others, father lovingly gave me as much opportunity as was possible in the circumstances to be with him. We had many free and frank discussions on various matters, including his own surroundings and his own attitude, which had so vastly changed since the time we were under him in our childhood." He returned to Phoenix in 1946 and was there on January 30th, 1948, when his father was assassinated.

Manilal described the occasion shortly afterwards: "I have not yet recovered from the stunning blow I received at about 3 p.m. on Friday, January 30, when some friends came to me whilst I was marketing in Durban and asked me whether the rumour about Mahatmajji was true. "What rumour?" I asked. Hesitantly and almost tearfully they said that he was shot. I laughed at the very idea and said, "What nonsense!" As I went out of the market with parcels of fruits in my hand I was surrounded by another crowd of friends looking at me sympathetically, who put to me the same question. With the parcels almost dropping from my hands and with a coldness creeping into my whole being, I said "I have not heard anything." "But," they said, "news has just come from Congress office." . . . I rushed immediately

Breaking Of The 21 Days' Fast

to Phoenix, where my wife was all alone and in a state of collapse, the shocking news being conveyed to her during my absence over the 'phone." Later Manilal wrote: "I bless those days with loving memory of my dear father, whose gentleness had no bounds and yet could be as hard as steel. I thank him for what he has given me and pray that his spirit may guide me in the right path."

In 1949 Manilal went to America briefly to observe the United Nations organization as a journalist. The South African government refused him a passport in 1954 to go to a peace conference in Japan, or even to go to Mozambique and the Rhodesias to increase the circulation of *Indian Opinion*. Manilal also applied for permission to go to India and for his son to study agricultural engineering in India, since there were no facilities for him in South Africa. Permission was not granted in either case.

In 1953 Mrs. Manilal Gandhi helped start a small school for the children of the Indian workers in the Settlement. Two classrooms were set up in the original Gandhiji home. Soon the school population increased to 200 Indian children. A six-room brick and stone schoolhouse was built honouring his mother, Kasturba. (The original house of Gandhiji now contains a Mahatma Gandhi Museum.) This school was dedicated on June 26, 1954, which coincided with the golden jubilee of the founding of Phoenix Settlement. Special ceremonies were held, attended by D. G. Shepstone, Administrator of Natal, who was a good friend of Gandhiji four decades earlier.

To Phoenix over the years have come a parade of pilgrims and journalists, to pay homage to this shrine and to interview Manilal on current South African tensions. Such journalists as Robert

St. John, Reginald Reynolds, John Gunther, and Alexander Campbell have written about Phoenix and Manilal in *Through Malan's Africa*, *Cairo to Cape Town*, *Inside Africa*, and *The Heart of Africa*. A number of itinerant pacifists have also visited Phoenix, such as Prof. Douglas Steere of the Religious Society of Friends, George Houser of the Fellowship of Reconciliation, and others.

Throughout all these events, and since 1917, Manilal continued to edit *Indian Opinion* for its 3,000 subscribers, mostly in South Africa, but some scattered throughout the world. Toward the end he questioned the wisdom of continuing the paper, wondering whether it shouldn't be stopped or else started afresh with a new, broader name in an effort to appeal more to the larger group of Africans. When Manilal became sick in the autumn of 1955, his son, Arun, took over editorship of the paper, continuing its policies, and running short bulletins on his father's health. *Indian Opinion* remained the most important, non-communist source of articles against apartheid published in South Africa today.

Manilal Gandhi was not a mere executor of his father's estate in South Africa. He became a strong personality in his own right in opposing racial injustice. More than keeping alive the Gandhi name in South Africa, he gave it current relevancy in the battle against apartheid. He persistently tried to break the apartheid laws against Indians, Africans, and Coloureds. He entered the reading room of the City Hall in Durban which was restricted to persons of European ancestry. A police sergeant escorted him out, taking his name "for reference to a

higher authority". He was not, however, arrested at that time. Later Manilal went to the Durban railway station, where he sat on a seat reserved "for Europeans only". He quietly declined to move when ordered to do so by a police official. He told reporters: "Statutory segregation is most objectionable to all who have respect for the dignity of man." He indicated he planned to go on breaking the segregation laws,

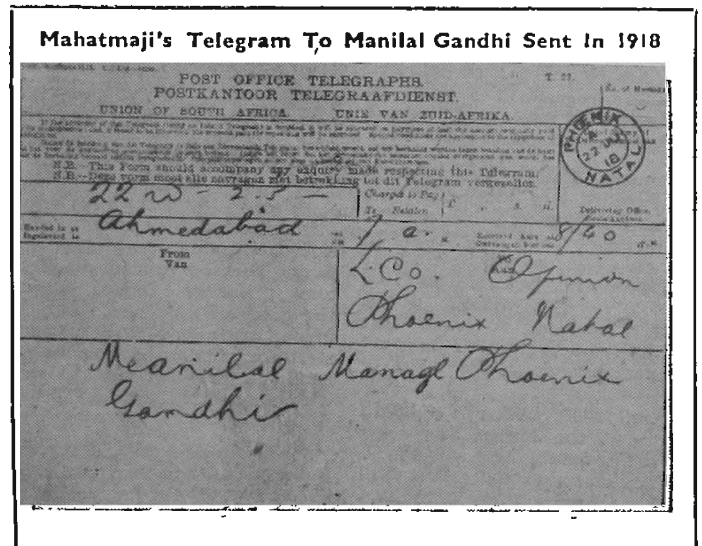
and entered the Germiston location near Johannesburg. They were arrested and he was given the choice of a fifty pound fine or fifty days in jail. He chose jail and spent 15 days in Germiston prison, losing a pound a day, and then was transferred to Pretoria prison for the remainder of his sentence, some 23 days. This was probably the same prison in which his father was incarcerated half a century before. He later wrote of these prison experiences in 1953: "I was immediately taken in the open yard and stripped naked and was told to put my clothes and other belongings in a kit bag. I was then given clothes which consisted of a pair of shorts, a red shirt and a white jacket, usually worn by non-European convicts, and ordered to put them on. I was shocked to see how filthy they were . . . Then my spectacles, which I had been wearing since I was 12 years of age, were also taken away from me and I was told that I could have them if the doctor, who was to come the following morning, would allow me to do so. So, half blinded and with half of my body exposed, and barefooted, I was made to sit in the cold wind for nearly three hours. . . . On the second day I was locked up for the night in a cell, which measured about 16 by 21, overcrowded with hardened criminal Africans. We were twenty-four in all and had to sleep almost on top of one another."

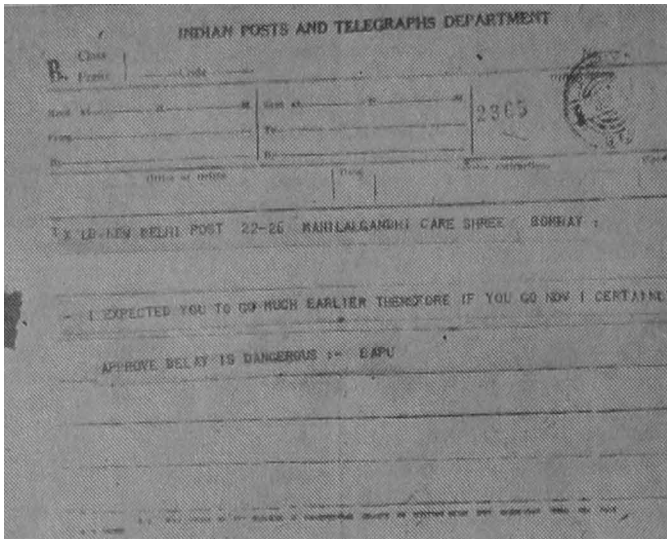
Like his father, Manilal knew the uses of fasts. He undertook several seven-day fasts in his youth. Then in 1951 he went on a 14-day fast to protest against the group areas act. He said he was fasting for purification before setting out "in the name of God" to break the apartheid laws. In 1952 he underwent a 21-day fast in sympathy with the protest of the Africans against apartheid laws. He said the fast would help prepare him for the part he would take in the forthcoming defiance campaign.

He was not exempt from prison in his later years. In 1946 he spent one month in jail as part of an Indian Satyagraha in Durban. His final jail term was in 1953. In the autumn of 1952 Manilal, together with Patrick Duncan (son of the former Governor-General of the Union) and several others, purposely violated the pass laws

and entered the Germiston location near Johannesburg. They were arrested and he was given the choice of a fifty pound fine or fifty days in jail. He chose jail and spent 15 days in Germiston prison, losing a pound a day, and then was transferred to Pretoria prison for the remainder of his sentence, some 23 days. This was probably the same prison in which his father was incarcerated half a century before. He later wrote of these prison experiences in 1953: "I was immediately taken in the open yard and stripped naked and was told to put my clothes and other belongings in a kit bag. I was then given clothes which consisted of a pair of shorts, a red shirt and a white jacket, usually worn by non-European convicts, and ordered to put them on. I was shocked to see how filthy they were . . . Then my spectacles, which I had been wearing since I was 12 years of age, were also taken away from me and I was told that I could have them if the doctor, who was to come the following morning, would allow me to do so. So, half blinded and with half of my body exposed, and barefooted, I was made to sit in the cold wind for nearly three hours. . . . On the second day I was locked up for the night in a cell, which measured about 16 by 21, overcrowded with hardened criminal Africans. We were twenty-four in all and had to sleep almost on top of one another."

Manilal also effectively opposed apartheid weekly through the editorial and news columns of *Indian Opinion*. He travelled much around South Africa, gathering news and attending conferences. He was anything but gullible toward the South African communists, who first tried to use him and his name and later learned to avoid him. He initially remained aloof from the defiance campaign of 1952-3 because what he feared was disastrous communist infiltration. When he did participate in it, he regretted the communists whom he saw in the movement. He wrote: "These people are really doing harm to an otherwise un-

A telegram sent by Mahatmaji in 1946 when Mr. Manilal Gandhi left India suddenly to join the Passive Resistance Struggle in South Africa.

challengable cause" A few months after the defiance campaign had all but ended, Manilal felt that the Africans didn't seem to realize that mere going to jail is not enough." He felt that "the communist leaders are not teaching them that, but are just rousing their emotional feelings." Elsewhere he commented privately that the communists in South Africa "are doing more harm than good to a very righteous struggle. Truth and non-violence are not in their dictionary. They are just exploiting them for their own ends. There is no knowing when they will betray the people."

Manilal's analysis of apartheid in recent years showed a courage, calm, and religiousness in the face of evil that was worthy of his father. Below are short excerpts from nine letters which I received in America from Manilal in South Africa during 1953 and 1954. These are not confidential and I am sure he would want me to share his estimate of African apartheid with the world:—

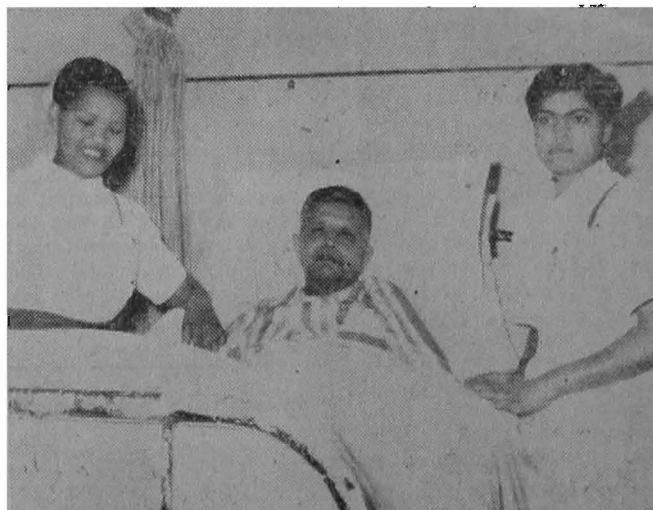
January, 1953: "I am a bit dubious about the future. A great achievement is possible only if we have an outstanding leader like father, whose presence we all sorely miss. But his spirit is there to guide us. May we deserve that guidance by living a pure life as he did. Without the grace of God we shall never win. To get that grace, we have to deserve it."

January, 1953: "We have to fight against very heavy odds. We might be completely blacked out from the outside world. Then our only reliance will be God. If still we do not lack faith in Him, victory is ours without doubt.

how we have forgotten God. . . ."

June, 1953: "The provocation from the government side is so great that it will be amazing if the Africans will be able to keep their heads amidst it all. The people seem to be terribly fear-stricken. Some courageous step will have to be taken. My mind is rather upset at all the recent happenings and I am seeking God's guidance. I am sure it will come in its time, provided I have faith and am sincere. I hope I am not lacking in that."

November, 1953: "I was not allowed to get any letters in

Last days of his illness at McCord Hospital

prison except, by special permission, from one of my closest relatives. This is a rule for all short-term prisoners. Indeed, it was the race of God and the bless-

things to happen. If the police took prompt measures, these things would never happen. They like these things to happen and so they look on until the situation gets worse. The worst culprits are the unscrupulous police. . . ."

January, 1954: "Yesterday was January 30th. How fresh the whole affair appears to be! We spent the whole day thinking of Father and in doing something connected with him. . . ."

April, 1954: "I feel more and more sure that . . . the face of South Africa will have completely changed within the next decade. . . . With violence or non-violence remains to be seen. The forces of violence seem at present to be in the ascendancy. God help us all"

July, 1954: "The Government is just trying to provoke the people to resort to Mau Mau methods. I am afraid it will be suicidal if they do. God forbid it. It is a great blessing that we have in this country friends like Father Huddleston and the Bishop of Johannesburg and a few other fearless Europeans. Their presence is saving the situation. . . ."

September, 1954: "Things are very gloomy here. The Nationalist Government, since its victory in the Provincial elections, has become strong and has consequently become more ruthless both in word and deed. God knows what our fate will be, or rather, of South Africa will be.

losses. Does this mean the collapse of Gandhism in South Africa if not in India? By no means!

The memory of Manilal, as Mohandas, will remain very much alive in South Africa, in India, in America, around the world. Those who knew Manilal will mourn deeply, because his work had not come to fruition in Africa as his father's did in Africa and India. Yet there remain the image and inspiration of Manilal, going through the sugar fields of Phoenix in his Dodge, down to Durban to court arrest, to serve a prison term, or to meet some pilgrim. Manilal's memory and world-wide inspiration will remain.

We found in Manilal Gandhi a deeply religious, a deeply courageous spirit in his own right, undeniably in the shadow of incomparable greatness, but living outside the shadow and giving leadership in a regime ever as cruel as his father faced in Africa or Asia.

We found in Manilal a sweet exterior, but a determined interior, a man-trying to conserve the past — for the Gandhi tradition is worth conserving — but trying also to strike out boldly to make a new world for all South Africans.

We found in Manilal a world mind, concerned about South Africa, but vitally interested in all Africa, India, all Asia, all peoples everywhere.

We found in Manilal a world religion, deeply Hindu, but appreciative of Islam, Christianity, all religions everywhere.

We found in Manilal a universal understanding, a willingness to love the evil doer but not to be taken in by the evil whether apartheid or communism.

Then suddenly, the terse announcement in the newspapers and even on television that "the second son of Gandhi has died."

Manilal has gone to the ages. A light has gone out in Phoenix as truly as that light went out only eight years before in New Delhi.

The day will yet come when the name of Gandhi will be honoured in all South Africa as it now is in all the world. No longer secretly remembered, the

Let us hope and pray for the best."

* * * * *
Manilal Gandhi died on April 30 in a brief illness in

LAST HOMAGE

THE funeral of the late Mr. Manilal Gandhi was held at the Cato Manor Indian Crematorium on Thursday, 5th April, 1950 at 6.30 p.m. The late Mr. Manilal passed away peacefully at 10.45 a.m. of the same day at his home in Phoenix. The news of his death was conveyed to the people of Durban who had, notwithstanding the suddenness of the sad tidings, attended the funeral to pay their last respects to one who had meant so much to the Indian community and whose presence during his lifetime was a source of spiritual strength.

Courtesy: Natal Daily News.

Last Homage At The Crematorium

Elsewhere in this issue are tributes paid to the deceased and to the members of his bereaved family by those who had attended the cemetery where his remains were cremated and, others who were not present at the cremation.

Solemn tributes were paid at the crematorium by Messrs. P. R. Pather, H. Natrass, A. S. Kajee, Govan Mani, S. L. Singh, Dr. Don M'Timkulu, M. B. Naidoo and Sorabjee Rustomjee.

The late Mr. Manilal leaves behind a wife, a son and two daughters, to mourn their irreparable loss.

With several others, we the Trustees of the Phoenix Settlement, Manager and Staff of 'Indian Opinion,' extend our heartfelt sympathies to the bereaved family, and pray that God will give them courage to bear their irreparable loss, and Peace to the departed Soul.

DEATH BE NOT PROUD

*Death be not proud, though some have called thee
Mighty and dreadful, for thou art not so,
For those whom thou think'st thou dost overthrow,
Die not, poor death; nor yet canst thou kill me.
From Rest and Sleep, which but thy picture be,
Much pleasure, then from thee much more must flow;
And soonest our best men with thee do go—
Rest of their bones and souls' delivery!
Thou'rt slave to fate, chance, kings, and desperate men,
And dost with poison, war, and sickness dwell;
And poppy or charms can make us sleep as well
And better than thy stroke. Why swell'st thou then?
One short sleep past, we wake eternally,
And Death shall be no more; Death, thou shalt die!*
— John Donne, "Holy Sonnets."

MRS. MANILAL GANDHI'S THANKS

I WISH to thank all friends who went out of their way to help us during my husband's illness. Their loving kindness and concern have gone a long way in lessening the grief felt by my husband's demise. I have been requested not to print the names of these people. I hope they will read my sincere thanks for all that they have done.

It is very saddening that despite the loving care and devotion that my husband received, I have lost him. I still cherish the hope that the spirit of Mahatmaji and the spirit of my husband will guide me and my children to the right path and that their spiritual presence will give us the strength to pursue that path.

Before I conclude I wish to thank Dr. Taylor, the Matron, Doctors and the nursing staff of the McCord Hospital, from the bottom of my heart, for all that they did to make my husband's stay at the hospital as comfortable as was possible. I also wish to thank Dr. Christopherson for continuing to allow us the privileges extended to us by Dr. Taylor during the latter's absence overseas.

Thank you very much for the kind messages of sympathy received by way of telegraph, telephone, cables and letters.

During the illness of Manilal, the publishing of 'Indian Opinion' would have been practically impossible, if our friends had not come to our rescue, to them also, my sincere thanks.

Many friends have urged us to continue to print the newspaper 'Indian Opinion' but at this stage, neither my son, Arun nor I are in a state to decide about anything, but we assure you that until we reach a decision the paper will continue to be printed as in the past. I pray that with the blessings of both Mahatmaji and Manilal the task of printing the paper will be lightened.

Drop Thy Burden And Thy Care

*Ere thou sleepest, gently lay
Every troubled thought away.
Put off worry and distress
As thou puttest off thy dress.
Drop thy burden and thy care
In the quiet arms of prayer.
Lord, thou knowest how I live
All I've done amiss, forgive.
All the good I've tried to do,
Strengthen, bless and carry through.
All I love in safety keep
While in Thee I fall asleep.*
— Henry Van Dyke.

A Tribute

By M. B. NAIDOO

SOUTH African Indians wherever they be, will mourn the passing of a distinguished and revered personality and so will the many African, European and Coloured peoples by whom the late Mr. Manilal was esteemed for his political leadership.

No one who had known him intimately would doubt for a moment his honesty and integrity and no one who had visited the Settlement at Phoenix could remain unmoved by the presence of him whose spirit now breathes through the hills and groves of the Settlement.

As a man, Manilal was fearless and outspoken with a deep and sympathetic understanding of human nature. As a friend, he was cordial in the extreme and regarded his associates with a candour and a sincerity that were touching. To him the inequality of man was a social evil which he fought valiantly and silently. He recognised in every individual the dignity of man and when news of his passing spread over the countryside, his African neighbours mourned his loss with obvious sincerity.

His political struggles for the emancipation of his people had been inspired by the examples

of his late father whose success as the protagonist of non-violence had ushered a new ideology in human relations. The late Manilal Gandhi had in the latter years of his life disciplined himself with ascetic rigour for that spiritual and physical perfection so necessary for the redemption of his people. He continued his struggles with the same zeal and devotion to service that characterised the actions of the illustrious Mahatma; neither did he falter in the pursuit of his cherished ideals. Phoenix was to him the embodiment of the spirit of the Master and sacred unto posterity will be the scattered dust on which he walked. The lone hills around the Settlement will no longer resound the steps of one who frequently trod the countryside before dawn, but somewhere in the many retreats of the Settlement his spirit will linger in nostalgic attachment to his beloved countryside where the murmur of the foliage is never still.

But like the rest of the great men of the past, Manilal Gandhi has ceased to exist and in the lengthening shadows of evening we shall sing the anthem of his great Release, for, "he hath gone to a bourne whence no traveller returns."

The Late Mr. Manilal Gandhi

By DHANI RAM SAGGAR

MANILAL GANDHI has been recalled by the Divine Power. His earthly ministry has come to an end. His physical part has merged into the elements but his spirit triumphant and free from bodily bondage and limitations has transcended to other realms to commence service in accordance with God's Will, Plan and Command.

It was our privilege and good fortune that God in His mercy and benevolence granted us the friendship, association, knowledge and wise leadership of such a sanctified soul as that of our beloved and noble friend—brother Manilal Gandhi.

His life and example will ever

eousness and his complete surrender to the will of God, will serve us as fountains from which we will receive nourishment and elevation of our moral and spiritual beings.

It is for us to carry on the torch left behind for us by our dear friend. We can cherish and perpetuate his sacred memory by purifying our lives and dedicating ourselves to the mission and work which were so close and dear to his heart and for which he strove unsparingly and whole-heartedly and ultimately laid down his life.

Manilal's life was spent in the service of the down trodden, the ill-treated, the oppressed, the subjugated and the humiliated

countries and climes and our hearts are heavy with grief over his separation owing to our attachment with the physical which is mortal—transitory.

But his real being is never away from us. He shall ever live and be with us in spirit, advising us, encouraging and strengthening us in our endeavours and pursuits for the ideals and principles which our departed brother propagated and practised and all movements and causes he espoused to the very end of his life on the earth.

It will be well with the people who are struggling against tyranny, totalitarianism, racial discrimination, injustice, if they would adhere to Truth and Non-violence embodied in the "Satyagraha" according to Mahatma Gandhi for the vindication of their legitimate human rights.

Manilal Gandhi's personality and his work for international understanding, goodwill and friendship and for world peace should be an inspiration and impetus to us. We must not rest. We must not slacken our efforts but keep marching on with weapons of truth and non-violence to win ultimate victory over evil and establish love, peace, harmony, friendship and a spirit of co-operation amongst peoples of the world.

Our friend, Manilal obeyed the Will of God, the Divine Father, and walked in the footsteps of his and our Bapu, Mahatma Gandhi, the Father of the Nation, the enunciator of Satyagraha and the redeemer of mankind.

Truly the two Fathers will pronounce on our departed brother, Manilal Gandhi, their benediction, "Well done, our faithful and beloved son."

As I Knew Him

By ALPHA NGCOBO

(Mr. Alpha Ngcobo is a very old and respected member of our staff. He began working for 'Indian Opinion' in 1920)

MY acquaintance with the late Mr. Manilal Gandhi, whose sad and sudden death took place at his home on Thursday, 5th April, dates back from the year 1920 when he first agreed to engage me as one of his employees in the Press where he conducted and edited the famous journal 'Indian Opinion,' which was founded by his revered father, Mahatma Gandhi, in the year 1908.

For many years I have watched Mr. Manilal working with the staff during day and night with amazing zeal and interest till the paper was out—sometimes at midnight. It was his belief that if you want to become an honest leader of your people, you should serve them yourself. And so whatever he preached he always tried to put into practice.

He endeavoured at all times to maintain the journal's high standard, and was determined to continue with its publication in spite of the numerous difficulties which he often found himself faced with. On numerous occasions he would go out to the Cape and the Transvaal to collect subscriptions. Besides doing this he had the additional burden of writing and sending the Editorial from there

Mr. Gandhi did not lag behind in other important activities. He took a very keen interest in public affairs and held a responsible position as a leader of the non-European people and as a defender of the cause of justice. He was a firm believer in the doctrine of Truth and Non-violence. He had a deep faith in the power of prayer. In the battle for Freedom he was a brave lieutenant. Lovers of freedom throughout the world, have acclaimed him "A Fearless Leader!"

The late Mr. Manilal Gandhi was of an amiable disposition and was ever ready and willing to give a sympathetic hearing to anyone who came to him with a reasonable request. He had won the affection and esteem of all those who had had the privilege of coming into contact with him, and he showed deep respect for people of all races—young and old—rich and poor.

Deeply touched by his large heartedness, the African people who live close to the Phoenix Settlement had learned to honour him by the name "Nkosana"—"Son of a Great Man"—by which name they all called him till the day he breathed his last.

The huge crowd of mourner

Farewell—My Friend

By Joseph Sadony

IN the United States of America as in other countries there are many people who have followed the career of Manilal Gandhi as they did that of his father before him with sympathetic interest in his cause of intellectual and personal liberty, spiritual and racial equality and universal fraternity. Many of these unseen friends are my friends also, and readers of a daily column which I have written for the press during thirty years.

In behalf of these I would like to express to the family and friends of Manilal Gandhi our heartfelt sympathy in the personal loss of his recent passing. To this I would add a personal conviction of his immortality and the assurance on the part of his many distant friends of a continued interest in the cause he served.

From childhood I have been endowed with a sensitivity which has caused me to share the physical or mental suffering of others. If I would shake hands with a man who was suffering physical pain I would feel that pain in my own body and be able to describe its locality though I had not been informed of it. One day, in a moment of meditation, I thought I heard a shot, and felt immediately a stab of pain that caused me to clutch my breast and stagger on my feet because I was standing, looking out of a window with my mind beyond the horizon in far-away India. My wife rushed to me, alarmed, and asked me what was the matter; but I could not account for the experience because I could not conceive, until I was the next day informed of it, that Gandhiji had been shot. I had foreseen and predicted before witnesses his untimely end, but not the method of it.

And so, too, in the case of Manilal Gandhi, his final illness was known to me before I heard of it, as also the fact that he would not recover from it because his constitution had been weakened by earlier fasting; and this grieved me because he is no less a martyr to the cause of justice than his father was. On April 5, while talking with two friends, I felt the hand of death upon my heart and told them that we would hear of the death of a good friend who was a far greater man

than even those who knew him realised. The next day we heard of it.

To the co-workers of Manilal Gandhi I have this to say: The situation in South Africa is one that is, in varying degrees of sharpness, common to all the world to-day; a catastrophe-breeding self-conscious racial feeling that is based on a false premise. The race-myth was an artificial mechanism deliberately devised and indoctrinated by propaganda to strengthen a political substitute for religion: the all-pervading force of nationalism which became a dominant force in history in the 19th and 20th century.

To-day the most intelligent people realise that mankind is biologically one species. No comparison or division of justice is possible on the basis of colour. There is more difference between two individual white men or between two individual men of colour than there is between two "races" biologically or sociologically from the scientific view. The source of difference is cultural background. And all this has been proved on the world's battlefields. What shatters human families is when members have no longer the same interest, goal or God.

But tolerance is still the unwritten law of all human culture. Without culture we are barbarians without the ability to think; and without the ability to think, creeds have no value nor meaning worth hating or fighting for. If the world's truly "elect," the men of universal spiritual culture could be gathered into one organisation, you would find them of every colour, nationality and degree of education and development. And you would find there the true foundations of human brotherhood, with fraternal love and the "Golden Rule" as natural fruits of mutual understanding and respect.

Through the influence of men like Manilal Gandhi, who did his best to follow in his father's footsteps, the opsonic index of humanity has been raised by the nurture of universal spiritual culture which will survive and ultimately gain the goal for which they lived and died.

Manilal Gandhi

By Ashwin Choudree

There is sadness in our hearts, an emptiness which will continue for many a year—a personal loss which many of us who were associated with Manilalbai will feel deeply. My wife and I have lost a dear friend.

Manilal Gandhi, however, was a public figure and it is in that context I think I should make some comment. He is so close to us that no assessment of this human personality can to-day be made adequately. To cover the field of his political activity and his life of social service would be to deal with the Indian struggle for rights in this country almost from the beginning. His part in South African politics, his contribution to the Indian cause in this country, nay, even further in the establishment of a rich human way of life for all in South Africa, history will no doubt record in the years that lie ahead.

The mind in retrospect is, however, struck by one or two outstanding aspects of this man, who often appeared to some as a stormy petrel in the South African Indian political scene. Truth, as he saw it, was basic to his character. Nothing that was expedient had any place in life for him. Everything became a matter of principle. Manilal's life was a continuing grapple with his conscience. No man suffered inwardly more when a decision had to be made. Through all the years I have known him I found this to be the source of his serenity and his greatness.

He was not a party politician; he was wedded to no political dogma, nor did he subscribe to any definite political creed. Like his illustrious and saintly father, he was above all that. Whenever

any issue arose, Manilal spent days debating with his conscience where he must cast his lot and where his duty lay. Once this was resolved in his mind, he pursued it steadfastly and resolutely and no loyalty to friends or political associates influenced or conditioned him. It is this characteristic that in his own way made him tower over all his contemporaries in this country. It is this unbending great quality in his make-up that made him misunderstood among his fellows.

Against overwhelming odds, he has kept alive the message of Bapujee in this land. The spirit of Mahatma Gandhi still pervades the calm, serene atmosphere of the Settlement. To no little extent have Manilalbai and Sushilaben contributed to kindle and ever keep alive the rich philosophy of one of India's greatest sons. Sushilaben and Aroon will now have to continue alone. The school he established, the social services he carried on, the "Indian Opinion" which he conducted, are his legacies to the community. Let us all resolve to stand with them in this hour of their need; let us in spirit try and become part of the Settlement and do all things to further its services and message.

Manilalbai was a rich soul, a kindly man; a loving family man. He sought no favours; he played to no gallery; he lived life simply and austere, a soic to the last; an existence of selfless enduring service to his fellow-beings. That is the impression of him in my mind. That is how I shall always remember him.

The Late Mr. Manilal Gandhi

By D. G. S. M'Timkulu

I AM happy to avail myself of this opportunity, through the courtesy and invitation of the Editor of 'Indian Opinion', to pay my humble tribute to that great man who has now passed to his reward—Manilal Gandhi.

What impressed one most about Mr. Gandhi was his humility and his humanity. He encompassed within his love all men—of all colours and all creeds. And this interest in the welfare of all was shown with such utter humility that one never felt ill at ease in his

presence. He was one of whom it might be said truly, he "walked with Kings" but did "not lose the common touch."

One felt a great admiration for his sincerity and courage in following his high principles, even though, sometimes, these led him along lonely paths.

Our world can ill-afford to lose such men, and we are much the poorer for his passing. His example, will long continue to shine as a light when the gloom gathers round us.

S.A. Indians Have Lost A Relentless Fighter

By. A Christopher

THE death of Manilal Mohandas Gandhi has come as a shock in particular to the South African Indian community. He was not in good health for some time but he did not give up his activities while he could act. And it was hoped that he would in the course of time recover.

Manilal, the second son of Mahatma Gandhi, like his brothers, was thrown on his own to fend for himself and he grew on his own strength and of character and determination.

With his younger brother Ramdas he returned to the Phoenix Settlement, which is a few miles from the City of Durban, to carry on the work of the Settlement. His father had founded Phoenix Settlement for the leading of a simple life for those who like himself believed in the simple life and lived it.

It was after taking part in the great Passive Resistance Movement started in India by his father which won Independence for India that Manilal and Ramdas returned to South Africa. Manilal was young and inexperienced and had to manage at first with Ramdas who however soon made up his mind to return to India and thus left Manilal alone to carry on. He got friends to edit 'Indian Opinion' until he was able to do so himself.

'Indian Opinion' was founded by his father who followed the teachings of Tolstoy, Ruskin, T. Moreau and the religions.

The policy of the paper was to exclude competitive matters and advertisements and certain pictures so that the paper published news and helpful criticism.

And Manilal followed the policy set by his father and such a paper is financially run with difficulties. But with such help he got from the public and friends he during many years has been conducting the paper. The paper has been fearlessly conducted in the cause of freedom, and has been a source of strength to the community. It stands for all races.

Not only was he engaged in keeping his father's paper and his ideas going, but he entered in the struggle to win freedom. He was a Resister with others in this country when Passive Resistance was being carried on but also was a Passive Resister on his own when there was no general Passive Resistance in the country.

In the days when a Commission was set up by the Union Government to explore Colonies outside India and South Africa to settle South African born Indians and Indians domiciled in South Africa, he threw himself heart and soul in the opposition to the idea that Indians should be expatriated from South Africa.

Never did he undertake any action whether as a Passive Resister or otherwise before he had fasted and prayed and purified himself: relying always on God. He walked miles everyday in the country-side communing with his Creator and nature. He has answered the great call: But his name will live among those who gave up their lives in the cause of freedom.

Prayers At Sevagram Ashram

THE news of Mr. Manilal Gandhi's demise reached Sevagram Ashram (Mahatmaji's Ashram) at 9 p.m. on Thursday. The news was relayed to the inmates of the Ashram by Mr. Ramdas Gandhi and a prayer meeting was organised instantly.

All the people who were within reach were called and prayers were said on the ground where Mahatmaji held his prayer meetings. At this meeting Mahatmaji's seat was placed in its usual place and the inmates sat around it singing hymns that were the favourites of both Mahatmaji and the late Mr. Manilal Gandhi.

A resolution was passed at this prayer meeting and later posted to Mrs. Sushila Gandhi, by Madam Ashadevi. Owing to lack of space the resolution will be printed in a later issue.

My Childhood Companion

By Sorabjee Rustomjee

ALTHOUGH we know that birth and death is the way of Nature, even great people are at times very deeply grieved at the loss of a near and dear one. When I think back upon our childhood days, when Manilal was 5 years old and I was 3 years old I am overcome by a nostalgic feeling and tears begin to stream down my face.

People in this world are not born great, but they become great. To become great one has to make great sacrifices for the sake of Truth.

The late Manilal derived happiness from a life of fearlessness, self control, fasting and courting arrest as a Satyagrahi.

He showed much courage and fortitude in clinging to the high

ideals and principles of his world-renowned and saintly father, Mahatmaji, in everything he did.

Mahatmaji's associates and comrades are, one by one, passing on.

The late Manilal had cherished the hope of making Phoenix, which was founded by Mahatmaji, an ideal memorial to his father and mother. If we can fulfil his dreams, by starting from where he left, then his soul will rest in peace and with that knowledge his wife, Sushila, and the children will be comforted in these dark days.

If anyone has a suitable suggestion to make, I invite them to write to me at the address of this newspaper.

A Friend And Colleague

Albert John Luthuli

I HEARD with deep regret, the passing away of my beloved friend and colleague in the struggle for Freedom in South Africa, your late husband.

I wish, on behalf of myself and the African National Congress, to express our deepest sympathy in and condolence to you and your family at the great and irreparable loss you have sustained.

It is humanly difficult to be serene and composed at such moments. We would ask you in your moments of grief and despondency to derive sustenance from the fact that your late husband stood for the highest things

in life and was always associated with noble causes whose objects were to enrich humanity, and not self.

He tried his best to be a faithful disciple of his illustrious father, the Mahatma. That attempt alone, to be like his father entitles your late husband to be ranked as one of the noble sons, not just of South Africa, but of the world.

May his memory be an urge to you all to emulate him with whatever strength the Almighty may give you. Your loss is our loss. For our part, we shall also try to sustain ourselves by the inspiration of his life.

An Irreparable loss

By "Pardesi"

TRAGEDY struck the pretty little hamlet of Phoenix last Thursday morning when one of South Africa's most ardent campaigners for non-European emancipation in this country, Mr. Manilal Gandhi, passed away after prolonged illness at his home, "Kasturba Bhuvan."

At a time when the future of the black people here looks so bleak and there are few sincere leaders to tide us over the trying period, Mr. Gandhi's death is an

irreparable loss.

Soon after Mahatmaji's assassination, Pandit Nehru said: "Mahatmaji is gone, and the great light is extinguished. Darkness of sorrow and distress surrounds us all. I have no doubt he will continue to guide us from the borders of the Great Beyond."

A great light has also been extinguished in South Africa. The same sentiments expressed by Pandit Nehru we echo here for the son of the Mahatma ....

General Newspaper References

Official Reports

—INDIA NEWS (London),
April 7, 1956

Mr. Manilal Gandhi, son of Mahatma Gandhi, died at his home in Phoenix, north coast of Natal, near Durban, on April 6. He had been suffering for some time from cerebral thrombosis.

Mr. Gandhi was editor of the Durban newspaper "Indian Opinion," and an active opponent of the South African Government's racial segregation policy.

—o—

—INDIAGRAM (London),
April 6, 1956.

Mr. Manilal Gandhi, son of Mahatma Gandhi, died at his home in Phoenix, on the north coast of Natal, near Durban, on April 5. He was 64 and had been suffering for some time from cerebral thrombosis. Mr. Gandhi was editor of Durban newspaper "Indian Opinion" and an active opponent of the South African Government's racial segregation policy.

Born at Porbandar, in Western India, Mr. Gandhi went to South Africa in 1897.

In April, 1951, immediately after the Group Areas Act, setting aside separate areas for different racial groups, came into force he conducted a 14-days fast, declaring that its purpose was "to purify my body, mind and soul. Having survived this, I shall in the name of God defy the Government's apartheid policy by committing a breach of it, and shall submit without the slightest protest to the penalty." He committed several technical breaches of the law, but the authorities did not take action. In February, 1953, however, he was found guilty after taking part in a procession into the Germiston African location and was sentenced to 50 days' imprisonment.

—o—

—THE TIMES, April 6.

Reuter reports the death at his home at Phoenix, on the north coast of Natal, yesterday of Mr. Manilal Gandhi, the second son of Mahatma Gandhi. He was 64, and had been ill for some time.

He was an uncompromising opponent of the South African Government's policy of apartheid, and was a believer, like his father, in the efficacy of passive resistance and fasting as a means of protest.

Born at Porbandar, in Western India, he went to South

Africa in 1897 with his brother Ramdas, and settled in the Indian community at Phoenix, Natal, which had been established by his father in 1901. He became editor of the weekly newspaper "Indian Opinion" and a leader of his fellow-Indians in the Union. In April, 1951, immediately after the Group Areas Act, setting aside separate areas for different racial groups, came into force he conducted a 14-day fast, declaring that its purpose was "to purify my body, mind and soul. Having survived this, I shall in the name of God defy the Government's apartheid policy by committing a breach of it, and shall submit without the slightest protest to the penalty." Several technical breaches of the law followed, but not at that time any penalties, since the authorities did not take action. In February, 1953, however, he was found guilty of behaving in a manner calculated to cause Africans to break the law after taking part in a procession into the Germiston African location. He was sentenced to 50 days imprisonment.

He travelled as a journalist to Britain, America, and elsewhere and visited India on several occasions in order to be with the Mahatma during his fasts. He was married and had three children.

—o—

—MANCHESTER GUARDIAN
April 6.

Manilal Gandhi, son of the late Mahatma Gandhi, died at his home near Durban, in Natal, yesterday. He had been ill for some time. Mr. Gandhi, who was 64, was editor of the Durban newspaper "Indian Opinion" and an active opponent of the South African Government's racial segregation policy.

Mr. Henry Polak writes:

The news of Manilal Gandhi's death was a shock, though not altogether surprising. His breakdown last December was sudden and serious, but our latest news was that he was recovering and was expected home from hospital immediately. We had known him since his boyhood when my wife and I were living in Johannesburg with the Gandhi family in 1905. He grew up in the midst of the Indian passive resistance struggle led by his father, and received his education and technical training mainly at the simple life settlement established by Mahatma Gandhi at Phoenix in Natal, and later at Tolstoy Farm in the Transvaal.

He was Gandhi's second son. Unlike his elder brother, who broke away from his father at an early age, he continued under the latter's guidance, and of Gandhi's four sons, of whom the youngest is Devadas Gandhi, the editor of the "Hindustan Times," he was closest to his father in his way of thought and political activities.

In 1917 he succeeded me as editor of the weekly paper "Indian Opinion," which his father had helped to found in 1903 and for years had financially supported. From that time Manilal spent all his time and energy in promoting the cause of the South African Indian community. He had prison experience on their behalf and was in close touch not only with Indian merchants, traders, and professional men, but also with the workers and those engaged in handicrafts. He sought suffering for the sake of their welfare and to secure the removal of the political, social, and economic disabilities under which they laboured, and he did his best to further friendly relations between the Asians and Africans. He will long be held in high regard by the non-whites and by many European Liberals in South Africa, not only as his father's son but in his own right.

—o—

NEW YORK HERALD
TRIBUNE, April 6.

Manilal Mohandas Gandhi, sixty-four, son of the late Indian political leader, died at his home in Phoenix, Natal on Thursday, April 6 after a long illness.

Mr. Gandhi strikingly resembled his father, the late Mohandas K. Gandhi in both appearance and political philosophy. Like his father, he was modest and deeply religious. And while he had no dreams of attaining his father's fame, he was conscious of the value of his name and used it to publicize his opposition to the segregation policies of the South African government.

An exponent of his father's philosophy of passive resistance, Mr. Gandhi repeatedly and deliberately violated South African segregation laws to focus world attention on what he believed to be "unjust" laws. He was jailed several times, most recently in 1953, and each time chose a jail term over a possible fine.

He explained why he chose to fight the apartheid laws of South Africa with these words:

"Life has become intolerable for any self respecting person. The government's apartheid policy is creeping like a fiend in every walk of life. The only course I have to choose, if I want to live as a self-respecting person, is to fight against this state of affairs."

Earlier, he had explained his faith in the power of passive resistance in this way:

"It is folly to believe that an unarmed man is helpless. He has more strength than one armed to the teeth, provided he has unshakable faith in the power of God."

Born Porbandar, in the Province of Kathiawar, in India, Mr. Gandhi was taken to South Africa as a child by his father, who was then a comparatively unknown lawyer. He later became the editor of "Indian Opinion," a weekly founded by his father.

Mr. Gandhi frequently fasted—like his father—to call attention to his opposition to the lot of the non-white population in South Africa. Such fasts lasted from fifteen to twenty-one days.

Although he was not happy in South Africa, he remained there to carry on his campaign against the apartheid policy. "I would be happier in any other country," he said in 1951. "But my duty lies here." Mr. Gandhi leaves his wife, two daughters and a twenty-two-year-old son.—U.P.

—o—

WASHINGTON
EVENING STAR, April 6.

Manilal Gandhi, 64-year-old son of Mohandas K. Gandhi, died yesterday at his home in Phoenix Natal South Africa.

Manilal was editor of "Indian Opinion" a newspaper established in South Africa by his father, who was a leader of Indians in South Africa before returning to his homeland to campaign for independence.

Born at Porbandar, in the province of Kathiawar, Indian, Manilal later settled in South Africa.

Championing the cause of Asians and Africans against the

South African government, Mr. Gandhi followed his father's passive resistance policy of fasts, prayer and courting arrest. He combated racial segregation laws by refusing to leave the whites-Durban Municipal Library, by waiting for police to remove him from the whites-only railway seats, by sitting downstairs in doubledecker buses when the downstairs was reserved for whites.

Mr. Gandhi's body was cremated six hours after death. He leaves a widow, two daughters and a 22-year-old son.—A.P.

—o—

BALTIMORE SUN }
April 6.

Manilal Gandhi, 64-year-old son of Mohandas K. Gandhi,

died today at his home in Phoenix, Natal.

.....He fasted for periods of 15 and 21 days.

In company with Patrick Duncan, son of a former governor-general of South Africa, and other Europeans and non Europeans, Gandhi eventually went to jail at the age of 61. He had refused to pay a fine for defying the Government in a demonstration. He served 38 days imprisonment.

Last year Gandhi suffered an attack of coronary thrombosis and was an invalid until his death. His body was cremated six hours after death. Gandhi leaves a widow, two daughters and a 22-year-old son.

his friends or his father's friends would not set their eyes on him.

I know it for a fact that Manilal was persecuted for his "treachery" to the Indian people or for doing the thing which was below his dignity—to go to jail with the kaffirs. And when he returned from jail he was a man to whom the truth had been revealed in richer light. I had many earnest discussions with him on the freedom struggle and one thing that struck me most about him was that he was not bitter about his traducers. He was grieved they were in error but prayed and worked unceasingly to enable them to see the truth in better light.

The finest in the human race have, right down the centuries, had so much love for their fellowmen that even when stoned or crucified they have died saying, with Job: "Thou art great, O Man." Manilal did that.

Centuries of tradition have made the Zulu regard courage as the supreme virtue. I am a Zulu-speaking African myself. But when confronted with the unshakeable moral and physical courage of that gentle little man, I almost quaked before him.

The next thing I shall remember about Manilal to the end of my days was his gentleness. I come of a race of warriors and gentleness is not one of my virtues. But Manilal had a gentleness which religious mystics would call sweet. You either loved Manilal or had nothing to do with him. And one of the things which bound you to him was his very gentle personality.

Up to now I have written of Manilal as a public man; as a colleague and co-fighter in the freedom struggle. To me personally he was also a friend and Manilal was quite serious about friendship. For reasons which everybody knows, the African leads a life of poverty. We are born into it; develop in spite of it and die in it. As a result, if I go to the home of a European friend or Indian friend I cannot hope to reciprocate their hospitality in my shack. I know very many people might misunderstand the African here. But the facts of history and economics are there for all.

Consequently the African tends to be a little touchy about the other people's response to his meagre reciprocation of their hospitality. I am not a rich man; I have no desire whatsoever to be a rich man, but when Manilal came into my house you would think he was walking into a royal palace—such was his respect for the dignity and personality of his fellowmen, and he could respect them because he was a fully developed man.

And when you were friends with him, what he had you could share. I remember a little incident which revealed the character of this gentle man and his remarkable wife, Sushila. He was making preparations for going to jail and I was helping with the editorial side. I got to the Press one day wet to the skin. He refused absolutely to allow me to do any work before I had had something hot. We went to the house.

When we got there Sushila told me to throw off the clothes I had and put on Arun's clothes. Fortunately for me I was drying up quickly and rushing to town.

Arun, their son, is a tall and brawny young man with a figure nearly twice my size. I laughed at the idea of seeing myself in his clothes in town. This is a small incident which will mean nothing to the outside world. But to us in South Africa, where you cannot sit on a bench used by Europeans, where you cannot have a meal in an Indian restaurant in a city like Durban if you are an African, that little incident means such a lot.

Over the years I learnt to respect his integrity and his being a good human being. There were very many things on which we saw the truth differently. But it was an inspiring experience to have a difference of opinion with Manilal. He did make errors of judgment like other men, but he had the courage to admit his error.

Manilal Gandhi As I Knew Him

By Jordan K. Ngubane

I CAME into contact with Manilal Gandhi under circumstances which were far from auspicious. We had just gone through the tragedy of the Afro-Indian riots in 1949. Manilal wrote things against the African community which were angrier than wise. I replied in "Inkundla yaBantu," pointing out the inaccuracies in his article. Feelings between the Indian and the African were bitterly inflamed at the time. I did not know him and did not expect him to bother about grasping the inner truth of my reply.

To my surprise I received a personal letter in a clear, small handwriting which I had never seen before. In that letter Manilal was apologising without reservation for the things he had written. It was such a convincing apology that from it dates my years of very close friendship with that very remarkable man.

I have said that Manilal was a remarkable man. He used to tell me that he had never really had formal education. Whenever he said this, in his gentle, smiling manner, I would either dismiss it equally gently as a bit of leg-pulling. But one day I met a man who had been with Mahatma Gandhi throughout the great struggles of that outstanding man in this country. He told me a lot about the Mahatma and his sons. What he said confirmed everything Manilal had often told me.

And yet here was this man who had not seen the doors of a university and who really had had little if any formal education, building one of the most lasting bridges between his fellowmen of all races in exceedingly difficult circumstances.

In the first place all of us belong to our respective racial

groups. Very many of us grow up with a distinctive bias against the other groups. I grew up with such a bias myself and had to fight terrible wars with my own soul to shake off that bias. Strange as it sounds, that racial bias is stronger as between African and Indian as between African and European. Consequently it is by far easier for an African to build up a number of lasting friendships with the European—in spite of the fact that he belongs to the ruling caste—than with the Indian. There are, of course, well-known historical reasons for this.

Manilal's father had not been outstandingly sympathetic to the African while in this country. Manilal himself grew up belonging to a generation of Indians which did not understand the new African; which did not appreciate the dynamic forces at work in the mind of the new African. So that when the resistance movement came, Manilal was genuinely doubtful about the African's capacity to make a success of that weapon. And when the African showed that he had mastered at least the fundamentals of satyagraha we all witnessed a blossoming into visible splendour of the most outstanding quality Manilal Gandhi had—his indomitable courage.

He rose up, gave up the simple comfort of his Phoenix home and decided to go to jail with African resisters. To me that was an act of unparalleled courage. Gandhi, a prominent Indian, going to jail, after he had poured scorn on the African? The high and the mighty in the Indian community would not look at him. He lost friends elsewhere and people who had prided themselves on being

Our Next Issue

AS a mark of respect to our late Editor, Mr. Manilal and also to get the peace of mind after this trying ordeal as well as to give us time to straighten matters in our press, we take the liberty of stopping the issue which would have been published under normal circumstances on the 27th April. Our next issue will be published on the 4th of May, in which we will publish those tributes and messages which arrived too late for this issue.

But to me the greatest loss I have suffered, and with me the whole of South Africa, is that when he died he was thinking of changing "Indian Opinion" into a weekly presenting the South African and not just the Indian viewpoint. He was courageous in facing the truth and that made it possible for those who wrote in his paper to face the truth fearlessly.

Even at the time of his death "Indian Opinion" was an effective bridge linking the races. That really was one of his most striking contributions to race harmony.

He leaves the Indian community with a major responsibility. Are they going to let the great experiment he had tried out die for lack of support and by so doing confirm Strydom's thesis that they are not good South Africans? Or will they allow nothing to come in between the success of Manilal's plans for "Indian Opinion"? For, in both fact and practice, "Indian Opinion" and the ideals it stands for are actually the Indian community's finest contribution towards building the South African nation.

Today, of all days, the joy of giving is uppermost in every heart. The best thing to give to your enemy is forgiveness; to an opponent, tolerance; to a friend, your heart; to your child, a good example; to your father, deference; to your mother, conduct that will make her proud of you; to yourself, respect; to all men, charity; and to your loved ones ?

Surely a NEW INDIA PROTECTION POLICY, the best of all Gifts.

THE PLEASURE OF GIVING IS YOURS, AND THAT OF SERVING YOU IS OURS.

The
New India Assurance

Company Limited

Principal Controlling Officers:
Rustomjee (Pty.) Ltd.

140, Queen Street,
DURBAN, NATAL.

NEW NYLON SAREE MATERIALS

— JUST ARRIVED —

Gold Striped Fancy Nylons 48" 12/6 yd.	Real Benares and Jari Gold Georgette Sarees and Borders. Big range in stock.
Spotted Georgettes 45" 4/6 yd.	Georgette Jari Work Sarees All colours. £4-10-0
Two Tons and Rainbow Georgettes 45" All Shades 4/11 yd.	Georgette Sarees Cotton Embroidery £3/15/0
Bordered Georgettes All Shades 45" 3/11 yd.	CHILDREN'S SCHOOL WEAR Boys Shirts, Knickers, Blazers, Vests, Socks. Girls Gym Blouses etc. At Reduced Prices.
Embossed Georgettes 45" 5/11 yd.	
Coloured Georgettes 45" 3/11 yd.	
BLOUSES Printed Georgette and Bemberg Skippers. Huge range now at clearing Prices.	
CHAMPALS! Plastic Fancy Tops with Heel Size 3 to 7 18/6 pair Also Leather 8/6 & 10/6 pair	

Write For Samples: (Not for Rhodesia)

JAYBEE SILK HOUSE

39 MARKET STREET, JOHANNESBURG.

B. i. S. N. Co. Ltd.

S.S. Karanja due 1st May. Sailing 5th May 1956.
For Karachi - Bombay
S.S. Kampala due 30th May. Sailing 4th June 1956.
For Bombay.

Passengers must conform with the Cholera Vaccination and Yellow Fever inoculation requirements and obtain certificates from their nearest District Surgeon. Inoculation by and certificates from private Medical Practitioners will not be accepted.

FARES : DURBAN TO BOMBAY

First Class single without food	£92-0-0
Second " " "	£60-15-0
Third Class Bunk	£31-10-0
Muslim Special Food	£11-10-0
Ordinary Food	£4-18-0
Hindu Special Food	£10-3-0
Ordinary Food	£4-6-0

Bookings for 1st, 2nd, 3rd can be effected by communication with us by telegram or letters.

For further particulars apply to—
SHAIK HIMED & SONS (PTY) LTD.
390 PINE STREET, Telephone 20432, DURBAN.
Tel. Add. "KARAMAT."

NEW LATEST RECORDS AND SONG BOOKS AVAILABLE

Nastik	6 Records	£2 9s. 6d.
Shabab	5 "	2 1 3
Aurat	5 "	2 1 3
Alibaba and Forty Thieves		1 13 0

Packing and Postage 5s. extra.

Latest Film Song Books In English.

Taxi-Driver, Arpaar, Shabab, Deedar, Himlog. 1s. 6d. each.

Gujarati Film Song Books 9d. each

Nastick, Udan-Kotola, Haridarshan, Shabab, Boor-Polish, Taxi-Driver, Nagin, Jhamela, Rangila, Arpaar, Badal, Albella, Baaz, Cbaar-Chand, Bewafa, Kalighata, Raag Rung, BawreNain, Papee, Sagai, Tokar, Nobabar, Shikshat

Obtainable from:

BHARAT MUSIC SALOON

AND BOOKSELLERS

(Corner Grey & Lorne Streets)

286 Grey Street,

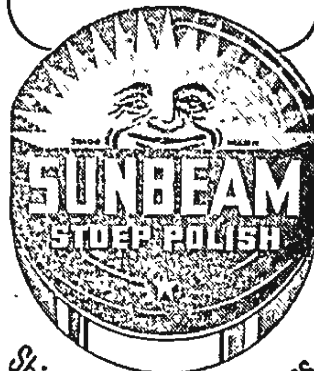
Phone: 26070.

DURBAN.

*

For the modest cost of a tin of Sunbeam you can improve the whole appearance of your home. See the difference for yourself...when your stoeps and window ledges are gleaming with Sunbeam's rich glowing colours

Shines... and shines

STUDY

through The School of Accountancy will be your greatest investment towards success in a well-paid business career. Your enquiry

BRINGS

you a FREE 72-page book "The Direct Way to Success", with details of The School's Postal Courses, which include Accountancy, Secretaryship, Costing, Banking, Municipal Service, Building Societies, B.Com. Degree. The

SUCCESS

of thousands of men holding top executive positions in business originated in The School's successful methods of teaching, founded on 46 years of practical experience.

To: The Chief Careers Adviser, The School of Accountancy, (P.O. Box 4592), [Z] Johannesburg. Please send me without obligation, and post free, a copy of the 72-page book "THE DIRECT WAY TO SUCCESS," giving full details of The School's Postal Courses.

NAME _____
ADDRESS _____

46 Years Successful Educational Service.

The School of Accountancy

ACCOUNTANCY HOUSE, 134 FOX ST., BOX 4592 (Z), JOHANNESBURG, No. at: Box 2918, Cape Town; Box 1865, Durban; Box 95, Ladysmith, Natal.

R. VITHAL

Bookkeeper, Writing up Sets of Books, Balance Sheets, Income Tax Returns.

Contact No. 213 Macosa House, Second Floor, 17 Commissioner Street, Ferreirstown, Johannesburg. 'Phone 33-1654.

Cuticura SOAP

Every

For an antiseptic to fulfil the exacting conditions of obstetric, surgical and medical practice it is not enough that it should kill the germs that are the cause of infection. It must also be safe in use, harm-

Cable & Tel. Add.: "HARGVAN". Phone 29388

P. HARGOVAN & CO.

(PTY.) LTD.

WHOLESALE MERCHANTS
AND IMPORTERS.

P. O. BOX 1250.
155/7 Warwick Avenue
DURBAN.

Tel. Add: "Charotar" Telephone: 33-9885.

MANCHESTER TRADING

CO. LTD.

ESTABLISHED 1923

Wholesale Soft & Fancy Goods Merchants
&
Direct Importers.

**47, Commissioner Street,
JOHANNESBURG.**

DELHI DIARY

By Gandhiji

This is a collection of Gandhiji's prayer discourses which he delivered during his last stay in Delhi.

Dr. Rajendra Prasad in his foreword says:

".....In these pages one can read the anguish which he (Gandhiji) felt and the superhuman effort which he was making to restore and re-establish human standards of life and conduct amongst us."

Price: 10s.

Obtainable from:

'Indian Opinion,' P. Bag, Durban, Natal

Seven Months With Mahatma Gandhi

Belog an Inside View of the Non-co-operation Movement of 1921-22

By Krishnadas

Abridged and edited by Richard B. Gregg

Writing of the two volumes of which this is an abridgement Gandhiji wrote: I have gone through them. And the facts appear to me to be correctly set forth and exhaustively dealt with.....The volumes are the only narrative we have of the seven months with which Krishnadas deals."

Price: 2s. 6d.

Obtainable from:

'Indian Opinion,' P. Bag, Durban, Natal

FOR RUBBER STAMPS AND PRINTING

PRINTING

CONTACT: STANDARD PRINTING PRESS

GENERAL PRINTERS AND RUBBER STAMP MAKERS

73 BEATRICE STREET, DURBAN.

PHONE 61006. TELEGRAPHIC ADDRESS: "QUICKPRINT"

PO BOX 2782. ESTABLISHED 1927.

The finest Indian Film Recordings Just Arrived, New Theatres

The greatest artist of our time hailed from All-India Radio, Colombo, America and BBC

There is Magic in his Voice—Saigal

NOW ON FOR SALE

	Records	£1	10s.	0d.
Shahjehan	3			
Tansen	3	1	10	0
Bagat Surdas	4	2	0	0
Lagan	4	2	0	0
Banphool (Kannan Devi)	4	2	0	0
Tadbir & Majboor	2	1	0	0
Dueman	2	1	0	0
Dorte Matha	2	1	0	0
Zindigi	2	1	0	0
Devadas & Street Singer	2	1	0	0
Mysister	3	1	10	0
6 Loose Single Quavalee	6	3	0	0
Remo & Juliet Film	4	2	0	0
Shama	4	2	0	0
Meern	6	3	0	0
Anmolgodhai	6	3	0	0
Zeenath	6	3	0	0

Latest records Local Pressed and from India you will always find them in our Stock

Books, Magazines, Pictures arriving by Every Mail

D. ROOPANAND BROS.

MUSIC SALOON AND BOOKSELLERS

Phone 20707. — P.O. Box 2524.
85 VICTORIA STREET, DURBAN.

BOOKS FOR SALE

GANDHIANA—D. G. Deshpande—(A Bibliography of Gandhian Literature)	5	0
PILGRIMAGE FOR PEACE—Pyarelal	12	6
TO STUDENTS—M. K. Gandhi	6	0
BAPU—Marry F. Barr	4	0
COMMUNAL UNITY—M. K. Gandhi	25	0
FAMOUS PARSIS	7	6
SEVEN MONTHS WITH GANDHI —Krisnadas	12	6
A RIGHTEOUS STRUGGLE —Mahadev Desai	2	8
GANDHIJI AS WE KNOW HIM—Intimate and delightful incidents by various writers	9	0
NON-VIOLENCE IN PEACE AND WAR Vol. I.—M. K. Gandhi	15	0
NON-VIOLENCE IN PEACE AND WAR Vol. II—M. K. Gandhi	14	0
FROM YERAVDA MANDIR —M. K. Gandhi	1	0
Diet and Diet Reform—Gandhiji	5	0
Cleanings—Mira	1	6
Selections from Gandhi—N. Bose	10	0
Bhoodan Yajna	2	0
Sardar Vallabhbhai Patel (Vol. I)—N. D. Parekh	15	0
The Diary of Mahadev Desai—V. G. Desai	12	0

Obtainable from :

"INDIAN OPINION,"
P. Bag, Durban, Natal.

BOOKS FOR SALE

Raġnanama—M. K. Gandhi	2	0
An Atheist With Gandhi—Gora G. Rao	2	0
Key to Health—M. K. Gandhi	1	6
A Gandhi Anthology (Book I)—V. G. Desai	1	8
Gandhian Ethics—Benoy Gopal Ray	2	6
Basic Education—M. K. Gandhi	2	6
Bapu's Letters to Mira (1924-48)	7	6
For Pacifists—M. K. Gandhi	2	6
The Educational Philosophy of Mahatma Gandhi —M. S. Patel	8	6
To Women—Amrit Kaur	1	0
Drink, Drugs and Gambling —M. K. Gandhi	5	6
To the Students—M. K. Gandhi	8	6
Unto This Last—M. K. Gandhi	1	0
The Gospel of Selfless Action or The Gita According to Gandhiji (Translation of the Original in Gujarati with an additional introduction and commentary) —Mahadev Desai	8	6

Obtainable from :

Indian Opinion,
P. Bag, Durban, Natal.

BOOKS FOR SALE

WHAT IS WRONG WITH INDIAN ECONOMIC LIFE? —Dr. V. K. R. V. Rao	3	0	EMNIENT AMERICANS WHOM INDIA SHOULD KNOW—Jabez T. Sunderland	6
COTTAGE INDUSTRIES AND THEIR ROLE IN INDIAN ECONOMY—Prof. Rao	2	6	SOVIET ATTITUDE TOWARDS CHINA Facts And Facts—Stanley Powell	5 0
THE DELIVERANCE (A picture of the palpitating life of the joint family)	4	6	AMONG THE GREAT (Conversation with Romain Rolland, Mahatma Gandhi, Bertrand Russell, Rabindranath Tagore and Sri Aurobindo)—Dhīp Kumar Roy	23 0
INDIAN STATES' PROBLEM (Gandhiji's Writings and Utterances)—M. K. Gandhi	10	0	TWO HISTORICAL TRIALS IN RED FORT —An account of the trial of the Officers of the I.N.A.	14 0
FOUNDATIONS OF PEACE (Critical study of the conditions which precipitated two world wars)—K. T. Shah	15	0	WHY CRIPPS FAILED (Documented account from the Indian Nationalist point of view)—M. Subrahmanyam	2 6
INDIA SPEAKING (Various contributions on economic, political, cultural and social problems of modern India)	15	0	GANDHI-JINNAH TALKS (Text of Correspondence and other relevant matter)	2 6
DELHI DIARY—Gandhiji	10	0	THE STORY OF MY EXPERIMENTS WITH TRUTH —M. K. Gandhi	15 0
MY GANDHI—Dr. John Haynes Holmes	12	6	UPANISHADS FOR THE LAY READER —O. Rajagopalaachari	6 0
A SURVEY OF RACE RELATIONS (1934-54)	5	0	VEDANTA THE BASIC CULTURE OF INDIA —O. Rajagopalaachari	5 6
A PROPHET OF THE PEOPLE —T. L. Vaswami	3	6	INDIAN CHRISTIANS —G. A. Natesan	7 6
GITA MEDITATIONS —T. L. Vaswami	8	6		
KRISHNA STORIES —T. L. Vaswami	7	6		
A VISION OF FUTURE INDIA—K. G. Mashruwala	2	0		

Obtainable from :

'Indian Opinion,'
P. Bag, Durban, Natal.

ચોખ્ખા ઘીની બનાવેલી શુદ્ધ મીઠાઇ

અમારી મીઠાઇ ભોજન વગરના ચોખ્ખા માલમાંથી બનાવવામાં આવે છે. દરેક મીઠાઈ ભત્તી હેખરેખ નીચે બનાવી કાળજીથી પેક કરી રવાના કરવામાં આવશે. આપનો ઓર્ડર વેળાસર મોકલવા વિનંતી છે.

સુતરફેણી સફેદ, લીલી, ગુલાબી શી. ૬-૦ રતલ	પીરતા માવા બરફી શી. ૬-૦ રતલ	પોરબંદરી ખાજલી મોળી શી. ૬-૦ રતલ
માવા બરફી શી. ૫-૦ રતલ	કેસરી માવા બરફી, પીરતા શી. ૬-૦ રતલ	ચણાનો મગજ શી. ૪-૦ રતલ
બદામ માવા બરફી શી. ૬-૦ રતલ	બાણવડીયા માવા પે'ડા શી. ૫-૦ રતલ	સ્થાર બેન્ડના ગાંડીયા શી. ૩-૦ રતલ
કેસરી માવા પે'ડા શી. ૬-૦ રતલ	સુરતની માવા ઘારી શી. ૫-૦ રતલ	રાજવંશી પીવાનો ચેવડો શી. ૬-૦ રતલ
બાણવડીયા બદામી પે'ડા શી. ૬-૦ રતલ	બદામી માવા ઘારી શી. ૬-૦ રતલ	પાપડ અડદના તાના ૧૦૦ નંબના શી. ૧૨-૦ મસાલા વાળા
સુરતી પીરતા માવા ઘારી શી. ૬-૦ રતલ	નવમનગરી મેસુર શી. ૪-૦ રતલ	પાપડ અડદના મસાલા વાળા મોટા, ૧૦૦ નંબના શી. ૧૨-૦
મુંબઈ લીલો હલવો પીરતાનો શી. ૬-૦ રતલ	છુન્નીના બાકુ શી. ૩-૦ રતલ	દાળ, ફલ્કી શી. ૨-૦ રતલ
મુંબઈ લીલો બદામી હલવો શી. ૬-૦ રતલ	ગુલાબ ભંજુ શી. ૨-૬ રતલ	મીક્સ ફરસાણ શી. ૪-૦ રતલ
પોરબંદરી સાટા શી. ૫-૦ રતલ	—ફરસાણ—	
ચુરમાં લાકુ શી. ૩-૦ રતલ	બાવનબરના ગાંડીયા ફાફડીયા શી. ૩-૦ રતલ	મીઠાઇ દીવાળી મીક્સ ૫-૦ રતલ
કોપરાપાક શી. ૨-૬ રતલ	ગીણી ચણાના લોટની રોષ શી. ૨-૬ રતલ	” ” ” ૪-૦ રતલ
માવા મોહનધાર શી. ૪-૦ રતલ		

પોસ્ટેજ : યુનીયનમાં ૩ પેની રતલ

સા. રોડેસીયા ૯ પેની રતલ

નોર્થર્ન રોડેસીયા શી. ૧-૦ રતલ

ઓર્ડર સાથે પૈસા મોકલવા વિનંતી છે

Note Our New Address :

Jethalal's Mithai House

86 Queen Street, Durban.

Telephone : 27780

— P. O. Box 2043.

Tel. Address: "SWEETMEATS"

ધીરુભાઈ પી. નાચક

બુર્ગેન્ડા, મુસાફરી, વીમાનાં અને જનરલ એજન્ડા
ઈન્ડિયાન અગર ડુનીયાના કોઈ પણ ભાગની હવાઈ ટ્રિવાઈ અગર જમીન
માર્ગે મુસાફરી કરવા વેર બેઠાં અગ્રારી મારફતે બુર્ગેન્ડા કરો.
જ'હમી, આમ, ચોરી, દુલ્લડ, બહરમાત, ખેટખાસ, વિગેરેના વીમા અમે
ઉતરાની આપીએ છીએ.

ઈન્કમટેક્સ, પરચનલ ટેક્સ, હિસાબના ચોપડા લખાવવા રેવન્યુ ક્લેયરન્સ
સર્ટીફિકેટ કે વેપારના લાયસેન્સો. પાસપોર્ટ તેમજ ઈમીગ્રેશનને લગતી
ખાબતોમાં કંઈ પણ ફી લીધા વિના અમે ગફત સલાહ આપીએ છીએ.
નેશનલ મ્યુચ્યુઅલ લાઈફ એસોસીએશન ઓફ આરટ્રલીયા અને ચોર્મશાયર
ઈનરચુરન્સ કંપની લીમીટેડના પ્રતિનિધિ.

Phone : 33-9033. 29e Commissioner Street,
JOHANNESBURG.

ફરનીચર! ફરનીચર!! ફરનીચર!!!

બેન્કીંગ સુટ, ડાઈનીંગરૂમ સુટ, વોઈસીંગ, ડરેસીંગ એસ્ટ,
સાઈકલ બોર્ડ ઓફીસ ટેરેક, બુક ટેસ, ટેબલ, તદ્દન કીફાયત
ભાવે જરીરી સકરી. ભતે પધારી લાભ લેવા ચુકરી નહિ.

—બોક્સ, ટેબલ અને ફીચન હરેસર—

જે હમારી રેખરેખ નીચે તઈયાર થાય છે. તેનો સ્ટોક હમેશાં તઈ-
યાર રહે છે. માન રોકડા ભાવેના પ્રાઈસ લીસ્ટ મંગાવો અને વેપાર
આગલ વધારો.

L. MISTRY

51 BREE STREET, BURGERSDORP, J'BURG.
PHONE 33-4691. BOX 2526.

ચુનીલાલ ંધર્સે

હમણાંજ ખુલ્લો મુકલો માલ!

ન્યુ ધરા હાપેલી નીનન સાડીઓ ૬ વાર શી. ૪૬-૬
જરીની કીનારવાળી બ્યોરનેટ ૪૫" વારની શી. ૧૫-૦
પાટલી પાલવ અને આખી ભાત વાળી
રેશમી હાપેલી સાડી પા. ૭-૧૦-૦ થી ઉપર
બેવડી કીનારની સાડી કેપ ૪૫" વારની શી. ૩/૧૧ થી ઉપર

સુતરાઈ સાડીઓ છેલ્લી હબના રંગો અને હાપો વાળી
પાંચ વાર શી. ૨૨-૭-૬ થી ઉપર
૭ વાર શી. ૩૬-૬ થી ઉપર

C.O.D. અને કપાલથી આવેલા ઓર્ડરોને તુરત ધ્યાન
દેવામાં આવે છે.

ભેદએ તો સામ્પલ મોકલીશું.

ચુનીલાલ ંધર્સે

(પ્રો.) લીમીટેડ

૬૩ વીકટોરીયા સ્ટ્રીટ, હરબન.

ફોન : ૨૪૦૦૩

પી. ઓ. બોક્સ ૮૨૨.

Telephone :
20951

177 Grey Street
DURBAN.

Bhagat's Vegetarian Lounge

(Prop: G. L. BHAGAT)

Ghee Sweetmeat Specialists

Receptions and Wedding Parties Catered For

ટેલીફોન:
૨૦૯૫૧

૧૭૭ ગ્રે સ્ટ્રીટ
હરબન.

ભગતસ વેજેટેરીયન લાઉન્જ

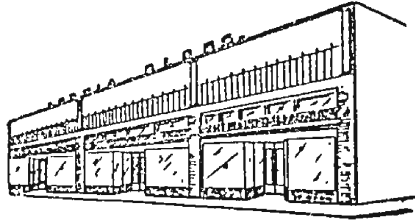
(પ્રોપ્રાયટર : જી. એલ. ભગત)

ધીની મીઠાઈઓના સ્પેશલિસ્ટ

મેળાવડાઓ, લગ્ન પ્રસંગોએ અમે મીઠાઈઓ પુરી પાડીએ છીએ.

K.M. Loodhia & Co.

Manufacturing Jewellers and General Dealers

22 ct Jewellery made to order in latest designs

ખાવિસ કેરટ

સોનાના ઘણીના ખાસ અમારી ભત્તી દેખરેખ નીચે અમને અપાયલું કામ સંતોષ પામે એવા રીતે કરીને છીએ.

નેકલેસ, શુદ્ધી શુદ્ધી ડીઝાઇનની અંગૂઠી અછોડા, સાડીની પીન, વીંટી અકકલ એરંગ વીગેરે યનાવીએ છીએ.

106 Prince Edward Street, Durban.

તાજું ઉમદા ફ્રુટ

ડરબનનું ટકાઉ આફુ ટ પેની રતલ, મોટી કળીનું લસણુ ૧૦ પેની રતલ, પાપડ નં.૧, શી. ૧૦-૦ ૧૦૦, નં. ૨, શી. ૮-૦ ૧૦૦, પોસ્ટેજ શુદ્ધ.

કપુરી અને ચેવલી પાન બનર માત્ર પોસ્ટેજ શુદ્ધ. ખારકીટ શી. ૧૦-૧ ડઝન; લાંબી અને રકવેર ખારકીટ શી. ૧૧ ડઝન. ઠાંઠા, બટ્ટા (આલુ) હમેશાં હમારે ત્યાંથી મળશે.

રેડીસીયા, ન્યાસાલેન્ડ અને બેલ્જીયમ કોંગોના ઝોરડરો ઉપર પુરવં ધ્યાન આપી કોઈ પણ વસ્તુ પરમીટ કઠાવી મોકલશું.

All prices subject to Market fluctuations.

A. KADER & Co., (PTY) LTD.

WHOLESALE FRUIT MERCHANTS

P. O. Box 251. DURBAN.

લગન પ્રસંગો માટે

અમને મળો.

સુરતી જમણુના અમે સ્પેશ્યલીસ્ટ છીએ.

શી કેપીટનની અંગત દેખરેખ નીચે યુનીયનના અને રેડીસીયાના કોઈ પણ ભાગમાં તમારે સુકામે આવી રસોઈ કરવાનો અમે કન્ટ્રાક્ટ લઈશું.

કેપીટનસ બ્રાન્કની હોટેલ

(ધી કેન્ટર મીઠાઈ હાઉસ)

એ અને વિક્ટોરીયા સ્ટ્રીટના ખુલ્લાપર - ડરબન.

ફોન નંબર ૨૩૪૧૪

ટેલીગ્રામ: KAPITAN.

Phone 22905 Tel. ADD.: "GANDABHAI"

The Home Of INDIAN SWEETMEATS.

G. C. Kapitan & Son Vegetarian Restaurant

Upcountry customers are requested to send their POSTAL ORDER with their orders.

Write For Price List.

બહારગામના ગ્રાહકોને ખાસ સુચના

ઝોડર સાથે પોસ્ટલ ઝોડર મોકલવા મહેરબાની કરવી. મીઠાઈની કોમલ ઉપરાંત નીચે મુજબ પોસ્ટેજ ઉમેરવા વિનંતી છે.

નો. રેડીસીયા શી. ૧-૦ રતલે. સર્થન રેડીસીયા ૯ પેની રતલે. યુનીયનમાં ૩ પેની રતલે.

પ્રાઇસ લીસ્ટ મંગાવો

154 GREY STREET, DURBAN.

નવલ કથાઓ

ઝર તે પીમાં છે ભણી ભણી	૧ ૧
સાગર કથા	૮ ૧
જાણુ સુદિત	૭ ૧
આખતી કાલ	૭ ૦
નીલ પંખી (નાટક)	૫ ૦
ગોદાન (બંગાલીનો અનુવાદ) ભાગ ૧. ૨. સેટના	૧૧ ૦
ગોરાની વાતો	૧ ૦
બલીબકાર	૧ ૦
ચિત્રાહ મદિર	૧ ૬
પ્રદીપ	૭ ૧
સાગર સાગ્રાટ	૧ ૦
દ્વિરેકની વાતો	૧ ૦
ગોરાશુક નાટકો	૫ ૬
ગોવન ભાગ ૧. ૨. સેટની	૧૨ ૦
આશાનું ખીજ ભાગ ૧ ૨. સેટની	૧૪ ૦
દરીયા વાટ	૧૦ ૦
કાંતી	૭ ૦
શક્તિ હૃદય અને સંયુક્તા	૬ ૦
વસુંધરા	૧ ૦
છેલ્લા પ્રયોગ	૭ ૧
સ્વાધ્યાય ભાગ ૧. ૨. સેટના	૧૩ ૧
કુર્મા	૮ ૦
ન્યુસીઈ સિદ્ધરાજ	૧૦ ૦
માનવતાનાં લીલાંગ	૧૫ ૦
પ્રભાત ઝીરજો	૮ ૦
માનવતાના સુલ	૭ ૦
છેલ્લા અભિનય	૧ ૬
કપાલ કુંડલા (બંગામ અંદા)	૧ ૧
અણ્ણુટ ધારા	૭ ૧

'Indian Opinion', Private Bag, Durban.

**જોઈએ છે
હાડકાં**

તમારાં સ્ટેશન કે સાઈડીંગે
પહોંચતાં કરવા માટે
અમે ટનના
પા. ૭ આપીશું

ખાલી બેગો રેલ ક્રીયાયું ભરી પાછી મોકલી આપીશું
વધુ વિગતો માટે લખો:

**THE
BULLBRAND
FERTILIZERS LTD.**
SARNIA NATAL

એકલું તમે ભલે છા કે કેનેડાની વિશ્વ વિખ્યાત કંપની
સન લાઈફ ઓફ કેનેડા
ઉપરાંત કંપનીના હંમે સત્તાવાર એજન્ટ છોએ.

કેનિશ્યુ આફ્રીકાની વરિષ્ઠ અદાલતની કેપ ઓફ ગુડ હોપ પ્રોવીન્સીયલ ડીવીઝન
ના સરકાર તરફથી નીમાયેલા અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાન્વરકાર છોએ
તેમજ અત્રેની ઈમીગ્રેશન અંગેનું કોઈ પણ ભત્તર્ક કામકાજ વિના વીલંબ
ત્વરિત ગતીએ યર્થ રાકે છે.

1. Wherever there is a particular Life Assurance Problem a Sun Life of Canada Plan can solve it.
2. Prompt settlement of claims is a maxim of the Company's Management.
3. During 1951 the Company paid over £31,000,000 to annuitants, policy holders and their families.

The Sun Life of Canada is a Leader in World Wide Assurance

Consult us first.

C. C. PALSANIA

GENERAL AGENT

Business, Estate, Financial, Insurance and Immigration Consultant.
Sworn Translator.

100 Sir Lowry Road, — CAPETOWN
P.O. Box 4624. Phone 32390

Phone 332651 P.O. Box 1549 Tel. Add ENBEEDEE.

MASTER BROS.

(PTY) LTD.

33 West Street, JOHANNESBURG.

MANUFACTURERS OF LADIES' & GIRLS' STRAW & FELT HATS
WHOLESALE MERCHANTS & DIRECT IMPORTERS
HOUSE FOR KEEN CASH PRICES

રેથમી તેમજ સુતરાઉ કાપડ, હુલ્લ ભર્યાં, હુલ્લ, બાળકો માટેનો ભત્ત ભત્તનો
માલ, ધર વપરાશ માટે તેમજ લગ્ન પ્રસંગોએ શણગાર માટે રીબન વગેરે
માટે અમારે હ્યાં પ્રથમ તપાસ કરવા બલામણુ છે.

માસ્ટર બ્રધર્સ (પ્રા.) લીમીટેડ

૩૩ વેસ્ટ સ્ટ્રીટ, જોહાનીસબર્ગ.

બોક્સ ૧૫૪૯.

P.O. Box 2156 Tel. Add.: "Bhaisons" Phone: 28298

K. HARIBHAI

(ESTABLISHED 1905)

Wholesale Produce and General Merchant.

Importer of all kinds of Eastern Produce.

We buy all kinds of S.A. Produce for Cash.

Special offer of the following best quality
Imported goods. (Open Stocks)

No.	Item	per lb.	Item	per lb.
1.	Oily Toordhall	1/3	F/Grade Loose Tea	4/3
"	Chana dhal	11d.	Severdhani Sopari	7/-
Pure	Chanafloor	1/-	S.B. Nuts No 2.	2/6
"	Urad Flour	1/7	Jeera	2/-
"	Urad Dhall	1/3	Variari (Soomph)	2/-
"	Moong Dhall,	1/1	Mustard Seeds	2/-
"	Whole Moong	6d.	Methi Seeds	1/3
"	Whole Urad	6d.	Whole Dhana	1/3
"	Special Peadhall	10d.	Jaggory (Gor)	1/3
"	Ordinary Peadhall	7d.	Pure Chillie Powder	3/-
"	Egyptian Rice	10d.	Pure Haldi Powder	2/-
"	Whole Bk. Masoor	7d.	Cocoanuts (Fresh Watery)	47/6 per bag of 75
"	Masoor Dhall Red	1/-	ALL ORDERS TO ACCOMPANY CASH	
"	Tamarind (Amla)	3/3		

Prices f.o.r. Durban.

We are Stockists of all varieties of Dried Beans.

We supply best Natal Ginger—Price on application.

Prompt attention given to Country orders.

Trade inquiries invited.

Note our Add.: 81 Victoria St., DURBAN.

બીબી કેટલાંક પુસ્તકો

ઈસ્કની પુસ્તુ (નવલ કથા)	૧ ૦
તેલચિત્રો (કુંઠા જીવન ચરિત્રો)	૭ ૧
શબ્દોનો સંદેશ	૪ ૦
મરૂ ભુવિગાં	૪ ૦
વેધધતુધ્ય	૭ ૧
રૂપનાથ	૭ ૦
ક્રામકોનો ભોગ	૮ ૦
નિવિધ તાપ	૫ ૦
લુધ પાથર (જીવન ચરિત્ર)	૫ ૦
રાભ રાણી નાદીકા	૧ ૦
જ્ઞાન રસિયામાં રોકાયું	૩ ૧
સોફ્ટીસની સફર	૨ ૧
જીવતા તહેવારો (કા. કાલેકકર)	૫ ૦
જીવન યાત્રા	૪ ૦
ક્રમવાસ્થ (વિનોબા)	૧ ૧
રિચિત્રક્રમ કથાં	૪ ૦
ગીતા પ્રવચનો	૩ ૦
મધુકર	૪ ૬
જીવન દ્રષ્ટિ	૮ ૬
આર્જુના તેર દિવસ	૧ ૦
એચાર્યાની સાધના (નરહરિ પરિખ)	૭ ૧
સલના પ્રયોગો-આત્મ કથા (ગાંધીજી)	૭ ૧
દીલ્હી ડાયરી	૭ ૧
રામનાથ	૨ ૦
બાપુ મારી મા (મનુભૈન)	૨ ૧
મહાદેવભાઈની ડાયરી (પાંચ ભાગ.)	૨ ૧૬ ૩
ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો ગૌરવો મેસ	૧ ૨ ૧
મહાદેવભાઈનું પુર્વ ચરિત્ર	૨ ૩
ગાનવી અંકેશ (કાલેકકર)	૧ ૦
વ્યાપક ધર્મ ભાવના (ગાંધીજી)	૧ ૦

'INDIAN OPINION', P. Bag Durban.

The Final Rites

By Arun Gandhi

As stated elsewhere in this issue, Mr. Manilal Gandhi passed on at 10.45 a.m. on Thursday, 5th April.

Shortly before he died I was sent to fetch the doctor. When I got back about ten minutes later he had expired; the body was still warm, His skin was always tender and smooth to the touch and naturally beautiful. He lay in his usual sleeping posture on the high hospital bed, his head resting on the pillow. My mother and sister together with some of the staff, stood near him, silently sobbing. I knew I was too late. His lips were tightly sealed and his eyes closed in eternal repose.

As the news spread in Durban many friends began to pour in.

We kept vigil until the time of the funeral: which was arranged for the same day after much controversy. So serene was the face and so mellow the halo of the divine light that was kept near the head that it seemed almost sacrilegious to grieve or to fear death. Hymns were sung and prayers chanted during that time.

The moment to bathe the body in accordance with the religious rites, was unbearably poignant, but it had to be done. With the help of a few intimate friends and relatives we carried father off the bed and laid him on a mat on the floor with the head towards the north. Whilst undressing him the memories of my association with him flashed through my mind, and I could contain myself no longer. Those knees, those hands, with the fingers in characteristic pose, those feet were all there intact. How difficult it was to resist the thought to have the body embalmed. But I knew it was absurd to think in that manner. At the completion of the religious rites he was dressed in a khadi loin cloth and a khadi shirt with a white "Gandhi" cap. We laid him on a white khadi sheet and decorated the surroundings with flowers and

religious lamps. Thereafter the singing of hymns and the chanting of prayers was resumed.

Several people of all nationalities from far and near came to pay their last respects to the departed soul.

The hearse arrived at 4 p.m. Father was placed in the coffin and brought out into the yard to give the African neighbours who had congregated outside, an opportunity to pay their homage. A prayer was said before the funeral procession began. A convoy of approximately 50 cars followed the hearse which was led by two traffic policemen on motor cycles.

We reached the Cato Manor Crematorium at precisely 5.40 p.m. to find a big crowd gathered there, despite the sudden notice of the funeral which people expected would be held the following day.

Before entering the precincts of the Crematorium two coconuts were offered and a short prayer was said both inside and out. After the prayers inside many prominent personalities of all communities paid their tribute and prayed that the departed soul may rest in peace.

Prior to the cremation Ghee was poured into the coffin and chips of sandal wood was put on top of the ignited camphor which was placed on father's chest. During this ceremony I had to summon all my energy to keep courage and avoid breaking down and weeping. Even to this day when the sight fleets past my mind's eye it becomes difficult to restrain the flow of tears. When the coffin was wheeled into the furnace I had to turn away as I could bear it no longer. We were called the next morning to collect the ashes. A short ceremony, when milk was offered preceded. The ashes were taken to the Blue Lagoon and were immersed into the sea, close to the place where the

ashes of Mahatmaji were immersed eight years back.

Everyday for thirteen days prayers for peace to the departed soul were laid in the morning

and evening in which several friends and neighbours participated. These prayers are still continued and will be continued for ever more.

Memorial Service Eleventh Day Ceremony In Respect To Manilal Gandhi

ON the Thursday morning following Easter Day, April 5th, Manilal Gandhi breathed his last. Each evening for the ten days following, a little company of his friends joined his family in their evening prayers. On Friday the 13th the heavens opened, the rain poured down filling waterways with rushing streams, symbol of the spiritual blessings to descend ere long. Sunday dawned with vocate sky; the earth washed clean and refreshed by the recent rain; a gulle breeze stirred the tree.

It was a company of personal friends that gathered at 10 a.m. in the place which, less than 2 years before had been chosen for the opening ceremonies of the Fiftieth Anniversary of Phoenix Settlement.

The proceedings opened with recorded songs and chants. Then followed Muslim invocations and prayers in Parsi. A reading was given in English from the 12th chapter of the Bhagavad Gita, as on the day of the Memorial Service to Bapuji (Mahatma Gandhi).

Next the students from Ohlange Institute sang in Zulu and by request rendered in tones never to be forgotten a second hymn, with all the moving grace befitting such an occasion.

Prayers in Gujarati followed and girls' voices were heard in song.

Tamil and Hindi were other languages used. A choir of students from Inanda Seminary gave expression to the beautiful hymns, "Abide With Me" in English. Gujarati girl voices were heard again and then Mr. Sorabji Rustomjee, speaking in English, addressed the gathering. The gist of what he said is as follows: "We are met here to pray for a beloved friend who has passed on. The presence of representatives of all races go to show with what great affection

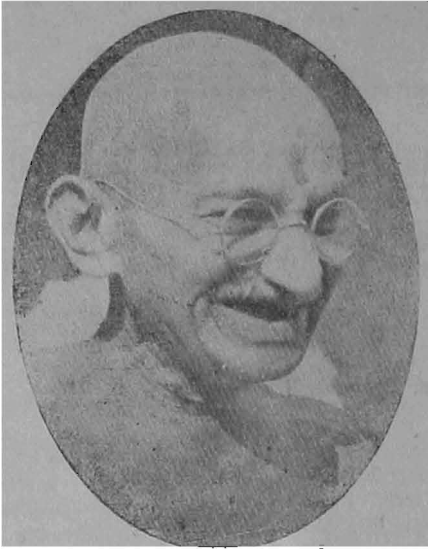
Manilal Gandhi was held by the people living on the Settlement and in the neighbourhood. We are conscious that the spirit of Bapuji and the spirit of his beloved wife Kasturba are here with us and by and by the presence of the spirit of Manilal too will help us. They have left us an inheritance of eternal value; may we never fail to remember this and seize the opportunity offered to carry on in the same lofty spirit.

"Bapuji moulded himself here in South Africa and brought salvation to our dear mother-country, India. Let us emulate the standard set by him and follow in the way he has led.

"I am here to thank you on behalf of his widow, son and daughters. They have asked me to express their thanks to one and all. You have shown by your presence your love. Let this be not a passing expression but prove to be a love that endures. We have united here, people of different races, bound together by a common purpose. May we be as a strong rope formed of strands from the different communities, representing all races and holding them together in one.

"And here I would like to strike a personal note: Mahatma Gandhi, with his sons, and my father Parsee Rustomjee with his sons, Jalbhoy and myself have lived together as brothers. Now may the third generation continue in the same way following all that is good in the lives of Gandhiji, Kasturba and Manilalbhai."

After the speech of Mr. Sorabjee Rustomjee all present stood for closing prayers in Gujarati. Gandhiji's favourite hymn "Lead Kindly Light" was sung with deep feeling by the Inanda Seminary Choir.

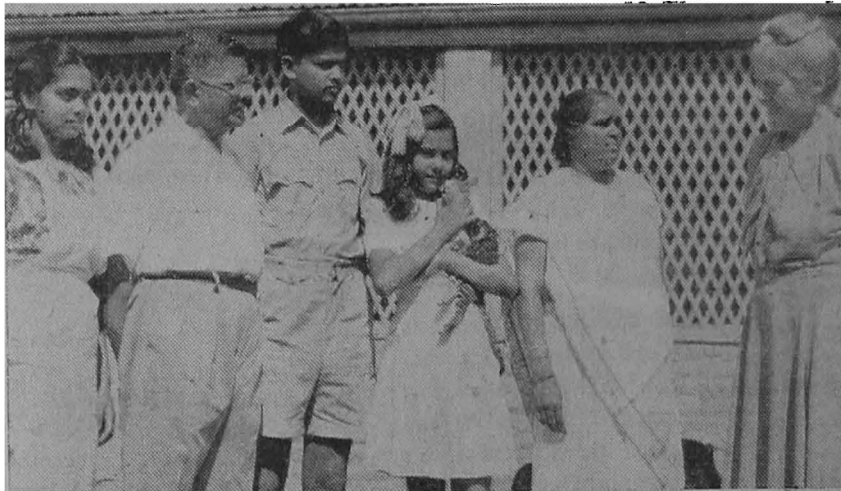
MAHATMA GANDHI

LATE. MANILAL GANDHI
(Second Son)

KASTURBA GANDHI

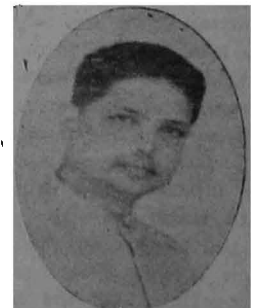
LATE. MANILAL GANDHI AND FAMILY WITH MISS MURIEL LESTER
સ્વ. મણીલાલ ગાંધી અને તેમનું કુટુંબ, શ્રીમત મ્યુરીઅલ લેસ્ટર સાથે

MR. RAMDAS GANDHI
(Third Son)

LATE. MR. HARILAL GANDHI
(Eldest Son)

MR. DEVADAS GANDHI
(Youngest Son)

પ્રકાશકની નોંધ

લુ તકાળમાં અમે ઘણા સ્મારક અંકો અને ખાસ અંકો અમારા તંત્રી સ્વ. મણીલાલ ગાંધીના સંચાલન નીચે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. આજે અણુધાર્યા સંજોગોમાં એ બાર અમારી ઉપર આવી પડ્યો છે. અમારા સ્વર્ગસ્થ તંત્રી માટે અમારા હૃદયમાં જે માન છે તે દર્શાવવા માટે અમને શબ્દો જડતા નથી. છતાં અમે જેવા એમને પીછાણ્યા છે તેની ઝાંખી કરાવવા આ અંક “સ્મારક અંક” તરીકે પ્રસિદ્ધ કરી આમજનતા સમક્ષ ધરીએ છીએ.

જ્યારથી મહાત્મા ગાંધીજીએ-૧૯૦૩થી—‘ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન’ પત્રની સ્થાપના કરી ત્યારથી જ સ્વ. મણીલાલ ગાંધીનો સંબંધ તેની સાથે સંકળાયેલો રહ્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીજી આ સંસ્થા-શ્રીનીકસ સેન્ટલમેન્ટ—અને—‘ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન’ના જન્મદાતા હતા, પણ પોતાના ત્યાગ અને પુરુષાર્થથી તેને ઉછેરી તેનો દીપ જલતો રાખનાર તો અમારા તંત્રી સ્વ. મણીલાલ ગાંધી હતા. દક્ષિણ આફ્રિકાની કચકા ચેલી પ્રજાપરના જુદાં જુદાં સામે પોકાર કરનાર એમનો અવાજ હમેશાં સંભળાતો રહ્યો હતો.

૧૯૨૮માં સ્વ. મણીલાલ ગાંધી આ પત્ર ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન’ના અધિપતી નીમાયા હતા. એમને માર્ગ ઘણા કપરો હતો, એમનું આયુષ્ય જીવન આ દેશના એમના કચકાચલા લાઇ-એનો માટે અર્પણ થયેલું હતું. તેઓ ગાંધીજીના શિક્ષણ અનુસાર પોતાનું જીવન વીતાડવા અથાગ પ્રયત્ન કરનારા હતા. અને તેથી જ તેમને આદર્શજીવન જીવવા માટે ઘણાં સંકટોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. છતાં પણ પસંદ કરેલા માર્ગથી તેઓ કદી ચલીત નથી થયા. ઘણીવાર તેઓને પોતાના મિત્રો અને સહકાર્યકરોનો સાથ ગુમાવવો પડ્યો હતો છતાં પણ તેઓ પોતાના માર્ગે નિરૂતાથી ધીમે ધીમે એકલા જ આગળ વધતા રહ્યા હતા. કારણ તેઓ જાણતા હતા કે, તેમનો માર્ગ સત્યનો છે. આપણા બધાનાં જીવનમાં ક્યારેક નિરાશાનાં વાદળો ઘેરાય છે તેવી રીતે તેમનાં જીવનમાં પણ બનતું, અને તેઓ નિરાશ થતા. એમના નિરાલિમાન સ્વભાવને લઈ તેઓ હમેશાં એમ વિચારતા કે તેઓના પોતામાંજ કાંઈક ખામી છે, કે જેથી તેઓ પોતાનાં લાઇ-એનોને સહન કરીને માર્ગે વાળી નથી શકતા અને તેમની જોઈએ તેટલી રવા પોતે કરી નથી શકતાં. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓએ ખીલ માટે જીવી પોતાનું જીવન ઉજવળ કર્યું છે. હુનીયામાં ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન’ અને શ્રીનીકસ સંસ્થાના નામને ઉજવળ કરનાર તેઓ જ છે. ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન’ હુનીયાના દરેક ભાગ માં વંચાય છે અને તેનાથી દક્ષિણ આફ્રિકાના કચકાચલા લોકોનું રૂઠન હુનીયાને કાને પડે છે. સ્વ. મણીલાલ ગાંધી ની મહેનતને પરિણામે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને તેની બહારના

બહારના ખુણે ખુણાઓમાંથી આપણને ઘણા મિત્રો મળ્યા છે કે જેઓ આપણે માટે કશુંક કરવાના કોડ સેવે છે. શ્રીનીકસ સંસ્થામાં મિત્રોના સહકારથી એક સુંદર શાળા પોતાનાં સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય માતૃશ્રીના સ્મરણાર્થે ગાંધી શ્રીનીકસનું નામ વધારે દિપાવી પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રીના સ્વપ્નને મૂર્તિમત્ત તેઓએ બનાવ્યું છે.

બધા મહાન પુરુષોની જેમ તેઓને પણ મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી પોતે જોઈએ તેટલી સેવા નથી કરી શક્યા એવો અસંતોષ રહ્યો હતો. પણ આજે જ્યારે તેમના અવસાનના બંધ બધે ફેલાયા ત્યાર પછી હુનીયાના ખુણે ખુણામાંથી જે દિલાસાના સંદેશો તેમના કુટુંબીઓને મળે છે તે બતાવે છે કે, તેઓનો અવાજ ક્યાં સુધી પહોંચ્યો છે. પિતાશ્રીના આદર્શો માટે અને માનવ હકકો મેળવવા માટે તેમણે પોતાનું જીવન વિતાવ્યું હતું. તેઓ એક મહાન પિતાના મહાન પુત્ર હતા અને અમને ખાતરી છે કે ઈશ્વરના દરબારમાં તેઓના આત્મા એક થયા છે.

અમે જેઓએ એમની નીચે અને એમની સાથે કામ કર્યું છે તેઓને માટે આવે વખતે વધુ શું કહી શકીએ? તેમણે નોકર અને શેઠ જેવો સંબંધ કદી રાખ્યો જ નહોતો. તેઓ બધાને માટે એક વહીલ હતા અને આજે તેમને પોતાં તેમનાં કુટુંબીઓનાં જેટલું જ દુઃખ અમે પણ અનુભવીએ છીએ. જેમ એમના મહાન પિતા એક રાષ્ટ્રના મહાન પિતા હતા તેવી રીતે તેઓ પણ અમારી આ સંસ્થાના પિતા હતા. તેઓ નાના બાળકો સાથે નાના થતા, અને મોટા માણસો સાથે મોટા થતા. એમનો પ્રેમ સમાનપણે બધાની ઉપર વર્ષતો હતો. અમે જાણીએ છીએ કે એમના વગર ફક્ત અમારા ઉપર જ અધકાર નથી છવાયો, માનવું ઘણું અધક છે કે હવે કોઈ દિવસ પણ અમે તેમને જોઈશું નહીં અથવા તેમનો અવાજ સાંભળશું નહીં, એમનો આત્મા હમેશાં અમારો માર્ગ દર્શક રહેશે જ છતાં માનવ હૃદય શારીરિક દર્શન માટે તડપે છે. “પ્રેમજાળ જ્યોતિ તારો દાખવી” એ એમનું ઘણું પ્રિય લજન હતું. અને અંત સુધી તેઓ તે પ્રકાશ વડે જ જીવનના માર્ગે આગળ વધતા રહ્યા હતા. હવે તેઓ એકલા નથી ચાલતા તેઓની ઉપા હવે એવે સ્થળે પ્રગટી છે કે, જ્યાં તેઓના પ્રિયજનો સાથે તેઓનો આત્મા ભળી જઈ શાંતી પામ્યો છે.

આ અંકમાં અમે અમારા એ પ્રિયજનને અંજલી આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ગાંધીજીનાં મૃત્યુ વિશેના નીચેના શબ્દોથી અમે તથા એમના મૃત્યુથી દુઃખી થતા સ્વજનો આશ્વાસન લઈએ છીએ. ગાંધીજીએ કહ્યું હતું કે “આપણે જે પાછળ રહેનારા છીએ એમને જે પોતાના સ્વર્ગસ્થ થએલા પ્રિયજનોનું સ્મારક કરવું હોય તો તેમનાં જીવનના આદર્શો પોતાનામાં ઉતારવા. જે તેઓ આપણને જોઈ શકતા હોય તો તેઓ એ જોઈને ઘણા રાજ થાય કે આપણે તેઓના આદર્શોને આપણે જીવનમાં ઉતાર્યા છે.”

અંગત આભાર

મારા પ્રિય પતિ સ્વ. મણીલાલ ગાંધીની લાંબી માંદગી દરમિયાન અનેક સ્વપ્નનો આ દુર દેશવરમાં કુટુંબીઓની ખોટ પુરી પાડી માગ્યા વગર બધી જરૂરીયાતો અને સગવડો પુરી પાડી હતી, તેનો હું આ સ્થળે આભાર ન માનું તો નણ્ણી ગણાઉં. આ બધા મિત્રો કુટુંબના સભ્યો જેવા જ છે. તેથી તેમનાં નામોનો ઉલ્લેખ કરી તેઓના પ્રેમભરી સાથથી મારું દુઃખ હું કેટલું ઠંડાવું કરી શકી છું તે માટે મારા હૃદયની લાગણી વ્યક્ત નથી કરી શકતી, છતાં હું મારા અંતરનો આભાર સ્વીકારવા તેઓને અરજ કરું છું. આજે અકસીસ એ જ છે કે તેમની બધાની આટલી બધી પ્રેમભરી માવજત છતાં આજે હું તેમને યુગ્મી બાજુ સર્વસ્વ દારી ઘેરી છું. દીલના એક પુણ્યમાં આશાની ચીનચારી છે કે પુ. બાપુનો આત્મા અને મારા પ્રિય પતિનો આત્મા મને અને અમારા બાળકોને માર્ગદર્શન કરાવશે અને સલતે માર્ગે જવા બળ આપશે.

આજ ઠેકાણે હું રા. ટેલરનો અને મેકાઈ હોસ્પિટલના સ્ટાફનો તથા બધી નર્સોને તેઓએ જે આદર અને પ્રેમથી અનેક સગવડો અમને આપી પ્રેમ ભરી સેવા કરી છે તેમનો હૃદય પુર્વક આભાર માનું છું. ડો. ટેલરના રગ્નપર બધા પછી તેમના અનુગામી ડો. ફિસ્ટોલેસે પશુ તે સહયોગ ચક્રુ રાખ્યો હતો તે માટે તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનું છું.

મારા આ દુઃખના વખતમાં અનેક બાઈ બેનોએ જનતે મળીને અથવા તાર, ટેલીફોન, કે પત્રદારા તેમજ અનેક સંસ્થાઓએ અમને જે આશ્વાસનો અને પ્રેમ આપ્યો છે—જે દુનીયાને ખુબી ખુબી અમારા પર વર્ષો છે— અને જેનાથી અમે અમારું દુઃખ સભ કરી શક્યાં છીએ તે સર્વેનો હું આભાર માનું છું.

અંતમાં મારા પતિની આ લાંબી માંદગી દરમિયાન મારે માથે ચારી પડેલા 'ઇન્ડિઅન ઓપિનિઅન'નો બોલો, જે મિત્રોએ મદદનો હાથ ન લાગ્યો હોત તો તે ચક્રાવચું લગભગ અશક્ય થાત તેથી જેઓએ મને આર્થિક અને સક્રિય મદદ કરી છે તેમનો સર્વેનો આભાર પણ આ સ્થળે હું માની લઉં છું.

વધુ મિત્રો અને શુભેચ્છો છરછે છે કે અમે 'ઇન્ડિઅન ઓપિનિઅન' ચાલુ રાખીએ. પણ આજે મારી કે મારા પુત્ર અરજી ગાંધીની મનઃસ્થિતી

એવી નથી કે હમણાં અમારો અથવા સંસ્થાનો કે 'ઇન્ડિઅન ઓપિનિઅન' નો બાવી મામ' અમે અને સંસ્થાના ટ્રસ્ટીઓ સાથે મળી ઘડી શકીએ. એટલે દાલ તો એટલું જ કહી શકાય કે ન્યાં સુધી અમે કશા પણ નિર્ણય પર આવીએ ત્યાં સુધી એ નિકળે છે તેમ પ્રસિદ્ધ થયા કરશે. દાલ તો મારા મનમાં એક કાવ્ય ઉડ્યા કરે છે.

“નેહ લમાય ત્યાગી ગયે તૃષ્ણ વત, ડારી ગયે ગલ શંસી.”

તેમ એમના પિતાશ્રીના અને એમનાં કાર્યનો આજે તો હું માથે બોળ અનુભવી રહી છું. તે બાપુજીના પૂણ્યે કેસમવત બનો એમ હમણું છું.

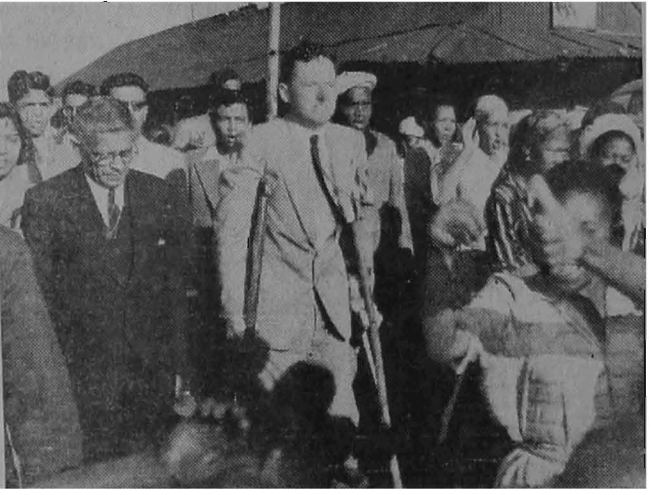
—મુશીલા ગાંધી.

મણીલાલ ગાંધી (ચેટીક ડ'કન)

આ પશુ રાજકીય ક્ષેત્રમાં મણીલાલ ગાંધીનાં અવસાનથી એક વિશ્વાસ, નત્ર અને સાચો સેવક અલગ થયો છે. આપણી આ હાલ જેને વ્યક્તીમત નહીં પણ જરૂર સામુદાયિક રીતે લડવા ની જરૂર છે એ બતાવવા આ જડવાદી દેશને આધ્યાત્મીક શક્તીની જરૂર હતી કે જેથી તે સ્વર્ગીય દિવ્ય તેજમાં પ્રકાશીત થાય. આ આપણને તેઓએ બતાવ્યું છે.

હતા. આ દેશમાં સત્યાગ્રહની શોધ થયેલી છે જેથી દુનીયાના ઇતિહાસમાં એ માટે આપણા આ દેશનું પશુ એક પાનું અવશ્ય લખાશે અને બ્યારે બાપુજીને વધુ મોટી હાલતે અહીંથી ખેંચી લીધા ત્યારે આ દેશથી તેઓ છુટા નરોતા યજ શકતા જેથી મણીલાલને તેમણે તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરેલા અને મણીલાલે આ કામ પ્રમાણીકપણે કર્યું જ છે.

જે આપણને સાર્વજનિક રીતે

શ્રી. મણીલાલ ગાંધી, ચેટીક ડ'કન સાથે ૧૯૫૨ માં જર્મનિસ્ટનના સત્યાગ્રહ વખતે

અને જે આપણો દેશ નિરાધાર બન્યો હાય તો જુલિના ધમંડને દુર કરવાની આપણી હાલતનો એક સારા માં સારો લડગોયો જવાથી એ હાલ કેટલી બધી નિરાધાર બની હશે? દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું મેશાં તેમના પિતાશ્રીના આદર્શોના એક પ્રચારક તરીકે તેમને જોતો હતો. આ જમાના નાં સૌથી મહાન પુરુષ મહાત્મા ગાંધીજી વણી રીતે સાઠય આફ્રિકાના

બારે ખોટ મજ છે તો પણ મને લાગે છે કે ખાનગી રીતે પણ વિશેષ ખોટ ગઈ છે. બ્યારથી હું એમ માનતો મયો કે હાંદિ જે રસ્તો લીધો છે તેવાજ આપણા દેશને પણ લેવો જોઈએ ત્યારથી મેં મણીલાલ સાથે સંબંધ બાંધ્યો હતો, એ એક સારા મામ'દર્શક અને પ્રવાસમાં સન્મીત્ર હતા. જે લોકો ધ્યાનનકં હતા તેમના માટે એમને પ્રેમ હતો. (આ વખતે તો આપણી

હાલની સરકાર જ છે) એમની સખતા, બુદ્ધિ અને વિનોદી સ્વભાવને લીધે એમને જોળખવા એ એક સદ્ભાગ્ય જ હતું.

એમણે મેઠેલી જેલની યુશીયતો અને સત્યાગ્રહના અનુભવને લીધે એઓ એક ક્રીમતી મામ'દર્શક હતા. ૧૯૫૩ ના સત્યાગ્રહની ઝુંબેશનાં મુકદ્દમામાં એમના સાત સાથીઓ સાથે એમને કેટલીક બાબતમાં મતભેદ હતો. પણ એ બધામાં હવે મને ખાતરી થાય છે કે એઓ સાચા હતા અને અમારી જ ભૂલ હતી.

એમનું નિરાભિમાન અને નિઃસ્વાર્થ પણું અને બ્યારે સત્યાગ્રહ વખતે સાથે થયા હતા ત્યારે જણાઈ આવ્યું હતું, અને બ્યારે ૧૯૫૩માં બ્લોમ્ફ્રીનની આફ્રિકન નેશનલ મેસિ સમાં એઓ એકલા મયેલા ત્યારે પણ જણાયું હતું. બ્લોમ્ફ્રીન એ હાંદીએ માટે પ્રતિબંધિત પ્રદેશ છે. હું એમને લેવા મોડરપોર્ટના સ્ટેશનપર ગયો હતો ત્યાં મેં જે પ્રસ્થ જોયું તે હું કહી બુલીય નહીં, તે એ કે ત્યાં ઉંચા અને કેદાવર ઝુલુ તથા ગોરા સીપાઈ એની ખાસ ટુકડી સરકારે એમની પાછળ રાખી હતી, એઓ તેમની સમીપે એક નાની વ્યક્તિ દેખાતા હતા પોલીસો બ્યારે અમે બને છું વાતો કરીએ છીએ એ સાંભળવા એમની નજીક આવ્યા ત્યારે મને જેટલી રજુજ ઉપજેલી તેટલી જ તેમને પણ ઉપજી હતી.

એમનું કસમવતું અવસાન આપણને બધાને એમના કુટુંબને, મિત્રોને, દેશને અનાય બનાવી દેશે. મેં મોઢ દિવસ નથી આપી એવી આ એક વધુમાં વધુ દુઃખકર વિદાય છે!

દીપક યુઝાઈ ગયો!

સાવધાન!
 મનધોર બની આ દિશા શાને?
 વાયુ સુસવાતો આ કઈ ટાણે?
 વિજળીના ઝબકારા શા આકાશે?
 પ્રલયકારી આ તાંબુ કોના કાળે?
 * * *
 થંભી...જા...! સા...વ...વ !
 ધીરે ધીરે શાંતિ પ્રસરે છે.
 વાયુ જુઓ મંદ લહરે છે.
 આકાશ આ સ્વમ્હ જણાય છે.
 તોફાન બધું ત્યાં શમી જાય છે.
 યુઝાઈ દીપક!
 જેને કરી કેવો પ્રકાશી રહ્યો છે!
 જેણે કરી અજવાળા વિષ્ય દેવા!
 * * *
 વળી આ ધીર નાદ શાને?
 અરે! આ પવનની ઝપાટ શાને!
 * * *
 હા, ગયો એ દીપ હોલવાઈ,
 મૂડી જ્યોત રેખા પાછળ જઈ!
 ક્ષણ મહીં આ, શા રે બનાવ બન્યો,
 મોહન મણિ, આ જાંબો પડી મયો!
 —કરસનદાસ અબાપતિ!

દિલસોજના સંદેશાઓ

બહાલા મિત્રને વિદાય !

ડૉ. આર્થર, રબલ્ડ્યુ. બ્લેકસોલ

(સા. આ ના ફેલોશીપ ઓફ રીફોર્મરીલીએશનના પ્રમુખ)

મણીલાલ ગાંધી વિશે આમ કહેવું યોગ્ય છે કે, "જે લોકો સાગ દિલતા હોય છે તેમને ભગવાન નીલાવે છે." સ્વર્ગસ્થ કોઈ પણ હાલત માં જે ચીજને યોગી ગણતા તેનો બધાને ભોગે વિરોધ કરવામાં ડરતા ન હતા.

જુવાનીમાં એમના પિતાશ્રીના સહવાસથી અને તેમણે કરેલી લડતોમાં ભાગ લઈને અનુભવો મેળવ્યા હતા, આથી તેઓ કસાયલા લડતીયા હતા. તેમના પિતાશ્રી પાસેથી મળેલી હીમત તેઓએ કદી ગુમાવી નહોતી. પણ છેલ્લાં થોડાંક વર્ષો થયાં તેઓ નિરાશા સેવતા જણાયા હતા. મણીલાલ ગાંધીએ જાહેરમાં પોતાના સાથીઓની ટીકા નહોતી કરી તેમ છતાં તેઓ દિલમાં વણુજ દુઃખી થતા હતા કે, એમના સાથીઓ પુણુપણુ વિરોધ કરતાં ડરતા હતા. તેઓ પોતાના નજીકના મિત્ર સાથે પણ સહમત ન થાય તો પોતાનો વિરોધ તેમને જણાવી દેવામાં અચકાતા નહોતા. મારી સાથે પણ વણુવાર ચર્ચા કરતાં તેઓએ મને કહ્યું હતું કે, "તમે આવી રીતે કેમ વિચાર કરી શકો છો?" હું પોતે ઓડીશ હોવાથી મારી એવી વૃત્તિ રહે છે કે કોઈ પણ જાતની સુલેહનો સંભવ હોય તો તેને જતી કરી નહીં. પણ સ્વ. મણીલાલ ગાંધી આ મનને હંમેશાં વખોડતા. કોઈ દિવસ પણ હવે હું એ ધીરો, મીઠો છતાં મક્કમતા ભરેલો અવાજ સાંભળી નહોં શકું. પણ ત્યાં સુધી મારી હેવાતી છે ત્યાં સુધી તેમનો આત્મા મારી સાથે છે. જ્યારે પણ મારી સામે નિહાળ્ય લેવાનો સવાલ ઉભો થશે ત્યારે મને સૌથી પહેલાં એ વિચાર આવશે કે "મારી જગાએ મણીલાલ હોત તો શું કરત?" અને મને ખાતરી છે કે એનો જવાબ તેઓ જીવતા હતા ત્યારે જેમ વણુવાર કહેતા કે "આવી પરિસ્થિતિમાં મારા પિતાશ્રીએ આમ...કહ્યું હોત." એવો જ મળશે.

ગયા વરસના જુનમાં મેં એમની સાથે કારમાં છેલ્લી મુસાફરી ડરખન થી કવીપટાઉન સુધીની કરી હતી. ત્યાં કોંગ્રેસની જે પરિષદ ભરાવાની હતી તેને માટે તેઓ વધુ ઉત્સાહ ધરાવતા નહોતા, છતાં મારી સાથે સેંડવીય ખાતાં ખાતાં કોંગ્રેસના વણુાં વખાણુ કર્યાં હતાં. અમે કોંગ્રેસના અધીવેશનમાંથી નિકળ્યા અને તરત જ સાંભળ્યું કે, કોંગ્રેસ પર પોલીસે હુમલો કર્યો. અમે બેહાનીસખર્ગ સાથે જ જઈ રહ્યા હતા. આખો રસ્તો તેઓએ ખેદ દર્શાવ્યા કર્યો કે આંખણુ અંત સુધી ત્યાં ન રહ્યા, એ ખોટું થયું. બેહાનીસખર્ગ પહોંચતાં અમે જુદા પડ્યા અને હું ચર્ચમાં ગયો. પાછળથી મેં જાણ્યું કે તેઓએ તુરત ડાવરને કવીપટાઉન જવા કહ્યું, એ આગાએ કે કદાચ તેઓનું ત્યાં કામ પડે.

વિદાય ! મારા બહાલા મિત્ર તમારા આત્મા આખરે શાંતી પામ્યો છે. તમારા પ્રેમને અમે લાયક થઈએ.

* * *

મી. એચ. નેટ્રસ, પ્રિન્સીપલ સુલતાન
ટેકનીકલ કોલેજ, ડરખન

સ્વ. મણીલાલ ગાંધીના અવસાનના ખબરથી જ્યો તેમને ઓળખતા હતા તેમને સર્વેને વણુ આવાત લાગ્યો છે.

અમારા ફેળવણીનાં કામમાં તેઓને પોતાને રસ હોવાથી અમારાં કાર્યમાં અમને વણુ વેગ મળ્યો હતો. તેમના પુત્ર અને પુત્રી અમારી કોલેજમાં ભણ્યાં હતાં. એમનું ફેળવણીના કામ માટેનું જ્ઞાન, અને તેઓએ શીનીકસમાં સ્થાપેલી શાળા, તથા શીવણુકામના ઉનાડેલા

વર્ગો આ બધું ભેતાં તેઓએ પોતાના અનુભવોને કાર્યમાં મુક્યા હતા. તેમણે શહેરથી દુર સ્મારક તરીકે બાંધેલી શાળા પરથી તેમનું ખરૂં વ્યક્તીત્વ આપણે ભેઈ શકીએ છીએ.

તેઓ વણુ આદર્શવાદી હતા અને પોતાનું જીવન નીતીથી ગાળતા, આથી તેમના જવાથી આપણને ખાસ કરી ખોટ ન્થ છે.

અમને સંતોષ છે કે, એમના પુત્ર ફેળવણીનું એમનું સત્કાર્ય એમના પીતાશ્રીએ જે સેટલમેન્ટમાં શરૂ કર્યું હતું તે તેમના દાદા એ સ્થાપ્યું હતું એ ચાલુ રાખશે.

* * *

લીબરલ પાર્ટી ઓફ સાઉથ આફ્રીકા

'ઇન્ડિઅન ઓપિનિયન'ના સ્મારક અંકમાં સ્વ. મણીલાલ ગાંધી વિશે ખીલ વણુ લોકો સંદેશાઓ પાઠવશે તેની સાથે સાઉથ આફ્રીકાની લીબરલ પાર્ટી તરફથી હું પણ મારી અંજલિ મોકલાવું છું. મારો પરિચય મણીલાલ ગાંધી સાથે એમના જીવનના છેલ્લા થોડા વખતથી જ થયો હતો. છેલ્લાં થોડાં વર્ષો તેઓ લીબરલ પક્ષના સભ્ય હતા એ સમય દરમ્યાન એમના ધ્યેય માટે અને એમના જુલો માટે મને મનમાં વણુ આદર હતો. મણીલાલ સાથે મૈત્રી રાખવાથી સામેના માણસને પોતાની તુલના તેમની સાથે કરવાની લાલચ થઈ આવતી. એમનાં જીવન નો આદર્શ ઉંચામાં ઉંચો હતો. અને તે અમારી સામે એમણે મુક્યો હતો. એમના જુલોમાંથી મને એમની હીમત વણુ પ્રભાવશાળી જણાઈ હતી. એમની ધીરજ અને શાંતીથી જે માણસ એમને ઓળખતું ન હોય તેમને થોડી પણ ઝાંખી ન થાય કે એ શાંતી પાછળ કેવો ઉકળાટ ભર્યો પડ્યો છે. એમનાં જીવનમાંથી એમણે પોતાના પિતાશ્રીની જેમ ઝેર અને ભયને દુર કર્યો હતા. દક્ષિણ આફ્રીકા સામે ઝેર અને ભયના દિવસો હવે આવી રહ્યા છે. મણીલાલ આપણી સામે એમાંથી પસાર થવાનો માર્ગ દેરી ગયા છે, આવે વખતે દક્ષિણ આફ્રીકાને માટે મણીલાલ ગાંધીની ખોટ વણુજ જણાશે. આ દેશની લીબરલ પાર્ટીના એક એક સભ્યને તેઓના અવસાનથી દુઃખ થયું છે.

* * *

વીલ્ફ્રડ વેલોક, લંડન. એક જાણીતા શાંતીવાદી

તમારા પ્રય પતિ મણીલાલના અવસાનથી અમને વણુજ આવાત લાગ્યો છે. હું આ પત્રદારા તમારી સાથે તમારા દુઃખમાં સમભાગી બનવા ઇચ્છું છું. એમની માંદગીના ખબર સાંભળીને મને વણુજ ચીંતા થતી હતી. દર અડવાડીએ એમની ખબર મેળવવા ઇન્ડિઅન ઓપિનિયનની આતુરતાથી હું રાહ ભેઈ રહેતો હતો. અમે એ દિવસની વાટ ભેતાં હતાં કે તેઓ ફરી સારા થઈ જાય અને અમે અમારાં અભિનંદન પાઠવીએ પણ અમારી એ આશા ફળી નહીં.

૧૯૪૯માં વિશ્વની શાંતિ પરિષદ જે હીંદમાં ભરાઈ હતી ત્યાં તેમની સાથે મારો પરિચય પહેલીવાર થયો હતો. ત્યાં મને તેમની વીરતા અને પ્રેમાળ સ્વભાવને ઓળખવાની તક મળી હતી. મને એ પણ જણાયું કે તેઓ વણુજ મક્કમ મનના હતા. તે દિવસથી જ મારા મનમાં મણીલાલ પ્રત્યે વણુજ ઉંચો પ્રેમ છે. એ પ્રેમના બર્ગથી મારી ઉપર પડેલા કામના યોગને ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કરીશ. નમારા સ્વર્ગસ્થ પતિની મિત્રતાને એક માંડ સદ્ભાગ્ય સમજુ છું. થોડાક વખત માટે તેમને તેમની ખોટ વણુજ અસલ લાગશે. પણ ક્ષીમે ક્ષીમે તમે અનુભવશે કે તમારા જીવનમાં અને તમારા કાર્યમાં તેઓ આધ્યાત્મિક સાથ આપ્યા કરે છે. એમનો મક્કમ અને પ્રેમભર્યો આત્મા કદી તમને દગો નહીં દે.

મી. ગેલે કરેલી પ્રસંશા

મણીલાલ મારા અંગત મિત્ર હતા. મીઝ તરીકે જે લોકોએ એમને ઓળખ્યા હતા તેઓ એમની ઉદારતા અને નમતાની ભાવના, એમનું અંગત નિરાભીમાનપણું, અને કાર્ય કરવાની શક્તી હંમેશાં યાદ કરશે. એ એક મિત્ર કરતાં વધુ હતા. તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકા કે જે એક દુઃખી કચડાયેલા દેશ છે તેના માનવસમાજને સુધારવા માટે તેઓ હંમેશાં મગ્ન રહેતા.

તેઓની એવી ગહકમ માન્યતા હતી કે વિકકારથી નહીં પણ પ્રેમ અને અહિંસાથી જો ધર્મની ઇચ્છા અને મનુષ્ય પ્રપત્ત હશે તો જરૂર આ દેશનો પલટો થશે, અને એ વિચારને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા તેઓ સ્વર્ણવતો ત્યાગ કરવાં હંમેશાં તથ્યાર રહેતા.

આ હેતુથી તેઓ સત્યાગ્રહની લડત માં જોડાયા હતા કે જે તેમનાં જીવનની છેલ્લી લડત હતી. એમનો પ્રેસ મુદતવી રખાયો હતો તે વખતે તેમને ઘણી ચીંતા હતી અને તેઓ પ્રાર્થના કરતા હતા કે અપીલ પાછી ખેંચી લેવાય. જ્યારે અપીલ પાછી ખેંચાઈ ત્યારે તેમણે ઘણા આનંદથી જોઈને રિવકારી હતી, અને ખીબા બધા સત્યાગ્રહીઓ કરતાં તે લાંબી હતી. જોઈને વિમતો તેમણે જોઈમાંથી નિકળ્યા પછી એક નિવેદન કર્યું હતું, જેનો પ્રતિકાર થયા વિના તે સરકારી ખાતા સુધી પહોંચ્યું હતું. કારણ કે તેમાં સત્ય અતુભવની જ ઘટના હતી.

તેઓ હૈદના એક સાચા પુત્ર હતા, અને મહાન પિતાના પણ સાચા વારસ

દાર હતા, તેમજ નવું દક્ષિણ આફ્રિકા કે જેને કદાચ ધર્મની ઇચ્છા હશે તો આપણે ઠેઠલાક હાલ જીવતા છીએ તેઓ જોઈ શકીયું તેના ખરા પ્રેમાળ સેવક હતા.

અને હવે થોડાક વખત માટે તેઓ આપણી પાસેથી મમવાન પાસે આધ્યા ગયા છે. આપણને આજે ખાતી છે કે હવે પછીના આપણા બધા કાર્યમાં તેઓનો આત્મા અને કાષ્ટ હૃદયરટન કે જેઓ તેમના પાસ પ્રિય મિત્ર હતા અને જેમને આ દેશમાંથી લાંડન ખસેડી લેવામાં આવ્યા હતા તેમની મંમત્ર કામના જ્યારે આપણે નિર્બળ બનીશું ત્યારે જરૂર જોમ આપશે.

મને એક વાત યાદ આવે છે કે, જ્યારે એમણે જાણ્યું કે તંત્રીનો એજો હવે એમને ભારત્ય લાગે છે ત્યારે મેં કહ્યું "શું તમારે હવે બધા માંથી નિવૃત્તી મેળવી વાનપ્રસ્થ થવું છે?" ત્યારે તેઓએ હસ્તાં હસ્તાં જાણ્યું કે ના, મારા બાપુ કકત કર્મને જ જાણતા હતા, (કર્મ યોમને) હું એમનાથી જોએ નથી જવા ઇચ્છતો."

આથી આપણે હવે એના આત્મા ને શાંતી ન ઇચ્છીએ, કારણ મને ખાતી છે કે તેમનો આત્મા એવો જવાબ આપશે કે જ્યાં સુધી દક્ષિણ આફ્રિકા આઝાદ નહીં બને ત્યાં સુધી મારાથી શાંત નહીં બેસી રહેવાય. અને આ અધુરી લડતમાં જ્યાં પણ મણીલાલ હશે ત્યાંથી તે આપણને બળ આપશે જ.

કરજ બજાવનાર મણીલાલ

(પ્રો. લીઓ કુપર અને ડો. કુપર)

મણીલાલ ગાંધીની થયેલી દુઃખદ ખોટમાં અમે પણ તમારી સાથે સમબાગી છીએ. તેઓ એક બહુ જ બહાદુર અને મીઠા સ્વભાવના હતા. તેમણે પોતાના પિતાના આદર્શો રિવકારીને પોતાના જીવનમાં ઉતારવા નો પ્રયત્ન કર્યો હતો. આ સહેલું કામ નથી જતાં તેઓ કાષ્ટ દિવસ ડિમ્મત હાથો નહોતા, અને ધીરજથી હમેશાં આમળ વધ્યા કરતા હતા. આજે અમારું દિલ શ્રીમતી માંધી કે જેઓ એટલી જ ધીરજથી શ્રી ગાંધીને તેમના કાર્યમાં મદદરૂપ બનતા હતાં તેમની તરફ અને તેમનાં બાળકો કે જેઓ પોતાનાં પિતાનાં કાર્યને ચાહુ રાખવાની પોતાની કરજ સમજી રહ્યાં છે તેમના તરફ જાય છે. 'ઇન્ડિઅન એપિનિઅન' કે જે હવે મણીલાલ ગાંધીને પ્રિય હતું અને એના વાંચકો ને પણ પ્રિય છે તે વર્તમાનપત્રને ચાહુ રાખવાનું કામ હવે આપણી ઉપર છે.

દિલસોજના સંદેશા મોકલનાર

જાહેર સંસ્થાઓની નામાવળી

સ્વ. મણીલાલ ગાંધીના દુઃખદ અવસાનના સમાચાર જાણી તેમનાં પત્નિ અને સંતાનો પ્રત્યે દિલસોજી દર્શાવનારા દેશ, વિદેશ થી વ્યક્તિગત અને જાહેર સંસ્થાઓ તરફથી અનેક સંદેશાઓ અન્ને આવેલા છે તે માટે સૌનો અતઃકરણ પુર્વક આભાર માનીએ છીએ. દીલગીર છીએ કે સ્થળ સંકોચને લીધે તે બધાની પુરી વિગત નથી આપી શકાતી, માત્ર કેટલીક જાહેર સંસ્થાનાં નામોની જ અન્ને સાભાર નોંધ લઇ શક્યા છીએ. - વ્યવસ્થાપક ઇ. ઓ.

- પોટરમેરીટઅર્ગર્ લીબરલ પાર્ટી
- ઓકનહીલ ઈડીયન એસોસીએશન
- મહિલા મંડળ
- લોરેકો માર્કવાસ હોલ્ડ એસોસીએશન
- ભારત સમાજ
- એલીજાબેથ યુવક મંડળ
- હોલ્ડ સેવા સમાજ
- મુસ્લીમ એજ્યુકેશનલ ટ્રસ્ટ
- આર્પન રપોર્ટસ કલબ
- મહિલા મંડળ
- રૂડીપુર્ટ હોલ્ડ સેવા સમાજ
- પ્રોટેસ્ટન્ટ હોલ્ડ સેવા સમાજ
- લેડીસમીય વંચ હોલ્ડ સર્વિસ સોસાયટી
- યુનિવર્સિટી સ્કુલ
- ઇસ્ટ લંડન હોલ્ડ સોસાયટી
- ઇન્ડિઅન એસોસીએશન
- વેલ્ફેર ગોપાલલાલ હોલ્ડ ટેમ્પલ
- ટેમ્પલ પ્રોગ્રેસીવ કલબ
- ઇનાન્ડાં ગવનમેન્ટ એઇડેડ ઇ. સ્કુલ
- ઇન્ડિઅન વેલફેર સોસાયટી
- ફ્રેન્ડ્સ ઓફ સીક એસોસીએશન
- બેથાલ નવ યુવક મંડળ
- ડેન્ડી ફ્રેન્ડ્સ ઓફ ઇન્ડિયા
- અરેટપેન્સર્ગર્ હોલ્ડ સેવા સમાજ
- લીવીમરટન બી ઇ. એસોસીએશન
- સોલ્સબરી મેરીયન એસોસીએશન
- લુઆન્શીયા કાકુલા પ્રીટા મીશન
- થુલાવચો હોલ્ડ સોસાયટી
- ઇન્ડિઅન એસોસીએશન
- નોર્થવર્ ટ્રાસ્ટાલ હોલ્ડ સેવા સમાજ
- શ્રી માંધી ભારત વિલાલય
- પાર્ટીદાર સોસાયટી
- ડ્રા. ઇ. હોલ્ડર્સ એસોસીએશન
- સનાતન વેદ ધર્મ સમા
- ડ્ર. પ્રજ્ઞપતિ એસોસીએશન
- ટ્રાસવાર્લ રોહિત મંડળ
- શ્રી આદર્શ યુવક મંડળ
- સા. આ. ક્ષત્રિય મંડળ
- હોલ્ડ વેલફેર સોસાયટી
- ડ્રા. ઇન્ડિઅન યુથ લીગ
- સંદેશ કાર્યલય
- બાહા મિત્ર સમાજ
- શ્રી રામ નામ બેંક
- વાંકાનેર યુવક મંડળ
- ટ્રા. મોદ યુવક મંડળ
- ટ્રા. દરજી મંડળ
- સેન્ટ એન્ટોનીઝ મીશન
- ટ્રા. ઇન્ડિઅન પ્રોગ્રેસ
- હોલ્ડી વિલા મંદિર

- ડરબન આફ્રિકન નેશનલ પ્રોગ્રેસ
- કાલિયાલાડ હોલ્ડ સેવા સમાજ
- સુરત હોલ્ડ એસોસીએશન
- હોલ્ડ મહિલા મંડળ
- એમ. ઇ. ગાંધી લાયબ્રેરી
- મકધી પુસ્તકીયેશન
- મેકહોર્ડ યુથ હોસ્પીટલ
- વેલફેર હાયકોંગ-કેમ્પોંગ કલબ
- લેવરવુડ સ્ટડી ગ્રુપ
- એસ્લાંગે ઇન્સ્ટીટ્યુટ
- ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ રેસ રીવેશન્સ
- કેપટાઉન સોસાયટી ઓફ ઇવેંગરીટ

અમારો આવતો અંક

અમારા સ્વર્ગીય અધિપતિ શ્રી. મણીલાલ ગાંધીના માન માં, અને એ હૃદયદાયક પ્રસંગ પછી કંઈક શાંતિ મેળવવા તથા પ્રસન્નાં કાર્યોને વ્યવસ્થિત કરવા માટે અમારો આવતો અંક જે રજમીએ નીકળેલો જોઈએ તે બંધ રાખવાની જરૂર પડી છે. હવે પછીનો અંક ૪ થી મે ના દિવસે બહાર પડશે. તે અંક માં જે સંદેશાઓ અને લેખો આ અંક માટે મોકલ પડ્યા છે તે આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૨૦-૪-૫૬. પ્રકાશક
'ઇન્ડિઅન એપિનિઅન'

કવીન્સટાઉન ઇન્ડિઅન કમ્યુનીટી કોલેજો પ્રોગ્રેસ
ડબ્લિન સ્ટુડન્સ ઓફ સા. આફ્રિકા.
અન્નેર પ્રવાસી વિલાલય
આકોલા હોલ્ડી યુનિવર્સિટી સ્કુલ
નવી દોહરી ગાંધી સ્મારક સંબંધાલય
અમદાવાદ હરિજન આશ્રમ
નવજીવન કાર્યલય
માધાન કરુવળા ધામ
કાશી સર્વ સેવા સંધ પ્રકાશન.

નોંધ : આ અંકનાં ૨૬ માં પૃષ્ઠપર આપાયેલા અંતમ કિંચા વખતનો ફોટો 'રૂડી ન્યુસ' તરફથી મળવા બદલ તેમના આભારી છીએ. - પ્રકાશક તા. ૨૦-૪-૫૬.

દિલસોજના સંદેશાઓ

પં. જવહરલાલ નેહરુ, નવી દિલ્હી

મણીલાલના મરણથી મજોબ દીલગીર થયો છું, કૃપા કરી મારી ખરી માગણીની દિલસોજ સ્વીકારશો.

* * *

રાજકુમારી અમૃતકોર, નવી દિલ્હી

ધણી જ દીલગીર છું, પ્રેમ સહ દિલસોજ પાઠવું છું.

* * *

ઇન્ડિઅન નેશનલ કોંગ્રેસ, ન્યુ દીલ્હી

શ્રી મણીલાલનું અવસાન સાંભળી ઉડો આઘાત થયો. કોંગ્રેસ તરફથી કૃપા કરીને દિલસોજ સ્વીકારશો.

* * *

શ્રી. મોરારજી દેસાઈ, સુંબઘના વડા પ્રધાન

શ્રી મણીલાલ ગાંધીએ બાપુજીનું કાર્ય દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચાલુ રાખવા માટે જીવન અર્પણ કર્યું છે. આપણે જનતાના એક કિમતી સેવકને શુભાંચો છે.

* * *

ગગન વિહારી મહેતા, વોશિંગ્ટન

અમેરીકામાં ભારતીય એલંચી

શ્રી મણીલાલ ગાંધીના મરણના સમાચાર સાંભળતાં અત્યંત દીલગીરી યદ. તેઓ તેમના મહાન પિતાના ઉમદા કાર્યને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આમળ ધપાવી રહ્યા હતા. શ્રી મણીલાલનાં અવસાનથી સાઉથ આફ્રિકાની હોંદી જનતાને જ નહીં પણ વર્ષોથી મ. ગાંધીજીના આદર્શ માટે ઉદાત્તલી ઝુંબેશમાં તેઓ અડગ હતા તેને પણ મારે ખોટ મઠ છે. જાતિ સમાનત્વના સિદ્ધાંતની સ્થાપના માટે શ્રી મણીલાલે શાંતિપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે તેમનાં જ્ઞાન અને દિમતની ગેરદાજરી તેમના દેશ બંધુઓને દુઃખદ લાભશે.

* * *

શ્રી. અને શ્રીમતી જય પ્રકાશ નારાયણ, મુરલીગંજ

તમને ખરા દિલથી દિવાસો આપવા સથે મારે શોકગ્રસ્ત બન્યાં છીએ. ભારત માતાએ એક ભક્તપુત્ર અને જગતના કચડાયેલા લોકોએ નિહર લડવૈયો શુભાંચો છે.

* * *

શ્રી. કેદારનાથજી, સુંબઘ

હાર્દિક દિલસોજ સાથે તમને અને જાણકોને આ આઘાત સહન કરવા માટે પરમાત્મા ધૈર્ય તથા બળ આપો.

* * *

બાલા સાહેબ ખેર (બી. જી. ખેર) સુંબઘ

પ્રભુને પ્રાર્થું છું કે તમને આ ખોટ સહન કરવાની ધીરજ આપો.

* * *

ગોશીબેન કેપટન, સુંબઘ

(સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજીનાં પૌત્રી)

ગાંધી સેવા સેનાના પ્રમુખ, કમીટી અને સભ્યો તમને ગયેલી મહાન ખોટ માટે નમ્રતાથી દિલસોજ પાઠવે છે. જગતે કચડાયેલી માનવ જાતિના પ્રશ્ન અંગે એક વીર લડવૈયો શુભાંચો છે.

મીસીસ માર્ગરેટ બેલીન્ગર M. P.

પાર્લામેન્ટ હાઉસ, કેપટાઉન

મણીલાલ ગાંધીનાં જીવન સંબંધે મારા હૃદયની નિખાતસતાથી પ્રશંસા કરું છું એની નોંધ લેતા કૃપા કરશો. એમના મરણથી દક્ષિણ આફ્રિકા માં લીબરલ વિચારો અને જર્નલ માટે મારે ખોટ મઠ એમ માનું છું.

* * *

કુંવર સર મહારાજ સીંગ, દક્ષિણ આફ્રિકાના

માજી એજન્ટ અને સુંબઘના માજી ગવર્નર

તમારા પતિનાં અવસાનના ખબર સાંભળીને મને અને મારી પત્નીને ઘણું દુઃખ થયું છે. હું એવું માનતો હતો કે તેઓની તબીબત સુધારાપર હતી. થોડાકજ વખત પહેલાં મેં એમને એક પત્ર લખ્યો હતો. પણ ઈશ્વરની ઈચ્છા બીજી જ કાંઈ હતી અને આપણે તે ઈચ્છા ને આધીન થવું જ પડે છે.

હું મણીલાલને ૨૪ વર્ષ પહેલીવાર મળ્યો હતો. એમની પ્રમાણિકતા અને એમના ઉચ્ચ આદર્શો માટે મને તેમના માટે ઘણું જ માન હતું. તેમનાં અવસાનથી દક્ષિણ આફ્રિકાને મહાન ખોટ મઠ છે. તમને અને તમારા જાણકોને અમારી હાર્દિક સહાનુભૂતી મોકલાવું છું.

* * *

શ્રી. પી. કોલંદ રાવ, દક્ષિણ આફ્રિકાના માજી એજન્ટ

શ્રી નિવાસ રાસ્ટ્રીના ખાનગી સેક્રેટરી

મીસીસ રાવ અને મારા તરફથી અમારા પ્રિય મિત્ર મણીલાલનાં અવસાન અંગે તમને અને તમારા કુટુંબને દિલસોજ પાઠવું છું. આ દુઃખ તમારા એકલાનું નથી, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના હોંદીઓ અને ટોમી સવાલના વિરોધીઓનું પણ છે. તેઓએ રંગબેદની નીતિ સામે મહત્ત્વા ગાંધીજીના લાયક પુત્ર તરીકે પોતાની ફરજ બજાવી હતી.

* * *

બૃહદ ભારતીય સમાજ, સુંબઘ

સમાજના પ્રમુખ એલ. કે. પાટીલ અને સભ્યો, તમને તથા શોક ગ્રસ્ત કુટુંબને તમારા વહાલા મણીલાલના મરણથી ગયેલી મારે ખોટમાં તેમની હાર્દિક દિલસોજ પાઠવે છે. એમના મૃત્યુએ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી એક વીર યોદ્ધાને દૂર કર્યો છે, અને ભારતને માટે એક અનુભવી સલાહકાર છીનવી લીધા છે.

* * *

હીંદુસ્તાની પ્રચાર સભા, સુંબઘ

રંગીન લોખાની સ્વતંત્રતા માટે લડનારા એક નેતાના અવસાનની નોંધ લેતાં દીલગીરી થાય છે.

* * *

સ્વીશંકર મહારાજ, વહલલ વિદ્યાલય બોચાસણ ખેડા

પુન્ય બાપુજીએ ઉપાડેલું કામ એમણે હેલ્લી ઘડી સુધી કર્યું કીધું. આને એ છોડીને તે દેવલોક પામ્યા છે. પ્રભુ એમના આત્માને શાંતિ, અને આવા દુઃખને સમજ પુર્વક સહન કરવા પ્રભુ તમને બળ આપો.

* * *

શિશુવિહાર, ભાવનગર

શ્રી મણીલાલનું અવસાન નથી થયું પરંતુ આફ્રિકામાં વસતા હોંદીઓને પ્રાણ આપ્યો ગયો. પરમાત્મા સદ્ગતને શાંતિ આપો. જનતાને તમે પ્રાણ આપો.

દિલસોજના સંદેશાઓ

શ્રીમતી વિલ્યાલદામી પંડીત, હાઈ કમીશનર

ઓફ યુનાઇટેડ કિંગડમ

શ્રી. મણીલાલ ગાંધીના અવસાનના ખબર સાંભળીને મને ઘણું દુઃખ થયું છે. એમના અવસાનથી મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સ્વતંત્રતાની લડત શરૂ કરી હતી એ યાદ આવે છે. એ પેઢી પછી હોંદને આઝાદી મળી, અને આને હોંદ દુનીયાની શાંતી માટે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. પોતે મેળવેલી આઝાદી બીજા યુવામ દેશોને અપાવવાનો પ્રયત્ન તે કરી રહ્યું છે. એ ઘણું યોગ્ય ગણાય છે, આપણા મહાન નેતાના પુત્ર શ્રી મણીલાલ ગાંધીએ આવી જ લડત દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચલાવવાને ભાર ઉઠાવ્યો હતો. તેઓ રંગબેદની નીતી સામે પોતાનો પૂર્ણ વિરોધ હમેશાં દર્શાવી રહ્યા હતા અને મહાત્માજીની જેમ ત્યામ અને અહિંસાથી તે લડી રહ્યા હતાં. આને રંગબેદની નીતી, હજી ચાલુ છે અને સમાન હકોને હજી મળ્યા નથી પણ મણીલાલભાઈનો ભોમ એક મહાન પિતાના પુત્રને શોભાવે તેવો છે. ઘણા લોકોને એમના જીવન પરથી ઐતિહાસિક મળશે અને અંતમાં જે રીતે હોંદ એકતા અને આઝાદી મેળવી તે જ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાને પણ તે મળશે જ.

* * *

વીરા શ્રીદત્ત, લંડન.

શ્રી. મણીલાલ ગાંધીના અવસાનના સમાચાર અહીં રાતના તથા સવારના છાપાઓમાં વાંચી ઘણું દુઃખ થયું. તેઓ મહાન અમરતરવને પામ્યા છે અને ખાત્રી છે કે તેમણે તેમના પિતાશ્રીના સમીપમાં રયાન મેળવ્યું હશે. એઓ બધા કામોમાં આપણના આદર્શોને અનુસરી હતા. હું એ દિવસ કદી નહીં ભુલું કે જે દિવસે સેવાગ્રામમાં અને શાંતીનીકેતનમાં (શાંતી પરિષદ વખતે) આપણના આદર્શો, ઉપર એઓ મોહ્યા હતા.

સત્ય અને ભક્ષાઈની એક જ્યોત દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી યુગાંધ ગઈ છે. મને ડર છે કે સ્વ. મણીલાલ ગાંધીએ પોતાનું બધું જીવન રંગબેદની સામે જીવવામાં વાપરી નાખ્યું છે. મને ખાત્રી છે કે એવો એક દિવસ આવશે કે જ્યારે બધા સત્યાગ્રહીઓને મોખરે તેઓનું સ્થાન હશે. તમે બધાએ જે કાંઈ કહ્યું છે અને જે કાંઈ સહન કહ્યું છે તે માટે મારા અંતરની દિલસોજ, આદર અને પ્રસંશા પાઠવું છું તે કૃપા કરી સ્વીકારશો.

* * *

ડૉ. લેવીના સ્કોટ, ધનાન્ડા સેમીનરીના પ્રીન્સીપલ

અમારા પંડારી અને મીઠ સ્વ. મણીલાલ ગાંધીને અંતીમ અંજલી આપવાની આજે તક મળી છે તે હું ઉંચા આભાર સાથે સ્વીકારું છું. દુનીયાનાં મોટા ભાગના લોકોમાં એક મહાન જીવિશાળી, વિદ્વાન, આધ્યાત્મીક, ઉચ્ચ આદર્શો વાળા રાજદારી નેતા તરીકે ગાંધીનું નામ અમર થયું છે. આપણે કે જેઓ મહાત્માજીને અહીં તેમના પુત્રને જાણખતા હતા તેઓ જાણીએ છીએ કે તેઓ કેટલી સખ્મતા, વિવેક અને પ્રમાણીકતાથી ગાંધીજીનું કાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેઓ હીંમતવાન, વ્યવસ્થિત, અને જે કામ કરવાનું છે તેને માટે પિતાના જેવા જ અડગ નિશ્ચયી હતા.

સ્વ. ગાંધીને જાણખવા અને એમની પત્ની તથા આજ્ઞા સાથે એમને ઘેર, આતિથ્ય માણવું અને રસ્તામાં માહસી સુધી ચાલતા બેવાનું, તથા તેમનું જાણુ જે ઉચ્ચ ક્ષેત્રીનું છે તેને વાંચવાનું, તેમજ એમણે પોતાની માતાના સ્મારક તરીકે અને પોતાના લોકોની સેવા માટે મુંદર શાળા તેમની પત્નીના સહકારથી ઉભી કરી ત્યારેના તેમને આનંદ બેવાનો એ એક અમારું સદ્લાગ્ય હતું. ભગવાનના એક અગીર માણસનું ટુંકમાં આ છે જીવન.

ડૉ. જી. એમ. નાઇકર, પ્રસુખ સા. આ. ઇન્ડિઅન કોંગ્રેસ

યુનીયનની હોંદી જનતાવતી તમારા વહાલા પતિ મણીલાલ ગાંધીના કસમપના મરણ માટે હું તમને તથા તમારા કુટુંબ પ્રત્યે માસી ઉઠી દિલસોજ વ્યક્ત કરું છું.

આપણી આ દેશની જૂમિના કિનારા પર મહાત્મા ગાંધી હતા તે દિવસથી બેદનીતિની સામેની લડતમાં મી. એમ. ગાંધી આપણા લોકોની ખાખતમાં સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીની આગેવાની હેઠળની સત્યાગ્રહની જીભેશમાં તથા ૧૯૪૬માં ફરીથી પણ જેલ ભોમવી હતી. ૧૯૫૨માં અન્યાયી કાયદાની સામે યજ ફરીથી તેમના કાળારૂપે મી પેટ્રીક ડંકન સાથે જેલની સજા ભોમવી હતી.

મી. ગાંધી સાહિય આફ્રિકન અને નાટાલ ઇન્ડિઅન કોંગ્રેસ સાથે ઘણા વર્ષો સુધી સંપર્કમાં રહ્યા હતા. મધે વર્ષે કોંગ્રેસ ઓફ પીપલની કલોપટાકેનની પરીષદમાં નિરીક્ષક તરીકે તેમણે હાજરી આપી હતી. કેટલાક સમયથી તેમનાથી અમે જુદો મત ધરાવતા હતા છતાં પણ અમે સઘળા દક્ષિણ આફ્રિકાના છુટાપણાની સામાન્ય ખાખતમાં ખાસ કરીને એકમત જ હતા.

* * *

હીંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ, સેવાગ્રામ

મણીલાલ ભાઈ કે જીવન કે અંતિમ ક્ષણ તક આપુ દ્વારા શુર કી ગઈ અનિતિ કે વિરહ સત્ય ઔર અહીંસા કી લગઈ કે આદર્શ સત્યાગ્રહી રહે. જે આપુ કે સત્યે પુત્ર ઔર બિનકે સત્યે અનુયાયી થે. બિનકા જીવન નઈ તાલીમ પરિવાર કે હમ કાર્યકર્તા ઔર વિદ્યાર્થીયો કે લિએ હમેશાં ત્યાગ ઔર સેવા કે એક અનુપમ આદર્શ કે રૂપ મે પ્રેરણા ઔર ગતિ દેના રહેગા. આપુ કે બનાયે હુએ માર્ગ પર ચલને વાસ્તે, સત્ય ઔર અહીંસા કે સાધકો કી ચેતના, શક્તિ ઔર વિશ્વાસ મે મણીલાલ ભાઈ ચિરકાલ કે લિએ અમર રહેગે.

હમ બિનકે પરિવાર કે પ્રતિ અપની સમવેદના પ્રકટ કરતે હુએ ઇશ્વર મે પ્રાર્થના કરતે હે કી જે બિનકે ઇસ સંતાપ કો સહને કી શક્તિ હે ઔર દિવંગત આત્મા કો શાંતિ પ્રદાન કરે.

ઇશ્વર હમે મણીલાલ ભાઈ કે અનુરૂપ હી બિનકે રાસ્તે પર ચલને કી પ્રેરણા ઔર શક્તિ હે.

* * *

મી. જીલીયસ લુઇન, વીટવોટસરેંકે યુનીવરસીટીના આફ્રીકન સ્ટડીના સીનીયર લેકચરર

સ્વ. મણીલાલ ગાંધીના મૃત્યુથી રંગબેદના સવાલને દુર કરવાની લડતમાં જે થોડી વ્યકિતઓ છે તેમાંથી એકનો અંત આવ્યો. સ્વ. ગાંધીએ પોતાનાથી થઈ શકે તેટલું બધું આ લડત માટે કહ્યું હતું. એમની વયના બીજાઓ જાહેર જીવનમાંથી નિવૃત્ત થઈ ગયા છે. જ્યારે તેમણે પોતાની લડત જાળવી રાખી હતી. ઘણા લાંબા સમય સુધી એમણે અતિ મહેનત ઉઠાવી તેમના પિતાશ્રીએ શરૂ કરેલું વર્તમાન પત્ર ચાલુ રાખ્યું હતું. જાહેર કામ માટે એમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણું કયું હતું. હું એમ ઇચ્છું છું કે બીજાઓ પણ એમને પગલે ચાલી એ કામ હવે ચાલુ રાખે.

* * *

પોરબંદરના શહેરીજનો

સ્વ. મણીલાલ ગાંધીના અવસાન થયાના ખબર મળતાં જ એક જાહેર સભા પુલ્ક આપણના સ્મારક "શ્રીમતી મંદિર" માં મેળવી જનતાએ શોક દર્શક દરાવ કર્યો હતો.

વહાલા બાલ મિત્રને અંગલી

(શ્રી. સોરાબજી રસ્તમજી)

મ મરણ એ કુદરતનો નીચમ છે. છતાં મને તેના ગુનાને પશુ જ્યારે અંત આલાત લાગે છે ત્યારે તે દિલ ને હલાવી મુકે છે. જુના બાળપણના દિવસો જ્યારે યાદ કરું છું ત્યારે આંખો આશુથી હલકાય છે, મારી ઉમર ત્યારે ત્રણ વરસની હતી અને શ્રી. મણીલાલની પાંચ વરસની.

મારા મરકુમ પીતાશ્રી (કાકાજી)ને ધેર જ્યારે ૧૮૯૭ માં પૂ. બાપુજી અને તેમનું કુટુંબ તથા અમારા કુટુંબને ઉકેરાવલા ગોરાઓના ઝળુની ટોળાંએ બાળી નાખવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે ઇતિહાસીક દિવસે અમે બાલક સમાજો પહેલા મળ્યા હતા. પછી સાથે રમ્યા ઝલક્યા તે સને ૧૯૦૦ સુધીનાં બાળ રમરણો.

હું મારા પીતાશ્રી સાથે પછી અવસા મારે ઢોંકુસ્તાન ગયો હતો. ૧૯૧૧ ની બાન્યુઆરીની ૨૪મીએ ટ્રાંસ વાલની દિવકલુક જેલમાં દશ વર્ષે પાછા મળ્યા. તારે અમારી સાથે મરકુમ પી. કે. નાચકું, થંબી નાચકું સોરાબજી શાપુરજી અડાબણીઆ, હરીલાલ માંધી, શ્રી. પ્રામજી દેશાઈ અને એસ. બી. મેદ જેલમાં હતાં. એ બાઇએ વચ્ચે કાલુ વધારે જેલ ભરા કરે છે તેની હરીકાષ્ટ ચાલતી. એ જેલના અનુભવો આજે પશુ સ્મૃતિપટ પર કાવમ છે.

આજે એ પશુ યાદ આવે છે કે ટોલ્સટોય કામ અને શીનીકસમાં કેટલા આનંદ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી કામ કરતા!

૧૯૨૪ માં બધા સાથે મણીલાલ પશુ સ્વદેશ ગયાં. પશુ દક્ષિણ આફ્રિકાની જુમી તેમને હોડવા માગતી નહોં હોય તેથી ઇન્ડિઅન ઓપિનિઅન'તું સંચાલન કરવા પૂ. બાપુજીએ તેમને ૧૯૧૭ માં ફરી મોકલ્યા. મી. એ. એચ. વેસ્ટ પ્રાસેથી છાપુ સંભાળી લઇ કુંકા અનુભવ છતાં અધિપતિતું જોખમ જરેહ કામ પૂ. બાપુજીના આદર્શ સિદ્ધાંતોને નજર સામે રાખી ધીરજ, ઉત્સાહ અને અંતથી ૧૯૨૭ સુધીના તે દિવસો યાદ કરું છું ત્યારે મારી આંખો અણુજીની યાદ છે.

કુનિયામાં મહાન પુરુષ જન્મતા નથી. મહાન યાવ છે. તેઓને અનેક ભોગો સરવને માટે આપવા પડે છે. સ્વ. મણીલાલની નીડરતા, આત્મ સંયમ, તેમના ઉપવાસ અને જેલ ભવતા અને એ બધુ છતાં આવી જ

છંદગીમાં તેમણે સુખ માન્યુ હતું એ એમનો ત્યામ. રાજકારણમાં પશુ પૂ. બાપુજીના સિદ્ધાંતને વળગી રહેવાની તેમણે ઓછી ડિમ્મત નથી કરી.

૧૯૨૧ માં ડરબનના પોઈટ ઉપર સ્વમાત માટે અમારી ધરેપકડ યથ હતી અને જેલની સભ કરવામાં આવી હતી, ત્યાં મારા કરતી સદરો લઇ લેવામાં આવ્યા હતા અને પાછા આપ વામાં ન આવે ત્યાં સુધી જે ઉપવાસ કર્યો હતા. મારી સાથે મણીલાલ બાઇએ પશુ આ ઉપવાસ કર્યો હતા. એ અમારી ગાદ મીરતા દર્શાવે છે.

૧૯૨૭ માં તેઓ પરણ્યા, અને ત્યારથી તે આજ સુધી શ્રીમતી સુશીલા પોતાના પતિનાં બધાં કાગોમાં મદદરૂપ બનતાં રહ્યાં છે. અને આજે પશુ તેઓ શીનીકસનું કાવું નભાવી રહ્યા છે.

૧૯૩૨ માં બીજી રાઉન્ડ ટેબલ ડેન્ટરન્સ યાદ ભહેર છવનમાં અમારી વચ્ચે મતભેદ પડતાં તેમનો અને મારો પક્ષ જુદો થયો સિદ્ધાંત અને આદર્શમાં ઠોરવણી મુજબ તેઓ વર્તાતા.

ડો. દાદુના સત્યાગ્રહના 'ઝંડા હેટળ ફરી પાછા એક યથ કરી જેલ યાત્રા ની કુચ કરી હતી. ત્યારબાદ તેઓ પેટ્રીક ડંકન સાથે ૧૯૫૨માં ૬૦ વર્ષની વયે ફરી જેલ ગયા હતા.

મરણ પધારીના છેલ્લા દિવસ સુધી તેમનો ઉત્સાહ, ખંત અને કાળજી અચુનમ હતાં. જે કોઇ દેશ પરદેશ થી આવતા તે શીનીકસની મુલાકાત લેતા અને ત્યાંની ઉંઢી છાપ મન પર લઇ પાછા ફરતા. સર્વોદય અને પૂ. બાની સ્મૃતિની શાળા તેમના પ્રતીકરૂપે આજે ત્યાં ઉભી છે.

રસ્તમજી કુટુંબ અને ગાંધી કુટુંબ એક ગ્રેમની ગાંધી બંધાયું છે અને બાધીમાં તેમના સંતાનો એ ગાંધુ વધુ પાકી કરે એમ આજે ઈચ્છું છું ને પ્રાયું છું.

બા, બાપુ અને હવે બાઇ મણીલાલ ગયા. તેમની સ્મૃતિરૂપે શીનીકસ સંરચા યજ્ઞના રયાન તરીકે એક પવિત્ર જુમી રૂપે ચિર સ્મરણીય ઉભી છે. આપણી સામે હવે સત્તાલ એ છે કે તે પવિત્ર સ્મરણીય રયાન કેવી રીતે ચિર કાળ માટે જાળવી રાખવું અને અ.પણે દક્ષિણ આફ્રીકાવાસીઓ તે ગહાન તિસ્તિઓની યાદગીરી જાળવવા શું કરીશું?

દેશ પરદેશમાં પૂ. બાપુની યાદગીરી માટે કિર્તી સ્થંભો, મંદીરો, કાલેજો,

આશ્રમો, હાઇ સ્કુલો, વીગેરે ઉભાં યાવ છે. પશુ એવો વખત ન આવે કે દક્ષિણ આફ્રિકા કે જે તેમની તપો જુમી હતી ત્યાં જ કશું ન હોમ!

પૂ. બાપુના સાથીઓ અને તે દશકા ના કાર્યકરો એક પછી એક ખરતા જાય છે. આવે સમયે પૂ. બાપુજી બા, અને બાઇ મણીલાલની સ્મૃતી કાવમ રાખવા જેઓને ઈષ્ટ પશુ કરવા ઇચ્છા ઉપજે તેઓ મને લખે.

સદાની વિદાય!

(શ્રી. એમ. બી. નાયકુ)

પ્રખ્યાત અને આદરપાત્ર સ્વ. મણીલાલ ગાંધીના અવસાનથી સમસ્ત દક્ષિણ આફ્રિકાના ઢોંઢીઓને શોક યશે. આફ્રીકન, ગોરાઓ તેમજ કલડ' લોકોને પશુ તેટલું જ દુઃખ યશે, કારણ કે તેઓ સર્વ સ્વ. મણીલાલ-ગાંધીના રાજકીય નેતૃત્વ માટે માન ધરાવતા હતા.

તેમના સંબંધમાં આવનાર દરેક તેમની પ્રામાણિકતા અને ઢોંમતથી પરિચિત હતા. શીનીકસ સંરચાની

હંમેશાં સમયની ઈમ્મત આંડનાર શ્રી. મણીલાલ ગાંધી મુલાકાત લેનાર દરેક તેમની ભલમન-સાઇ અને આતિથ્ય સત્કાર જાણતા. આજે તો તેજ સ્થળે તેમનો આત્મ પાસેની ગિરિમાળા અને વક્ષવાટિકા દ્વારા ગ્રેરણા આપી રહ્યો છે.

સ્વ. મણીલાલ ગાંધી નીડર અને સ્પષ્ટરકતા હતા. તેઓ મનુષ્ય સ્વભાવ તું અગાધ જ્ઞાન ધરાવતા, સૌની જોડે સમભાવયુક્ત વલણુ રાખતા. જેના તેઓ મમતાળુ મિત્ર હતા તેઓ હંમેશ ગીદાસ અને આદ્રેતા અનુભવતા.

ખરી અંગલી આપણે ત્યારે જ આપણી મણીરો કે જેને માટે બાઇ મણીલાલ જીવ્યા અને મમો તે પૂ. બાપુના સ્વપ્નોને શીનીકસની તપો જુમી પર ખડાં યજ્ઞેલાં જોઇ મણીલાલ નો આત્મા અને બેન સુશીલાનું હૃદય તથા તેમના સંતાનોનાં દિલ સંતોષારો. ઇશ્વર સ્વર્ગરયને શાંતી આપે અને કુટુંબીઓને દુઃખ સહન કરવાની શક્તી આપો એજ પ્રાર્થના.

મનુષ્યો વચ્ચેની અસમાનતાને તેઓ સામાજિક અનિષ્ટ મણતા અને તે દુર કરવા બદાહુરીથી લડતા. તેથી દરેક ને તેઓ સન્માનતા, તેમના દેહાંતના સમાચારની શીનીકસની આસપાસ જાણુ યથ ત્યારે અસંખ્ય આફ્રીકન અને ઢોંઢીઓને ખુબ દુઃખ યથું.

ઢોંઢીઓના મુકિત સંગ્રામ માટેની રાજકીય લડતની ગ્રેરણા તેમને તેમના પિતાશ્રી પાસેથી મળેલી. અહીંસાના આદર્શો એક નવીન યજ્ઞને જન્મ આપ્યો. એ નવા શસ્ત્રનો ઉપયોગ સદૈમ્મત મણીલાલ ગાંધીએ ઠીક પ્રમાણુ માં અજમાવ્યો.

તેમના છેલ્લા થોડા વર્ષો સાદાઈ અને શ્રમથી પસાર થયેલા. સ્વતંત્ર સંગ્રામમાં ઝંપલાવવા માટે એજ રીતે શારીરિક અને આધ્યાત્મિક બળ મેળવી શકાય એમ તેઓ માનતા. એક નિષ્કાથી તેમણે પિતાજીને પગલે ચાલી ગ્રેમ અને બકિતથી એકધારી જન સેવા કરી, તેમને મન શીનીકસ એ પિતૃભકિત પ્રગટ કરવા માટેની પવિત્ર ઈર્મજુમિ હતી.

આજે સૂના પડેલા આસપાસના ઢુંગરો જે પ્રાતઃકાલમાં રોજ તેઓ ચાલીને પાવન કરતા તે તેના પગરવ નો પ્રતિધોય નહિ પાડે, પશુ ગ્રેમ, ત્યાગ અને સેવાનો ચૂક સંદેશ સતત આપ્યા જ કરશે. તેમના પ્રિય પ્રદેશ અને તેની આસપાસનાની લીલી કુંજલતાઓમાંથી નીસરતો મધુરો પવન સૌને ગ્રેરણાના પીયુષ પાયા કરશે.

મણીલાલ ગાંધી જૂતકાલના મહાન મનુષ્યના પથે વિચરો છું અને આપણી વચ્ચેથી સંદાયને માટે વિદાય લીધો છે.

ભારત રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદની દિલસોજી

સાહિય આફ્રીકાના ઢીંદીઓએ એક સુપ્રસિદ્ધ નેતાને યુગાળ્યા છે. ત્યાંની સમગ્ર ઢીંદી કોમ અત્યારે ઘણી જ મુશ્કેલીમાંથી પસાર થઈ રહી છે, તેઓને મણીલાલભાઈ જેવા અનુભવી અને પરિચિતતા જાણુકારની મદદ, સાથ અને દોરવણીની ઘણી જ જરૂર હતી. એઓ યાપુછના સિદ્ધાંતને અનુસરી ત્યાંની લડતમાં આગળ પડતો ભાગ લેતા હતા, એવા વખતે એમનું મરણ અત્યંત દુઃખદાયક જણાયો. સ્વદેશમાં જે લોકો એમના માટે પરિચયમાં આગ્યા હતા તેઓ જાણે જ છે કે એઓ યાપુછના સિદ્ધાંતને જાણવવા અને તેમના પગલે ચાલવાની કટલી ધમશ રાખતા હતા.

તેમનાં પતિન અને યાજીને એમનાં મરણથી મહાન ખોટ મઠ છે તે માટે હું મારી દિલસોજી પાઠવું છું. એમને એટલો સંતોષ આપીએ છીએ કે એમના મિત્રો સાહિય આફ્રીકામાં જ નહિ પણ સ્વદેશમાં પણ એમનાં દુઃખ માં સમભાગી થાય છે.

મારા મિત્ર શ્રી. મણીલાલ ગાંધી

(કેનન જોહન કોલીન્સ)

સાહિય આફ્રીકાની મારી કુટુંબી મુસાફરી દરમ્યાન હું મણીલાલને મળવા માટે શીનીકસ સેટલમેન્ટ ગયો હતો. તે મુલાકાતની યાદદારત સૌથી વધુ આગળ પડતી અને આનંદી હતી. હું ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે સાવ યાકી અયેલો અને નિરાશ બની ગયો હતો, પણ થોડાક કલાક એમનાં ઘરમાં રહ્યો, ત્યાં તો હું પાછો સ્વસ્થ બની ગયો.

મણીલાલ ગાંધી દક્ષિણ આફ્રીકાની રંગદેવની ખરી વિગતોથી સંપુર્ણ માહિતગાર હતા, અને તેમનું આકર્ષક વ્યક્તિત્વ અને મૈત્રીની રહેલી ઉડી ભાવનાને લીધે ખીજને સન્માહની શોષ કરવા અને જીલ્મનો અંત લાવવા માટેની ઉત્તેજના આપી શકે એટલી એમનામાં શક્તિ હતી. એમના સંસર્ગ માં રહી પછી એમના મુખપર દેખાતા સત્યનો અનાદર કરવો એ મારે માટે અશક્ય હતું. એમનામાં શ્રદ્ધા હતી કે એક દિવસ અન્યાય ઉપર સત્યનો વિજય થશે અને એ તેમણે મારામાં પણ ઠસાવ્યું હતું. હું જ્યારે એમને ત્યાં થી પાછો ફર્યો ત્યારે ખીન-જોરાઓ ઉપર જોરાઓના જીલમ સામેની લડતમાં મારાથી બની શકે તેટલી મદદ કરવાની મને નૂતન આશી અને બળ મળેલાં જણાયાં.

મણીલાલ ગાંધી એમના સારાજી જીવનમાં એમ માનતા હતા કે ન્યાયની પ્રેરણાનું મૂળ ધાર્મિક શ્રદ્ધામાં રહેલું છે. એઓ ખીજ મોખના કરતાં પણ વધારે એમના યાપુના આદર્શ અને જીવનને યથાર્થ રીતે જાણીને કદર કરતા હતા. અને હૃદયની નિર્મળતા કે જે અન્યાયને દહાડવાની લડત માટે અતિ અમત્યની છે તેમાં પણ એમની નિષ્ઠા હતી. એમણે ખીન-યુરોપીયનના હિતની લડતમાં વિના સંકોચે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું હતું. એમની માન્યતા પ્રમાણે અહીંસા એ લડતની માટે સારી વસ્તુ જ નહિ પણ લડતનું હૃદય હતું; જેથી લડતમાં જેઓ સામેલ થયા હતા તેઓને માટે હૃદયની શુદ્ધિની એ અત્યંત જરૂરની વસ્તુ જણાવતા હતા.

સ્વ. મણીલાલની ખોટ

(કેનિસ ઇ. હર્લી, આર્થ યોશપ એન્ડ ઉરબન)

તમારા પિતાશ્રીના અવસાનના ખબરથી મને ઘણું દુઃખ થયું છે. અંતે એમની માંગીનું આ અંતિમ દુઃખક પરીજામ આજે મને ખાતી છે કે તમને એમની ખોટ ઘણી જણાતી હશે.

ઉરબનમાં અને દક્ષિણ આફ્રીકામાં એવા ઘણાં છે કે જેઓને એમનાં અવસાનથી દુઃખ થયું છે. એમનાં જીવનનાં એમણે કરણા અને પ્રેમ જે એમના પિતાશ્રીના મુખ્ય આદર્શો હતા, તેને અપનાવવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો. મને ખાતરી છે કે એના એ ઉત્કટ પ્રયત્નોના બદલામાં અમરતાને પામ્યા છે.

તમને અને તમારા સમગ્ર કુટુંબને મારી દિલસોજી વ્યક્ત કરું છું.

શ્રી. મણીલાલ ગાંધીનું જીવન સાહસ્ય

(કેનરી, એચ. અસ. એલ. પોલાક)

જો કે તર્ફન આશ્ચર્યજનક ન હતું છતાં શ્રી. મણીલાલ ગાંધીના મરણના સમાચાર આઘાતરૂપ હતા. તેઓ ગયા નવેંજરમાં અચાનક ખતરનાક રીતે લથડી પડ્યા હતા. પણ આપણને છેલ્લા ખબર મળેલા કે તેઓ સારાં યતા જાય છે અને દોરપીટલમાંથી કુટુંબમાં ઘેર આવે એવી આશા રખાયેલી ૧૯૦૫માં મહાત્મા ગાંધીજીનાં કુટુંબ સાથે અમે, જેઠાનીસપ્તર્મમાં રહેલાં ત્યારે તેઓ યાજીક હતા, ત્યારથી અમે તેમને પીછાણીએ છીએ. તેમના પિતાશ્રીએ સત્યાગ્રહની લડત ઉપાડેલી તેમાં ભાગ લેનારા ઢીંદી સત્યાગ્રહીઓના સાન્નિધ્ય માં તેઓ ઉભી હતા. નાટાલના શીનીકસમાં મહાત્મા ગાંધીજીએ જે સેટલમેન્ટ સ્થાપેલું તેમાં અને પાછળથી ટ્રાંસવાલના ટાલ્સ્ટોય શર્મમાં મુખ્યત્વે સહુ જીવન જીવરતા તે દરમ્યાન એમને કેળવણીની અને ખીજ-તાલીમ મળી હતી.

તેઓ ગાંધીજીના ખીજ પુત્ર હતા. તેમના મોટાભાઈ નાની ઉમરમાં જ પિતાશ્રીથી દુર થઈ ગયા હતા. તેમ ન કરતાં એઓ તેમના જીવનને રહેલા અને ગાંધીજીના ચાર પુત્રો પૈકી દેવદાસ ગાંધી નાના છે જેઓ “ઢીંદુરતાન ટાઇમ્સ”ના તંત્રી છે તેમના કરતાં એઓ એમના પિતાશ્રીના રાહપર વિચાર થી અને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં તર્ફન સમીપમાં હતા.

૧૯૧૪માં ‘ઇન્ડિયન એપિનિયન’ સાપ્તાહિક પત્રના તંત્રી પદે આગ્યા હતા, જે પત્રને ૧૯૦૩માં તેમના પિતાશ્રીએ સ્થાપીને વધે સુધી તેને આર્થિક રીતે સાથ આપ્યો હતો તે સમયથી જ મણીલાલ તેમને સઘળો મખત અને શક્તિ દક્ષિણ આફ્રીકાની ઢીંદી જનતાની ઉત્તિમાં વાપરતા રહ્યા છે. તેઓના માટે તેમણે જલેલો પણ કહું અતુભવ લીધો છે. તેઓ માત્ર ઢીંદી માલદારો અને વેપારી તથા શિક્ષિતોના જ નહિ પણ કામદારો અને કારીમરોના સંપર્ક માં પણ આગ્યા હતાં જ્યાં તેઓ મજુરી કરતા હતા ત્યાં તેમનાં બલા માટે રાજકીય, સામાજીક અને આર્થિક મુશ્કેલીઓ દુર કરવા માટે તેમણે દુઃખ સંહન કરવાનું ઉચિત માન્યું હતું અને એથીયે તથા આફ્રીકાનો વચ્ચે બ્રાન-ભાવનાનો સંબંધ વધારવા માટે તેમણે તેમનાથી બનતું સઘળું જ કયું હતું. તેઓ તેમના પિતાના પુત્ર તરીકે નહિ પણ પોતાની સવ્યાહના લીધે દક્ષિણ આફ્રીકાના ખીન-જોરાઓ અને અન્ય લીજરલ યુરોપીયનોમાં લાંબો સમય સુધી મોનનીય લેખારો.

કસ્તુરબા સ્કુલના-“ગ્રાન્ડી”

(આચાર્ય, અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ, ફીનીકસ)

અમે મણીલાલ ગાંધીનાં મરણની ઘણી જ ઢીલગીરી પૂર્વક નોંધ લઈએ છીએ.

શ્રી. ગાંધી અમારી યાજાના સ્થાપક અને પ્રતિમહીતા હતા. તેમની સાથે નો અમારો સંબંધ અમને બાત્માવના, સખ્યતા, નક્ષતા અને વિનય પ્રાપ્ત કરાવી માનવ જીવનની મહત્તા અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં ઘણીજ રીતે મદદરૂપ નીવડેલો છે. શ્રી. ગાંધી આ બધા સહયુજોથી અલંકૃત હતા અને હવે તેઓ જતા રહેવાથી અમે અમારી શક્તિ અતુસાર તેમણે પ્રમટાવેલો ઢીપક જવલિત રાખવાનો પ્રયત્ન કરીશું- તેઓ તેમની પાછળ અમારા માટે અજબ વારસો મૂકી ગયા છે.

શીગતિ ગાંધી અને તેમનાં યાજી પ્રયે અમારી ઉડી દિલસોજી વ્યક્ત કરવા સાથે આ કસોટીની પળે તેમની સાથે અમે સમવેદનોમાં સહભાગી બનીએ છીએ.

દિલસોજના સંદેશાઓ

સ્વાતંત્ર્યની લડતના સાથી

(ગ્વાન્ટર્ટ લુથુલી, ગ્રેસીડન્ટ આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસ)

આ દેશની સ્વાતંત્ર્યની લડતના મારા એક સાથી અને વંદાલા મિત્રનું મરણ સાંભળીને મને ઘણું દુઃખ થયું છે.

તમને ગયેલી મહાન ખોટ માટે મારા પોતાના તરફથી અને આફ્રિકન નેશનલ કોંગ્રેસ વતી હું તમને અને તમારાં કુટુંબને દિલસોજ પાઠવું છું.

આના વખતે શાંત અને રિયર રહેવું એ કાંઈ પણ મનુષ્યને માટે યુશિષ્યત મર્યાદા છે, પણ અમે ઇચ્છીએ છીએ કે તમે આ દુઃખમાં એટલું જાણીને આશ્વાસન લેશો કે તમારા સ્વર્ગસ્થ પતિ ઉંચા આદર્શને માટે જીવી ગયા છે, અને તેમજ પોતાનો જ માટે નહીં પણ સમસ્ત પ્રજાનાં કલ્યાણ માટેનાં કામોમાં બામ લીધા હતા.

એમના માનનીય પિતાશ્રીના એક સાચા અનુયાયી બનવા માટે એમજી બનનો પ્રયત્ન કર્યો છે, એ પ્રયત્નથી જ તમારા સ્વર્ગીય પતિ દક્ષિણ આફ્રિકાના જ નહીં પણ વિશ્વના એક ઉમદા પુરુષની કક્ષામાં મુકાયા છે.

અમે એમ ઇચ્છીએ છીએ કે એમની યાદગીરી અને આદર્શને જાળવવાનું કામ તમારું રાખવાનું પ્રયત્ન તમને જાણ આપે. તમારી ખોટ એ અમારી પણ ખોટ છે. અને અમે પોતે પણ એમનાં જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવતા રહીશું.

*

*

યુસુફ કાછલીયા (જો'બર્ગ)

મહાત્મા આંધાજીના યૌવ પુત્ર અને 'ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન'ના તંત્રી શ્રી મણીલાલ ગાંધીનું અવસાન એક મહાન આઘાત રૂપ છે. એક સાચા સત્યાગ્રહી તરીકે તેઓ જરૂરની વખતે ઉપરિચિત થયા વિના નહિ જ રહેતા સત્યાગ્રહની લડત વખતે તેમની દિલ્લિપ્ત અને ઉત્તેજન આપનારું વર્તન આપણા દેશના લોકોને સદા યાદ રહેશે.

હવે જ્યારે શ્રી મણીલાલ આપણી વચ્ચે નથી, ત્યારે 'ઇન્ડિયન ઓપિનિઅન'નાં સંચાલન માટેના તેમની અથાક પ્રયત્નની આપણને ઉણપતા જણાશે. અમર મહાત્માના જીવન અને ઉપદેશના જીવંત સ્મારકરૂપ શ્રીનીકમ સંસ્થા કે જેને શ્રી મણીલાલે પોતાનું જીવન સમર્પ્યું છે તે સત્, સ્વાર્થત્યાગ અને પ્રતિકારના માર્ગે જનતાને ઉત્તેજન આપવા માટે આજુ જ રહેવું જોઈએ.

*

*

મુરીએલ લેસ્ટર

શોકજનક સમાચાર દમણનાં જ સાંભળ્યા. મણીલાલની શક્તિ સાર્પણ અને સરળતા માટે હું પ્રભુને પાઠ માનું છું.

*

*

બાપુની કુટીરમાં શોકસભા

સેવાગ્રામમાં શુક્રવાર તા. ૫મી એપ્રિલની રાતે નવ વાગ્યે શ્રી મણીલાલ આંધીના મરણના સમાચાર પહોંચ્યા હતા. ત્યાંના કાર્યકર્તાઓએ સાડા-નવ વાગ્યે રાતે જ શોકસભા યોજી કથર પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી.

*

*

મીરાં બેન, (મીસ ર્લેડ)

શ્રીનગર, કાશમીર

હાર્દિક દિલસોજ, પ્રભુ તમારી રહાય કરો.

હૃદયામાં વસેલું ગાંધી નામ

(લેડી હાર્ડિંગ, વીલસન્સ અને મેકનીકલ્સ)

શ્રી મણીલાલને વિવિધ દેશના અમેગ કૃતજ્ઞતાથી માન આપે છે. જે વર્ષ પર શ્રીનીકમમાં તેમજ અમને અપેસો માયાણુ આવકાર સ્મરણીય છે. તેમજ સત્યને માટે મહાન બોગ આપેસો છે. અને જગતને તિરસ્કાર રહિત કરવા અર્થથી ઝગમ્યા છે. મોરલ રીઆર્મિન્ટને જગતના અંગવાત અને અધકારમાં એક દિવાદાંડી તરીકે તેમજ જણાવીને આપણને સાચો માર્ગ બતાવેસો છે. હજારોને માટે એ રાહ પર તેમજ પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેઓ આવતી કાલે તેનો નિઃશંક આદર કરશે. ઇસ્ટલેમ ટાઉનહોલ લંડન ઇસ્ટ કે જ્યાંના લોકોનાં હૃદયામાં ગાંધીનું નામ વસેલું છે.

*

*

રેવ. ડોનલ્ડ હેરીંગટન (ન્યુયોર્ક)

શ્રી મણીલાલ ગાંધીનાં નિધન માટે અત્યંત દીલગીરી સહ શિર નમે છે. જેઓ માનવજાતને પ્રેમ, પ્યાર અને વિમત આપતા હતા. તેમનો આત્મા કદી મરશે નહીં. ઇશ્વર ઇચ્છાથી તેમના હૃદયને જ વિનય થશે. તેમનાં સમગ્ર કુટુંબ પ્રત્યે અમારી ઉંડી દિલસોજ છે.

*

*

યુનાઈટેડ હીંદુ એસોસીએશન (કેપટાઉન)

એસોસીએશનના અધિકારીઓ અને સભ્યો માનવી જાતને ગયેલી મહાન ખોટ માટે ઉંડી દિલસોજ વ્યક્ત કરે છે. શારીરિક મૃત્યુ એ આધ્યાત્મિક જીવનનો જન્મ છે.

*

*

આર. સ્મીથ સીમ્પસન

(અમેરીકન કોન્સ્યુલેટ જનરલ, લોરેન્કો માર્કર્સિસ)

તમારા પતિનાં મરણના ખેદજનક ખબર મળતાં શીઘ્ર જ તમને અને તમારા પુત્રને દિલસોજ વ્યક્ત કરવા હું ઉત્સુક બન્યો હતો. એક વર્ષ પર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, જ્યાં તમને મળવાનો અને તમારા શુકે જોજન લેવાનો આનંદ અવર્ણનીય હતો. ઘણા વખતની શ્રીનીકમની મુલાકાત લેવાની મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી હું હંમેશાં તમને તથા તમારા કુટુંબને તે પ્રસંગની મળતા યાદ કરતો રહીશ.

તમારા પતિનાં અવસાનથી તમને તથા તમારા પુત્રને અને દક્ષિણ આફ્રિકાના યુનીયનના હીંદીઓને જ નહિ પણ ન્યાય અને સુલેહના હેતુને પણ બારે ખોટ મહ છે, કે જેને તેઓ દિલ્લિપ્તથી વળગી રહ્યા હતા. આખી દુનીયામાંથી તમારા દુઃખના પ્રસંગે દિલ્લિસોજો આવશે તેનાથી તમે અને તમારો પુત્ર આશ્વાસન મેળવશે એવી મને આશા છે.

*

*

કે. કે. પટેલ

(માગ્યાસાની ઇન્ડિયન એસોસીએશનના સહ અધ્યક્ષ)

માગ્યાસાના હીંદીઓ વતી અને ઇન્ડિયન એસોસીએશનના સહ અધ્યક્ષ તરીકે હું તમારા સ્વર્ગસ્થ પતિનાં અવસાનથી માગ્યાસાની હીંદી જનતાને થયેલી બારે ગમગીની વિદિત કરું છું.

તમારા સ્વર્ગીય પતિનું મરણ આ બારીક સમયે ભારત અને ખુસુસ કરીને આફ્રિકાના હીંદીને માટે મહાન ખોટ રૂપ છે. પરમાત્મા તમને આ ખોટ સંહન કરવાનું જાણ આપે. અને સહજતના આત્માને શાંતિ પ્રદાન કરે.

અસ્ત થએલું તેજ

લેખક : અરૂણ ગાંધી

મારે આજે મારા મિત્રો અને સ્વજનોની સાથે એક ભગ્ન હવેના પુત્ર તરીકે દુઃખમાં સહ ભાગી થવાનું છે. ગુરુવાર પછી એપ્રિલની સવારથી આપણી ઉપર જે અધકાર છવાયેલો છે તેનાથી હું શારીરિક અને આધ્યાત્મિક બંને રીતે ભગ્ન બની, અધકારમાં ગોચા આધ રહ્યો છું.

હવે આર દિવસ મારા પિતાશ્રી-ધરના મધુર વાતાવરણમાં હતા ત્યારે તેમની સુશુષ્ક કરવાનો અણુમોલો લાભ મળ્યો હતો એને માટે અમે ધન્યતા અનુભવીએ છીએ. એમની તંબીયત દિન પ્રતિદિન સુધરતી જણાતી હતી અને હમેશાં નવા નેમ અને આનંદથી તેઓ અમને પકડીને રમ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આથી અમને દિલમાં આશા બંધાતી હતી કે એક દિવસ તેઓ પહેલાંની નેમ જ ફરી ચાલી શકશે. પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા તેમ નહોતી.

આજે મારી આંખ સામે તેમનાં ઘણાં સ્મરણો તાનનાં યાય છે. તેના પરથી મને એમ લાગે છે કે જે માંદગી આવવાની હતી એની જાંખી એમને પહેલાં જ થઈ હતી. મને ખાસ કરીને એક વાર્તાલાપ યાદ આવે છે કે જે તેઓએ તેમની માંદગીના થોડા દિવસ પહેલાંજ અમારી સાથે કર્યો હતો. સાંજનો વખત હતો. જ્યાં પછી હું મારી બેન અને મારી મા તથા મારા પિતાશ્રી ગેમ રમવાની તૈયારી કરતા હતાં કે, જે અમારો રોજ રાતનો કાર્યક્રમ હતો. ગેમ શરૂ કરતાં પહેલાં જ ગંભીર પણે મારા પિતા શ્રીએ વાત શરૂ કરી કહ્યું “હું તમને લોકોને એક ગંભીર સલાહ પુછવા માગું છું” અમે બધાં રતબ્ધ થઈ આતુરતાથી એમના આમળના શબ્દો સાંભળવા તેમની સામે જોઈ રહ્યાં. તેમણે કહ્યું. “હું ૨૧ દિવસના ઉપવાસ કરવાની તમારા બધા પાસે પરવાનગી માગું છું.” થોડીક ઠણે અમે ધીનજ બેઠાં. આવી વાતની અમને કહવાના જ નહોતી. તેઓએ વધુમાં જણાવ્યું “હું ઉપવાસથી મારા શરીરમાંથી ઝેર કાઢવા માગું છું.” અમે ત્રણેયે આનો વિરોધ કર્યો કારણ અમને જણાયું કે ૨૧ દિવસના ઉપવાસ આ ઉંમરે તેઓ કરી શકે કે કેમ? એમની અમને શંકા હતી. આના જવાબમાં તેઓએ અમને જણાવ્યું કે “શું તમે બધાં મને પધારીમાં અપંગ હાલતમાં પડી રહેલો બેવા ઇચ્છો છો?”

આ વાર્તાલાપ પછી થોડાક જ દિવસ પછી એમની લાંબી માંદગીની શરૂઆત થઈ. જે માથુસને હમેશાં કામ અને હરવા કરવાનો શોખ હતા તેઓ સાવ જ અપંગ હાલતમાં પધારી વસ બની ગયા. ઇશ્વરની એવી જ ઇચ્છા હશે! આ માંદગીમાં તેઓની થોડો વખત માટે ઘણીજ ચીંતાબનક અને ગંભીર હાલત હતી. તેઓ તે દિવસો પસાર કરશે કે કેમ એવી શંકા રહેતી, પણ તે પસાર થઈ ગયા.

જે મહીનાથી પણ વધારે વખત તેઓએ મોડાં હોસ્પિટલમાં કાઢ્યા. ત્યાં એમની ઘણા જ પ્રેમથી સારવાર કરવામાં આવી હતી. માર્ચની ૨૫મી એ તેમને અમે ઘેર લાવ્યાં. ઘણા દિવસો પછી પોતાનું વહાલું ઘર જોઈ તેઓને ઘણો આનંદ થયો હતો અને તે આનંદ તેઓના ચહેરા ઉપર અવસાન ના દિવસ સુધી જણાતો હતો.

દુઃખદ દિવસની સવાર આવી, સુરજ ના કિરણો ટેકરીને ટોચેથી પોતાના રશ્મી પસારવા લાગ્યાં. મારી માએ મને મારા પિતાશ્રીને બેડકેન આપવા માં મદદ કરવા બોલાવ્યો. તે પછી અમે તેઓને નારતો આપ્યો જે તેમને હંમેશની નેમ પુશમીનજમાં લીધો. નવ વાગે હંમેશની નેમ મેં એમની હળ મત કરી અને મારી મા સાથે એમને રંપજ ક્યું. ત્યારબાદ રોજની નેમ મેં એમને પુરશીપર ઉચકીને બેસાડ્યા, અને ત્યાંજ અધકાર ભયો એમના અંતની શરૂઆત થઈ. એમની આંખો ઉપર ચઢી અષ અને શાંત અને શીકકા પડી ગયા. વેદનાભર્યો એ વખત હતો. અમે ફરી એમને મિજાનામાં સુવાડ્યા અને ડોકટરને ફોન કર્યો. આ વખત દરમ્યાન મારા પિતાશ્રીના મુખમાંથી હે રામ, હે રામ, શબ્દો બોલાતા હતા. અમારી મુજબલુ અને ચીંતામાં વધારો થતો અમે કારણ એમના હાથ પગ ઝડપથી ઠંડા પડી રહ્યા હતા. ડોકટરની અમે આતુરતા થી રાહ જોયા બાદ કાર લઈ હું જ તેને તેડવા ગયો. પણ મારા કમનશીબે હું ગયા પછી તુરત જ અમારો સુરજ અસ્ત પામ્યો.

આ એક મારો અધકાર ભયો અને દુઃખદ પ્રસંગ હતો, મારા પિતાશ્રીની જ્યારે મારા હરતે અંતીમ વિધી કરાવવામાં આવી ઘણા સ્વજનોની અને મિત્રોની ઇચ્છા તેમને અગ્નિ સંસ્કાર ખીજે દિવસે કરવાની હતી પણ સંબંધાનુસાર કુટુંબીઓને તેમ કરવું યોગ્ય ન લાગ્યું.

આજે અમારી સામે ઘેર અધકાર જણાય છે. પણ જે આપણના અને મારા પિતાશ્રીના આદર્શોને અમારા જીવનમાં ઉતારી અમે તેઓના માર્ગે ડમકાં ભરી શકીશું તે ભાવી ઉજવણ બનશે. આજે અમારી ઉપર મહાન બોલે આવી પડ્યો છે અને અમારે તે ઉદાવવાનો છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા સામે રૂદન કરવું નકકામું છે.

મારા પિતાશ્રીને તો અમર થાંતી ગઈ છે. અને હવે તેઓ અમારી વચ્ચે શરીર નથી, પણ મને ખાત્રી છે કે તેઓના આત્મા અમારો માર્ગ દર્શાવે બનશે. પિતાશ્રીના આશિષથી અને મારા પુરુષાર્થથી અધકારનો પડદો ચિરાશે અને ક્ષિતીજમાં ઉવાના કિરણોની જાંખી ધશે.

જેવા મેં એમને ઓળખ્યા

આલોક જોબો

[શ્રી. આલોક જોબો હાલમાં અમારા પ્રેસના હુયાલ કામ કરનારોમાં સૌથી જુના આફ્રિકન કામ કરનારો છે.]

સ્વ. મણીલાલ ગાંધી કે જેઓનું ગુરુવાર તા. ૫મી એપ્રિલના અવસાન થયું, તેમની સાથે મારો સંબંધ ૧૯૨૦થી કે, જ્યારે તેઓએ મને આ જાપખાનામાં કામ કરનાર તરીકે રાખ્યો ત્યારનો છે. તેઓ ત્યારે તેમનો પિતા મહાત્મા ગાંધીજીને હસ્તે ૧૯૦૩માં સ્થપાયેલા ‘ઇન્ડિયન ઓપીનીયન’ના તંત્રીપદે હતા.

તેઓને તેમના સ્ટાફ સાથે કોઈ કોઈ વાર મધરાત સુધી પણ ઘણાજ પ્રેમ અને ઉત્સાહથી કામ કરતાં ઘણા વર્ષો સુધી મેં જોયા છે.

એઓ માનતા હતા કે, જે ખરા પ્રમાણિક નેતા થયું હોય તે લોકો સાથે લગી જંધને કામ કરવું જોઈએ, અને તેથી તેઓ કંઈ પણ બોલતા કે લખતા તેને અમલમાં મુકતા હતા.

‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ને આદર્શ ની ટીચ ઉપર રાખવા માટે એમણે ઘણી અડચણો અને સંકટો સહીને તેને ચાલુ રાખવા માટે ઘણો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો હતો. ઘણીવાર તેઓ ને ‘લવાજ્મો’ ઉઘરાવવા ટ્રાંસવાલ અને કેપ જર્વું પડતું. ઉઘરાણીને કામે જતા ત્યારે પણ જાપનાં લખાણો અને અગ્રલેખ મોકલવા ને આધાર તેમની ઉપર રહેતા તેથી તેમના મગજપર ઘણો બોલે રહેતો. આ બધું એમણે પોતાના દેશના લોકો માટે ક્યું હતું, કારણ ‘ઇન્ડિયન ઓપીનીયન’ એ એક તેમનું વાણંત હતું. આ કામ તેમને માટે પ્રેમ ભયું પણ મહાનતનું હતું.

શ્રીનીકસ સેટલમેન્ટના આ બધા કામોનો વધુ પડતો બોલે ઉચકવાનો હાવા છતા તેઓ બીજા કોઈ પણ

મહત્વના કામમાં કદી પાછળ નહોતા પડતા. એમણે જાહેર કામમાં ઘણો રસ ભર્યો ભાગ લીધો હતો અને હમેશાં બીન-ગોરાઓના નેતા તરીકે જવાબદારી ભયું સ્થાન, જુદાંમને વિરોધ કરવા અને ન્યાય મેળવવા શોલાવ્યું હતું. સ્વ. મણીલાલ ગાંધી હમેશાં સત્ય અને અહીંસામાં માનનારો હતા. તેઓને પ્રાર્થના બળમાં ઉડી શકા હતી. આઝાદીની લડતમાં તેઓ એક બહાદુર સૈનિક રૂપે હતા. ડુનીયાના આઝાદી પ્રિય લોકો તેમને એક “ભય વગરના નેતા” તરીકે ઓળખે છે.

સ્વર્ગસ્થ મણીલાલ ગાંધી હમેશાં પુશ મીજજી હતા. અને કોઈ પણ એમની પાસે મદદ માંગવા બધ તો તેઓ પુટલા દિલે મદદ કરતા. જેઓ એમના સહવાસમાં આવતાં તેઓને તેમને મોટે માન ઉપજતું અને ગરીબ તવંગર કે નાના, મોટાના ભેદ વગર તેઓ તેમને આવકારતા. એમની ઉદારતાને લઈ એમને મોટે તેમના શ્રીનીકસ સેટલમેન્ટની પડોસમાં રહેનારા બધા આફ્રિકનોને ઘણું ઉકું માન હતું. અને તેઓ તેમને ‘કોસાન’ કહી બોલાવતા જેનો અર્થ “મોટા માણસનો પુત્ર” થાય છે.

એમને અંતીમ અંજલી આપવા ઘણા લોકો એમને ઘેર હાજર રહ્યા હતા અને કોટોમેનર સ્મશાન ભૂમીમાં ઘણા માણસોએ એમને અંતીમ અંજલી અર્પી હતી. જેમાં બધી કામના લોકો હતા. આ બતાવે છે કે તેઓ કેટલું આગેવાની ભયું અને માનભયું સ્થાન મેળવતા હતા.

હું એમના આત્માને શાંતી ઇચ્છું છું.

સ્વ. મણીલાલ ગાંધીની જીવન ઝરમર

સૌ રાષ્ટ્રના પોરખંદર આમે ગાંધી ડેલામાં સ્વ. મણીલાલ માંધીનો જન્મ તા ૨૮-૧૦-૧૮૯૨ના થયો હતો. તેઓ પાંચ વર્ષની વયે પોતાના માતૃશ્રી અને વડીલ બાઈ તથા પિતાશ્રી સાથે પહેલી વાર ૧૩મી જાન્યુવારી ૧૮૯૭ના દક્ષિણ આફ્રીકા આબ્યા હતા. ડરબનને કીનારે ઉતરતાંજ તેઓને આ દેશને કડવો અનુભવ બાળવયે થયો હતો. મહાત્મા ગાંધીજી ઉપર ઉશ્કેરાયેલા ગોરાઓએ જે હુમલો કર્યો હતો તે આ પ્રવાસ વખતનો બતાવ હતો.

તેમનું બાળપણ ડરબન અને નેહાનીસગર્ગ વચ્ચે વિહું હતું તેમના પિતાશ્રીને પોતાના બાળકોની ડેળવણી નો પ્રશ્ન ઠીક ઠીક ચુંકવંતો હતો. તેઓ શરૂઆતથીજ એમ ઠંડાહતા હતા કે બાળકોને પ્રાથમિક ડેળવણી સારા

બાળવયના શ્રી. મણીલાલ ગાંધી શિક્ષકો પાસેથીજ મળવી જેઇએ. આ દેશના રંગરેખી વાતાવરણમાં તે જમાનામાં હોદીઓ માટે સારી નિશાળો ક્યાંથી જ હોય અને ગોરાઓ ની નિશાળોમાં કદાચ અપવાદરૂપે મુકી ચક્રાત ખરા પણ તેમ કરવું તેઓને યોગ્ય ન લાગ્યું. તેઓ પોતાની આત્મકથામાં તે વિષે લખે છે કે,

“ગોરાઓ માટે જે નિશાળ હતી તેમાં હું મારા દિકરાઓને મોકલી ચક્રો હોત પણ તે કવજ મહેરબાની અને અપવાદ તરીકે.”

આવી મહેરબાની અને જે સમયકો બીજા અનેક હોદી બાળકોને જ મળે તે મેળવવી તેમને ન ગમી. આથી એક શિક્ષકી રાખી ઘરમાંજ બાળકો ને બહુવવાનું શરૂ કર્યું હતું. આ ઉપરાંત હમેશાં પોતે પણ થોડો વખત આપી બહુવવા હતા. તેમના નાના ત્રણ બાળકો શાળાનાં પગથીયાં કદી

ચઢવા પામ્યા નહોતા. આ વિષે મહાત્મા ગાંધીજી લખે છે કે,

“જે અનુભવજાન તેઓ પામ્યા છે, માતા પિતાને જે સહવાસ તેઓ મેળવી શક્યા છે, સ્વતંત્રતાને જે પદાર્થપાક તેમને શીખવવામાં આવ્યો છે, તે જો મેં તેઓને મને તે રીતે નિશાળે મોકલવાને આગ્રહ રાખ્યો હોત તો તેઓ ન પામત.”

* * *

આ રીતે તેમની બાળવય નિત્ય અનેક નવા અનુભવો મેળવવામાં પસાર થઇ હતી. તેમનાં જીવનના તેજ સમયમાં, તેમના પિતાશ્રીની મેરીસ્ટર તરીકેની જાહેરાલાલી અને ત્યાર પછી ૧૯૦૩માં શીનીક્સ સંસ્થા ની સ્થાપના થયેલી તેમાં ખેડૂતની અને જાતમહેનતની સાદી જીંદગી, અને રાજદારી વાતાવરણ ગરમ હોવા થી તે અંગેના જીવનમાં રોજના અવનવા પાડો પોતાના પિતાશ્રી પાસે થી તેઓ મેળવી રહ્યા હતા.

૧૯૦૧ની સાલમાં મહાત્મા ગાંધીજી બ્યારે ફરી દેશ ગયા અને યુંગમમાં રિયર થયા ત્યારે તેમના બીજા પુત્ર સ્વ. મણીલાલ માંધીને ટાઇફોઇડની બીમારી લાગી પડી હતી. આ વિશે આત્મ કથામાં ગાંધીજીએ એક આખું પ્રકરણ “ધર્મ સંકટ” લખ્યું છે. આ પહેલાં સ્વ. મણીલાલ ગાંધીને સખત શિતળામાતા પણ નિકળ્યાં હતાં. આ બંને ઘણી મંબીર માંદગીઓ તેઓએ બાળવયમાં મોગવી હતી. બીજી માંદગીમાં ઠંડાસોવા બાપના અનેક મનોમંથન પછી કરેલા પાણીના ઉપચારોને અનુભવ તેમણે પોતે આત્મકથામાં લખ્યો છે તે વચ્ચે લેવા જ યોગ્ય ગણાશે. આ બે માંદગી પછી તેઓ હમેશાં સુંદર તંદુરસ્તી મોગવતા. તેમનું ચંદીર મહેનતથી કસાએલું અને નિયમીત જીંદગીથી નિરોગી હતું. તે બાળ વય પછી તેઓ એ છેક ૬૪ વર્ષની ઉમ્મરે આ મંદવાડ મોગવ્યો હતો. તેમને ૬૪ વર્ષની વય લગી કદી ઇન્ફેક્શન કે કોષ્ટ દવા લેવી નહોતી પડી.

* * *

૧૯૦૯માં આ દેશમાં સત્યાગ્રહની જવાલા પ્રવળી હતી ત્યારે સ્વ. મણીલાલ માંધી ૧૭ વર્ષની વયના હતા. એ કુમળી વયે તેમને શીનીક્સમાં રહી પોતાના નાના ભાંડુઓની અને માતૃશ્રી ની તેમજ વડીલ બાબીની સંભાળ

લેવાનું, તેમજ શીનીક્સનાં ડેટલાંક જરૂરી કામોમાં સાથ આપવાનું કાર્ય સોંપનામાં આવ્યું હતું. આ પછી મહાત્મા ગાંધીજી જેલમાંથી નિકળ્યા બાદ તેઓ એક ડેપ્યુટેશન લઇ લંડન ગયા હતા ત્યાંથી પાછા ફરતાં. તેઓએ “કીલડોનન કારલ” પરથી ૨૪-૧૧-૧૯૦૯ના રોજ એમ ના પર એક પત્ર લખ્યો હતો. જે નિચે મુજબનો હતો.

ચિ. મણીલાલ,

અત્યારે રાતના હા વાગ્યા છે. ડેપટાકેન હવે પાંચ દહાડાની મજલપર છે. હું જમણે હાથે લખીને ચાક્યો છું. એટલે હવે તમારી ઉપરનો કાગળ ડાખે હાથે લખું છું. મારે પરબાંડે જેલ જવાનું થશે એવો સંભવ છે તેથી આ કાગળ લખું છું.

મારા જેલ જવાથી તમે તો રાજ જ થશો એ મ માની લઉ છું. કેમકે તમે સમજી છો. લડતનું રહસ્ય એ છે કે આપણે જેમ જઈ રાજ થવું અને રાજ રહેવું.

શીનીક્સ વિશે તમે સવાલ પુછ્યો તે ઠીક કર્યું. આપણે આત્માને કેમ શોધી શકીએ તે દેશ સેવા કેમ કરી શકીએ તે પહેલું વિચારવું પડશે. ત્યાર પછી શીનીક્સ શું છે તે સમજવી શકાય. આત્માને શોધવાને સાઈ પ્રથમ તો નીતી દ્રઢાવવી જેઇએ. નીતી એટલે અભય, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, વિગેરે ગુણોનું સંપાદન કરવું તે આમ કરતાં દેશ સેવા તેની મેળ થઇ શકે છે. તે કરવામાં ફિનીક્સ બહુ સહાય કરક છે: મારા નિયારો એવા છે કે, બ્યાં ઘણી લાલચો રહેલી છે ત્યાં નીતી બાળવથી બહુ ફલણ છે. તેથી ચાની પુરોષોએ ફિનીક્સ જેવું એકાંત સ્થળ ખતાવ્યું છે. ખરી નિશાળ અનુભવ ની છે. જે અનુભવ તમને ફિનીક્સ માં મળ્યો તે બીજે ન રાજત. આત્મા ને શોધવાના વિચાર પણ ત્યાંજ થઇ શક્યા.

બાપુના આશિર્વાદ.

આ પત્ર લખ્યો તે પહેલાં તેઓ (મહાત્મા ગાંધીજી) દ. આ.ના સત્યાગ્રહની લડત અંગે જેલમાં જઈ આવ્યા હતા. જેલમાંથી તા. ૨૫-૩-૧૯૦૯ ના દિને એક પત્ર લખ્યો હતો કે જે બહો ઇતિહાસીક પત્ર ગણાય તે આ અંકમાં બીજે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે.

૧૯૧૧માં તેમના નિતીમંગળા યુદ્ધ માટે મહાત્માજીએ અને તેમણે પોતે

સાત દિવસના પહેલ વહેલા ઉપવાસ કર્યો હતા.

* * *

૧૯૧૩માં ફરીથી સત્યાગ્રહની લડત શરૂ થઇ હતી તે વખતે સ્વ. મણીલાલ ને જેલનો પહેલો અનુભવ થયો હતો. તા. ૮-૧૦-૧૯૧૩ના ‘ધ. ઓપિનિયન’માં લખેલું છે કે જેલોનીસમયમાં શ્રી મણીલાલ ગાંધીએ જેલમાં જવા માટે ફેરીવાના કપડાં પહેલાં અને મેવાની ખારકોટ લઇ ડેટલાક સાથીઓ સાથે પકડાઇને જેલમાં ગયેલા, જેમાંથી ૭મી અક્ટોબરે છુટયા. પણ ફરીથી પકડાવા બીજે જ દિવસે ખારકોટ લઈ નીકળ્યા અને ૯મીએ ડેસ ચાલતાં બીજા દશ દિવસની જેલ થઇ હતી. એ મુદત પુરી થયા બાદ ફરીથી જેલ જવાના બે ત્રણ પ્રયત્નો કર્યા પણ સત્તાવાળાઓ તેમને ઓળખી ગયાથી પકડતા ન હતા જેથી વેલફેરટમાં જઈને સરહદ પરથી પકડાયેલા જે માટે ત્રણ માસની જેલ રહી અક્ટોબરે થયેલી આ વખતે તેમને ડરબનની સેંટ્રલ જેલમાં રાખેલા. એ જેલમાં સત્યાગ્રહીઓને માર, અપમાન અને અપશબ્દોનાં બારે દુ:ખો આપવામાં આવતાં અને એમને પણ આપવામાં આવેલા. ચાલકપર એક વાર માસ મુકી અપાયેલું જે માટે સાથીઓ સહિત વિરોધ કરી ખાવાની સમ્મ ના પાડેલી અને ૩૭ જાન્યુઆરી ૧૯૧૪ થી ચાર દિવસના અપવાસ પછી બહારના ઘણાણથી સત્તાવાળાઓએ ખોરાકમાં ઘટતો સુધારો કરી આપેલો તે પછી ખાવાનું શરૂ કરેલું. આમ ૧૯૧૩-૧૪ની સત્યાગ્રહની લડાઈમાં સ્વ. મણીલાલ માંધીએ ત્રણ વાર જેલ મોગવી હતી.

* * *

૧૯૧૫માં તેમના પિતાશ્રી લંડન થઇ દેશ ગયા હતા. અને સ્વ. મણીલાલ ગાંધી, બીજા બાઈઓ અને ફિનીક્સના ફેટલાક સ્વજનો સાથે સીધા દેશ ગયા હતા. દેશમાં આપણ સાથે થોડો સમય આશ્રમમાં ગણેલો એ દરમ્યાન ૧૯૧૬માં એક બનાવ બનેલો તે વિષે તેમણે પોતે જ લખ્યું છે કે—મારા મોદામાંથી એકવાર અસત્ય વચન નીકળી ગયું હતું. સૌને એ વિસાત વગરનું લાગ્યું, પરંતુ બાપુ ને તો એ લુલ દિમાલખના જેટલી નિશાળ લાગી. તેમણે આશ્રમવાસીઓને વાત બહેર કરી અને બીજે જ દિવસે મારે આશ્રમમાંથી દેશવટો લેવાનો હતો. મારી ઇચ્છામાં આવે ત્યાં

ચાલ્યા જવાનું હતું પરંતુ બાપુએ કેટલીક સલાહ આપી હતી. તેમણે કહ્યું, મારે મદ્રાસ જઈ ત્યાં એક વણાટનું કારખાનું છે ત્યાં શીખાઉ તરીકે રહેવાની મામણી કરવી અને સાધારણ મજુરની જેમ રહેવું, પરંતુ બાપુના નામને ઉપયોગ નહિ કરવો. આ ઉપરાંત બાપુને ઉપવાસ કરવાનો પણ ઇરાદો હતો, પરંતુ આખી રાત તે તેમ નહીં કરવા વિનવણી કરી. મારી વિનવણી તેમણે સાંભળી. બીજે દિવસે બાને અને મારા માધ દેવદાસને કુસકે કુસકે રૂઢન કરતા મુકી હું આશ્રમ છોડી ગયો. બાપુએ મને સાવ ખાલી હાથે રજાનો નહીં મુક્યો, માડી ખાંડાં જેટલા અને ઉપરાંત થોડા રૂપિયા મારા હાથમાં મુક્યા. રેલ ગાડીમાંથી મેં અશુભીની આંખે બાપુને દુઃખી કર્યા તેના પશ્ચાત્તાપનો પત્ર લખ્યો.”

મદ્રાસમાં એમણે સાત માસ પસાર કરેલા.

મણીલાલ ગાંધીના લગન ૩૫ વર્ષની ઉંમરે શ્રી નાનાબાઈ મયરવાણીની મોટી દીકરી સુશીલાબેન સાથે અમદાવાદમાં તા. ૩-૩-૧૯૨૭માં થયાં હતાં. આ લગન પણ ગાંધીજીની ભારતની ઉત્પત્તિ ના આદર્શો પૈકી એક પ્રતીક સમુદ્ધતું તેમણે પોતેજ પૂત્ર વધુનેા પરિચય મેળવી નકી કરીને શ્રી મણીલાલને જણાવ્યું હતું. અને પહેલેથી વેવાઈ સાથે થોડીક અમત્યની શરતો કરેલી જેમાં કશી પણ ધામધુમ નહિ, મિષ્ટાન ભોજન નહિ. ધરણાં નહિ, વગેરે. લગન પ્રસંગે સાધારણ રીતે કન્યા, વર, અને કન્યાનાં મા, બાપ ઉપવાસ કરે છે પણ મહાત્મા ગાંધીજી એ નવો સિદ્ધાંત આણુ કર્યો હતો અને વરના મા, બાપે, પણ એ પવિત્ર પ્રસંગે શુદ્ધ યજ્ઞ નવવધુને અપનાવવી જોઈએ તેથી તેઓએ પણ ઉપવાસ કર્યા હતા. એ પ્રસંગે વરવધુને પોતાને હાથે કંતિલ સુતરની એક એક

તમે બંને સુખી રહો ધર્મની સેવા ને અર્થે દીર્ઘાયુ થાઓ. આ પ્રંથમાં થી તમારી બધી શાંતિ મેળવજો.

—બાપુના આશિર્વાદ.

અને તેણીને અપાએલી ભજનાવલી માં લખ્યું છે.

આમાંનાં બંનેને સુખ દુઃખનાં સાથી બનાવજો.

—બાપુના આશિર્વાદ.

૧૯૨૭માં જ સ્વ. મણીલાલ ગાંધી પત્ની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકા આભ્યા હતા.

* * *

૧૯૨૯માં તેઓ લાહોર ઇન્ડિયામાં હાજરી આપવા માતૃભૂમિની સફરે સહ-કુટુંબ ગયા હતા અને ૧૯૩૦માં દાંડી કુચની જે મહાન ઇતિહાસીક લડત યજ્ઞ હતી તેમાં તેઓ સામેલ થયા હતા આ ઇતિહાસીક લડત ૧૨મી માર્ચના ૭૯ સાંજે સાથે ગાંધીજી એ સાબરમતી આશ્રમમાંથી શરૂ કરી હતી તેમાંના એક રોનિક સ્વ. મણીલાલ ગાંધી પણ હતા. અમદાવાદથી રોજ ચાલતા ચાલતા પોતાના પિતાજી સાથે તેઓએ ૨૮૮ માઇલની કુચ કરી ધારાસભ્યના મીઠાના અગર પર ચયેલા હુમલામાં ભોગ લીધો હતો. તા. ૨૦-૫-૧૯૩૦ના દિને ઉટડીની ઊવણીમાંથી લખેલા એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું છે કે “આજે પોલીસો ઉશ્કેરાયેલા જણાય છે અને હવે જાહેર પ્રેક્ષકો ઉપર પણ લાકી ચલાવે છે કદાચ કાલને મટે પ્રેક્ટીસ કરતા હશે. હમણાં જ એક એ માયાં ભાગેલા અમારી હોસ્પિટલમાં દાખલ થયા છે” ૨૧ મી મે ૧૯૩૦ના રોજે લાકી ચાલ નો માર ખાધા પછી તેઓ પકડાયા હતા અને ૧૫ માસની જેલ ચયેલી જે પુરી થયાં પહેલાં સુલેહ યવાથી ૧૯૩૧ના માર્ચ માસમાં જેલમાંથી મુક્ત થયા અને થોડાજ વખતમાં દક્ષિણ આફ્રિકા આવી ગયેલા.

૧૯૩૨ના આરંભમાં મહાત્માજીએ ‘હરિજનો’ના યુકાદા અંગે આમરણાંત ઉપવાસ પરોડા જેલમાં કરેલા ત્યારે તેમણે ૧૮ ૯-૩૨ના પત્રમાં લખ્યું હતું કે,

“તમારા બેનો વિચાર થયા જ કરે છે પણ તમારા મનેમાં ધીરજ અને વીરતા છે એમ માનું છું તે આશ્વાસન લઉં છું, અહીં દોડી આવવાની ઇચ્છા તો યતી જ હશે એને રોકજો. મારી બધી આશા પુરી પાડજો થી આશા રાખું છું તે જાણો છો, બાપુ જે વારસો મૂકી જાય છે તેમાં પ્રુખ વધારો કરજો ઇશ્વર તમારું કલ્યાણ જ કરશે.”

આમ છતાં એમણે શ્રી. પ્રામણભાઈ ને થોડો સમય ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ ની વ્યવસ્થા સોંપી સહકુટુંબ સ્વદેશ ગયા હતા પરંતુ રરતામાં જ ખમર મળેલા કે સમાંધાન થવાથી મહાત્માજી એ ઉપવાસ છોડી દીધેલા છે. આ સમયે માત્ર ત્રણ જ માસ પિતાશ્રીની સેવામાં ગાળીને પાછા આ દેશમાં આવી ગયા હતા એ પછીનાં કેટલાંક વર્ષો ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’નાં સંચાલન માં જ વ્યતિત કર્યાં હતાં અને તેની નીતિને અનુલક્ષી, દક્ષિણ આફ્રિકાની રાજકીય સંસ્થાઓના માર્ગ દર્શક રૂપે ‘ઇ. ઓ.’ને ટકાવી રખા હતા. વિરોધી વાતાવરણ અને આર્થિક મુંઝવણ એથી પત્રને ટકાવી રાખવામાં પ્રુખ પુરુષાર્થ કરવો પડ્યો હતો.

* * *

૧૯૩૮માં જ મહિના માટે પિતાશ્રી નાં દર્શન માટે દેશજંઘ આભ્યા હતા. ૧૯૪૦માં બીજું વિષયક ફાટી નીકળેલું તેનો વિરોધ ફુનીયાની ઘણી પ્રબલ કરેલો, દક્ષિણ આફ્રિકામાં નોન-યુરોપીયન કન્ટે પણ એ અંગે પ્રવૃત્તિ કરેલી, તેને ટેકા આપવાથી ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ને ચયેલી કનડગત અંગે તા. ૨૧-૨-૧૯૪૧ના ‘ઇ. ઓ.’માં એમણે લખ્યું છે કે,

“ઇન્ડિયન ઓપિનિયન”ને યુનીયન ના શાસકો તરફથી વખતો વખત અટકાવવામાં આવી રહ્યું છે એ જોતાં એમ જણાય છે કે યા તો હવે અમારે તે પ્રસિદ્ધ કરવું જ બંધ કરવું પડશે અથવા અમારી નીતિ બદલવી પડશે. હવેલા થોડા માસની અંદર ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ને શાસકો તરફથી ત્રણ વખત અટકાવવામાં આવ્યું છે.”

કલેરવુડની એક ગીટીઓમાં તેમણે કહેલું કે “હું નથી નોન-યુરોપીયન યુનાઇટેડ કન્ટનો સભ્ય, તેમ નથી હું કોમ્યુનિસ્ટ. તેમ છતાં જેટલે દરજ્જે તેઓ એક ન્યાયી સવાલને માટે લંડી રખા છે તેટલે દરજ્જે એ બંને તરફ મારી સંપૂર્ણ દિલસોજી છે.”

૧૯૬૧માં પ્રેક્ષનાં મકાન પાસે શ્રી. મણીલાલ ગાંધી

૧૯૧૭માં આ (‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’) પત્રનો ગુજરાતી વિભાગ ચલાવવા ઇર્ષકની જરૂર જણાતાં મહાત્મા ગાંધીજીએ તેમને દક્ષિણ મોકલવા આફ્રીકા હતા.

નિશાળની ઠેજવણી વમર એક ડાખું ચલાવવાનું અધરૂં અને મુશીબત બધું કામ તેઓએ ઘણાજ પુરુષાર્થ થી આગળ ધપાવ્યું હતું. અમને આજે એ યાદ આવે છે કે જ્યારે તેઓને ઇન્ડિયામાં લખાએલા તંત્રીના લેખનો અનુવાદ કરતાં કલાકના કલાક લામતા થોડા વખત બાદ બીજા પાસે ન લખવતાં તંત્રી સ્થાનેથી પોતેજ લખવાનું ઉચિત માની. ૧૯૧૮ના અક-ટોપરની ૧૮મી તારીખથી શરૂ કર્યું હતું. તે આજ સુધી ચાલુ રહ્યું છે.

માળા અને આશ્રમ ભજનાવલી તથા ગીતાજીની પ્રતો ઉપર આશિર્વાદોને લખી આપ્યાં હતાં સ્વ. મણીલાલ ગાંધીને જે ગીતાજી આપી હતી તેમાં લખ્યું હતું કે,

આ પ્રંથ વાયવા વિચારવા સાફ છે. આજે કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળજો અને બાપુને શોભાવી શોભજો.

—બાપુના આશિર્વાદ.

તેમને અપાએલી ભજનાવલીમાં લખ્યું હતું કે,

ધર્મની સેવા માટે તમે દીર્ઘાયુ થાવ. —બાપુના આશિર્વાદ.

* * *

ફરીથી હોંદમાં મહાત્માજીએ લડત શરૂ કરવાની વાતો કરી ત્યારે લડતમાં જોડાવા માટેની પરવાનગી માગેલી તેના જવાબમાં બાપુએ લખ્યું હતું કે “તમારા જેવા અહીં વધારે પોવાય અને કામ કરી શકે. પણ હવે ત્યાં ગયા છો તો ત્યાં જ રહી જાવ, છતાં (બાપુ) સંકેલવું હોય તો નિયમસર સંકેલીને આવી જવું. ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ ચાલ્યા કરે તો સાફ, પણ મને તેના હાથમાં જાય તેના કરતાં નાશ પાને એ વધારે સાફ, નામ તેનો નાશ ઠાપક દિવસ તો છેજ તો ભલે તારે હાથે થતો.”

પણ એમણે આ દેશની જરૂરીયાત જાણી અને ટ્રસ્ટીઓની સલાહથી દેશ નહિ જતાં અહીં જ રોકાઈને છાપું ચાલુ રાખ્યું.

શ્રીમતિ સુશીલા ગાંધીને આપેલી ગીતાજી પર લખ્યું છે કે,

૧૯૪૪ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨મી તારીખે પુનાના આમાખાન મહેલમાં એમનાં પૂન્ય માતૃપી કરતુરખાનું અલ્પકાલિનું અવસાન થયું હતું. ત્યારે શ્રીનીકસની વ્યવસ્થા સુશીલા ગાંધીને સોંપી મોટી પુત્રી સીતા સાથે ૧૯૪૪ના જુન માં સ્વદેશ અવેલા ન્યાં તેમનાં માતા નાં પહેલા શ્રાદ્ધ દિને અંજલી આપી હતી.

૧૯૪૬ના માર્ચમાં દક્ષિણ આફ્રિકા ની સરકારની નીતિ અને લેન્ડ ટેન્ચર પીલને વખોડતું મુંબઈના છાપા નેગ એક નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું.

દેશમાં લાંબો સમય ગાળી તા. ૧૬-૭-૧૯૪૬ના રોજે રટી. ખંડાલામાં ડરબન આવી ગયા. સા. આ.માં ગાહુ યજ્ઞ અવેલી સત્યાગ્રહની ક્ષતમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. ૨૩મી અક્ટોબરે નીકલ રકવેર પર મળેલી સભામાં કહેલું કે,

“આપણી આ લડત આ પૃથ્વી કે જે કોષ પશુ અશુક્ર જતી કે વર્ગ ની નથી પરંતુ ધર્મને કરેલાં તેનાં સંઘર્ષો સંતાનોની છે તે પર રવમાન પ્રિય માનવીઓ તરીકે રહેવાના હકની છે. મારા લોકોને જેલનાં દુઃખો ઉઠાવતા જેઠ તેઓનાં દુઃખમાં સામેલ થવાનું મને ઉચિત લાગ્યું છે.” અને ૨૩-૧૦-૧૯૪૬ની સાંજે ડરબનમાં પકડાયા અને એક માસની જેલ યજ્ઞ હતી. ૧૫-૧૧-૧૯૪૬ના દિને લેડીસ્મીથની જેલમાંથી છુટા થયા.

* *

૧૯૪૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખે મહાત્મા ગાંધીજીના અવસાનના સમો ચાર રોડીયોપર ડરબનમાં બપોરે બે વાગે મળ્યા, શ્રીનીકસમાં ગાંધીજીના સ્મરણાર્થે તેમના અગ્નિ સંસ્કારના દિવસ થી તેર દિવસ પ્રાર્થનાનો કાર્યક્રમ ૧૧મી ફેબ્રુઆરી સુધી ચાલ્યો હતો.

આપુનાં અવસાનથી એમને બારે બેઠ થયેલો. આપુજી પ્રત્યે એમનેા પ્રેમ કેટલો નિર્મળ હતો તે માહુઆથી ૬-૨-૪૮ના રોજે શ્રીમતી સુશીલા પૈએ લખેલા પત્રથી જણાય છે. લખ્યું હતું કે “તમારી આપુજી પ્રત્યેની શક્તિ ગાઢ હતી. હું તેમને મળેલી ત્યારે આપુજીએ તમારો એક કામળ મને નાંચવા આપેલો અને કહેલું કે કેટલો નિર્મળ બાવુ છે મણીલાલનો!”

* *

જુનની ૨૦મી તારીખે દીલ્હીમાં સ્વ. મણીલાલના મોટા ભાઈ હરિલાલ નું મરણ થયું જેઓ મહાત્મા ગાંધીજી ના ચાર પુત્રોમાં સૌથી વડા હતા.

તા ૨-૧૨-૧૯૪૮ના દિને રટીમર ટેરીયામાં સ્વ. મણીલાલ ગાંધી ડરબન થી સ્વદેશ જવા એકલા વિદાય થયા હતા.

જાન્યુઆરી ૧૯૪૮માં દેશ પહેાંચ્યા પછી સ્વ. મણીલાલ ગાંધી દિલ્હી જઈ તેમના પિતાશ્રીના પહેલા નિર્વાણ દિને કુટુંબીઓ સાથે રાજઘાટ પર ગયા હતા. તેઓએ ત્યાં જઈ મહાન પિતાને ચરણે પોતાનું મરતક નમાવતાં જણાવ્યું હતું કે “હું મારા પિતાજીની પાસે દુર દેશથી હમેશાં પ્રેરણા મેળવવા આવતો. પણ આ વખતે રટીમર પરથી ઉતરતાં તેઓ નથી એ માને મારી આંખો ભીની થઈ હતી. આજે રાજઘાટના દર્શન થી મને ધણીજી શાંતી થઈ છે અને હું માનું છું કે તેમનેા આત્મા મને પ્રેરણા આપશે.”

જાન્યુઆરી ૧૯૪૮માં ડરબનમાં જે આફ્રીકન ડોઈ હુલ્લડ થયું હતું તે વિશે સ્વ. મણીલાલ ગાંધીએ એલ ઇન્ડયા રેડીઓ પરથી કહ્યું હતું કે, “ડરબનમાં હુલ્લડ થયાનું સાંભળી

જાણીતી વ્યક્તિઓની મુલાકાત લઈ દ. આ.ની પરિસ્થિતિને ખ્યાલ આપ્યો હતો. ૯-૬-૧૯૪૮ના અમેરીકાથી જોબર્ન આભ્યા, અને ૧૭-૬-૧૯૪૮ના ‘ધ. ઓ.’માં વિખત આપતા લખ્યું હતું કે આ દેશમાં પાછા ફરતાં હું કંઈ છું કેમ કે ઇંગ્લાંડ-અમેરીકામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ અનુભવ્યા પછી દક્ષિણ આફ્રિકા આવતાં જાણે ખંડીખાના જેવી જગ્યામાં દાખલ થતા હોઈ એવું લાગે છે.”

૧૯૪૮ના ડીસેમ્બરમાં વલ્ડે પેરી-શીરટ કોન્ફરન્સ શાંતિનીકેતન તથા સેવાગ્રામમાં મળેલી, જેમાં દક્ષિણ આફ્રીકાના ડેલીગેટ તરીકે ખીજ એક ડેલીગેટ પ્રેફેસર જાયાવુ સાથે એમણે ગામ લીધો હતો અને પૂન્ય આપુજી ના સિદ્ધાંત મુજબ ચાલવાની પ્રેરણા મેળવવા સેવાગ્રામમાં સાત દિવસના ઉપવાસ કર્યો હતો.

પ્રવાસે નીકળેલા તે દરમ્યાન શ્રીનીકસ આભ્યાં હતા અને ચારેક દિવસ રહ્યાં હતાં એમના પ્રવાસથીજ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પેરીશીરટ સંસ્થા સ્થપાઈ હતી.

* *

દક્ષિણ આફ્રીકાની સરકારે ડોઈઓના સખત વિરોધ છતાં ૨૪ ઓરિયા ખીલ પાસ કચું હતું ૧૯૫૧ ના ઓગસ્ટની ૨૦મી તારીખે સ્વ. મણીલાલ ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રિકાના વડા પ્રધાન ડો. ડી. એફ. મલાનને લખેલ એક પત્રમાં હાલના અમાતૃપી કાયદા ખિસ્તી ધર્મથી કેટલા વિરોધી છે તે લખાણથી જણાવ્યું હતું અને એક ખિસ્તી ધર્મના ડો. મલાન ઉપદેશક હોવાથી નેમને વિનંતી કરી હતી કે “આપે આપની સરકારની નીતિની ઇસુખિસ્તના શિક્ષણની દ્રષ્ટિએ પુનઃ તપાસ કરવી જોઈએ.” ખીજું નિવેદન ૨૧મી સપ્ટેમ્બરના દિને બહાર પાડી તે જણાવ્યું હતું કે,

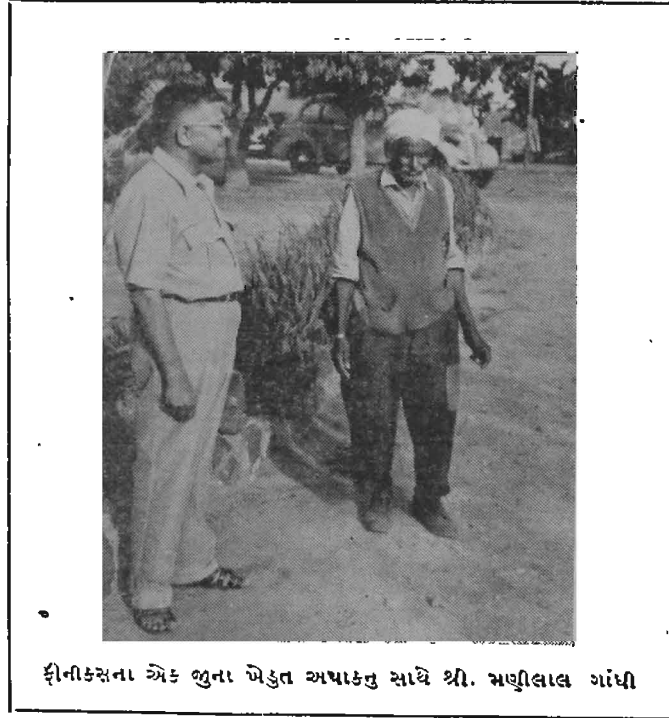
“યુનીયનના કોષ પશુ અમાતૃપી કાયદાનો ભંગ કરવાનો મેં નિર્ણય કર્યો છે. આ પત્રહું ખીજા કોષને મને સાચ મળે યા નહિ તો પણ હું લેવા ધાઈ છું.” એ મુજબ તેઓ તેમનાં પતિન અને સંતા નો સાથે અવાર નવાર મ્યુનીસીપલ બસો અને લાયબ્રેરી કે જેમાં યુરોપીયન સિવાય ખીજા કોષને જવા નથી દેતાં તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો પણ કોષને પકડવામાં નહોતાં આભ્યાં.

* *

૧૯૫૧માં સ્વ. મણીલાલ ગાંધીએ દક્ષિણ આફ્રીકાની સરકારે ડોઈઓનો વિરોધ ચાલુ રહેવા છતાં ઉપરાઉપરી અમાતૃપી કાયદાઓ કરવાનું ચાલુ રાખી ૨૪ ઓરિયાજ એક્ટ, પોપુલેશન રેજીસ્ટ્રેશન એક્ટ, સપ્રેશન એક્ટ, કોમ્યુનીઝમ એક્ટ, અને રેપ્રેઝેન્ટેશન એક્ટ પસાર કર્યાં તેની સામે લડવા માટે શક્તી મેળવવા તા. ૬મી એપ્રિલથી ૧૪ દિવસના ઉપવાસ કર્યો હતો. આ ઉપવાસ દરમ્યાન ડો. હેલન કેલરે પોતાનો ફોટો બેટ આપ્યો હતો તેનાપર લખ્યું હતું કે, “હું તમને શુભેચ્છા પાઠવું છું. તમારા પિતાનું શિક્ષણ મારા હૃદયમાં તાણું છે. હું પ્રાર્થના કરું છું કે જેને માટે તમે આજે સહન કરી રહ્યા છો તેમાં તમે સહન ચાવ” આ ઉપરાંત દેશ પરદેશ ના ખીજા ઘણા સંદેશાઓ તેમને મળ્યા હતા.

* *

૧૯૫૨ની જાન્યુઆરીની ૧૫મી તારીખે કેપટાઉનમાં મળેલી સ.ઉચ આફ્રીકન ઇન્ટરિટયુટ એફ રેસ રીવેશન્સની ૨૨મી કોન્ફરન્સમાં હાજરી આપવા ડરબનથી ૧૩મીએ એરોપ્લેન માં જતાં પોર્ટ એલિઝાબેથના એરોડ્રોમ પર બપોરે એરોપ્લેન પહેાંચતાં ત્યાં વિમાની મચકે આવેલ હોટેલમાં જોજન

ફીનીકસના એક જુના એકુત અપાકંતુ સાથે શ્રી. મણીલાલ ગાંધી

મને આશ્ચર્ય સાથે દુઃખ થયું છે. હમણાં થોડા વખતથી સરકારના જુલમી કાયદાઓને લઈ ડોઈ અને આફ્રીકનો વચ્ચે સંપ વધતો જતો હતો.....કોષ બેઠી દ્વાય આની પાછળ કામ કરતો જણાય છે..... અમે તેવી ઉચ્ચેરણી છતાં. મગજ યુમાવતું આપણને પોસાય તેમ નથી શાંત પ્રતિભાર સડેજ આપણે સ્વતંત્રતા મેળવી શકશું.” દેશ જ મહિના રહી પાછા આભ્યા હતા.

સ્વદેશથી દક્ષિણ આફ્રિકા માટે ફેબ્રુઆરીમાં ઉપડ્યા પછી મોખ્યાસાથી એરમાં નાવરોખી જઈ દક્ષિણ આફ્રીકાથી પાછા ફરતા હોઈ સરકારના ડેપ્યુટેશનના એક સભ્ય પં. હૃદયનાથ કુંઝને મળ્યા હતા. શ્રીનીકસમાં આપુનું અસલ મકાન “સર્વોદય” કેટલાક સભ્યોની મદદથી ફરીથી બંધાયેલું તેની ઉદ્ઘાટન વિધિ ૧૫-૨-૧૯૫૦ના શિવરાત્રી (પૂ. કરતુરખાની પુણ્ય સ્મૃતિ) ના દિવસે ભગ્ય મેળાવડાની હાજરી માં પં. કુંઝએ કરી હતી. સ્વ. મણીલાલ ગાંધી ૨જી માર્ચે ડરબન ઉતર્યા હતા.

ગીસ મ્યુરીઅલ લેસ્ટર કે જેઓને ત્યાં ૧૯૩૧માં પૂન્ય આપુજી લંડનની ગાળમેજમાં અવેલા ત્યારે રહ્યા હતા તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના

૧૯૪૮ના એપ્રિલની ૮મીએ દેશથી પાછા આવી ૨૩-૪-૧૯૪૮ના એરથી લંડન ગયા. ત્યાં ૧૫ દિવસ ફરીને ન્યુ યોર્ક જઈને યુનોમાં ચાલતા દક્ષિણ આફ્રીકાના કેસમાં એક પત્રકાર તરીકે ભાગ લીધો હતો. લંડન અને અમેરીકામાં

માટે બધા વેસેન્ડરો ટેબલ પર બેઠા તેમ તેઓ પણ એક ટેબલ પર બેઠા બેઠા પરંતુ તેમને કહેવામાં આવ્યું કે તમારે પાછળના ઓરડામાં જવું કે ત્યાં તમને બોબન પીરસવામાં આવશે સ્વ. મણીલાલબાબાએ આ મુચનાને નકારતાં પોતે ત્યાં નહિ જાય એમ જણાવી ત્યાં જ બેસી રહ્યા. આફ્રિકાની એર સર્વિસમાં સેક્રીટેશન નથી એવું સરકાર કહેતી આવી હતી જેથી તેની અસત્યતા પુરવાર કરવા એમણે લુખ્યા જ કેપટાઇન જઇને આ બાબત જાહેર માં મૂકી હતી.

પ્રાર્થના "કરતુરખા જીવન"નાં પ્રાંમણ્ય માંજ કરવી પડી હતી. છાપા એમ નિવેદનમાં તેમણે કહેલું કે "મારા ઉપવાસના પરિણામોનો વિચાર મારે કરવાનો ન હોય, મારી ફરજ તો ઇશ્વરનું શરણ લેવાની અને તેના ગ્રેમ અને માર્ગદર્શનની યાચના કરવાની જ છે. ફળ આપવાનું કામ તેનું હતું. મને માત્ર એટલો જ વિશ્વાસ છે કે. ખરા દિલથી યથેલી પ્રાર્થના કદી નિષ્ફળ જતી નથી, મોઢક પણ સ્વરૂપમાં તેનાં ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે."

* * *

આફ્રીકન નેશનલ કોંગ્રેસે બીન-ગોરાઓને લાયક પડતા અનેક અન્યાયી કાયદાઓની સામે સામુદાયિક લડત શરૂ કરવાનો તા. ૬મી એપ્રિલે ઠરાવ કર્યો હતો, એ અંગે એમણે 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'ના ૭મી માર્ચના અંકમાં નિવેદન બહાર પાડતાં લખ્યું હતું કે "તેઓના મુચવાએલા પગલાંના વાજબીપણા વિષે મને કશી શંકા

૧૯૫૨ના ડીસેમ્બરની ૮મી તારીખે જરમીરટન લોકેશનમાં વગર પરવાના એ દાખલ થવાના આરોપ માટે સ્વ. મણીલાલ ગાંધી અને મી. પેટ્રીક ડ'કનને ૧૮ હોદીઓ તથા ૧૪ આફ્રીકનો સાથે પકડીને કાચી જેલમાં ધુપાં હતા. જેના ચુકાદામાં સ્વ. મણીલાલને ૫૦ પાકિન્ડને દંડ અથવા ૫૦ દિવસની જેલ યથેલી જેમાં એમણે સ્વેચ્છાથી જેલનો સ્વીકાર કર્યો હતો

ની ૨૫મી તારીખે તેમને પોતાને ઘેર શીનક્સમાં પાછા લવાયા હતા. જ્યાં તા. ૬-૪-૧૯૫૬ની સવારે અણધાર્યું અવસાન થયું. આમ ૩૬ વર્ષ 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' દ્વારા તેમણે આ દેશની કચડાયેલી જનતાને લેખો અને વર્તન દ્વારા સ્વાતંત્ર્યતા મેળવવા માટેનું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપ્યા કયું, અને અંતે શાશ્વતને આપિન થયા. પરમાત્મા તેમને ચિર: શાંતિ આપે: એજ અંતિમ અભ્યર્થના.

સ્વ. મણીલાલ ગાંધીની અંતિમ ક્રિયા કરતા તેમના પુત્ર શ્રી. અરૂણ

સ્વ. મણીલાલ ગાંધી, મેકકેલ હોસ્પિટલમાં ડૉ. ટેલર સાથે

જે નહિ. મને જે વિચાર આવી રહ્યો છે તે એ કે તેમાં મારો પોતાનો ભાગ શું હોવો જોઈએ. મારે તેમાં ભાગ બજવવો જોઈએ એ વિષે મને શંકા નથી સવાલ એ છે કે, કેવી રીતે તે આગ મારાથી બજવી શકાય." અંતમાં તેમણે લખ્યું કે "મારું અંત: કરણ મને કહે છે કે હું તેમાં કંઈ પણ સક્રિય ફાળો આપું તે પહેલાં મારે મારો આત્મા શુદ્ધ કરવો જોઈએ, અને મારા તાત્કાલિક ફાળા તરીકે આપણને સૌને સન્માર્ગે દોરવણી મળે તેને માટે મારે એકવીસ દિવસના ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાં"

જે પુરેપુરી બોગવી હતી. શીનીક્સમાં કરતુરખા ગાંધી મેમેરીયલ સ્કુલ સ્થાપવાની મહાત્મા ગાંધીની અને ધી. મણીલાલની ઇચ્છા લાંબા સમય પછી અધ્યામ પરિશ્રમથી સફળ થઈ અને તેની ઉદ્ઘાટન વિધિ ૨૪-૬-૧૯૫૪ના દિને નાટાલના એડમીની-સ્ટ્રેટર મી. ડી. જી. શેપ્શટનના હાથે થઈ હતી. જે શાળા ડીરેક્ટરના રહેવાશીઓ માટે આશિર્વાદરૂપ બનેલી છે અને તેમાં હાલ સાડી ત્રણસો ઉપર બાળકો બેઠા છે.

* * *

આ પછી તેઓ વ્યક્તિગત પત્રો અને 'ઇન્ડિયન એ પિનિયન' દ્વારા પોતાના અને પોતાના પુત્ર્ય પિતાશ્રીના

અંત્યેષ્ટિ

સ્વ. મણીલાલ ગાંધી જેઓનું ગુરુવાર તા. ૫-૪-૫૬ ના સવારે ૧૦-૪૫ ના અવસાન થયું હતું. તેમના મૃતદેહને ખાદીની ઘોતી. કદની અને ટોપીવડે સજ્જ કરી તેમનાં રહેઠાણુ "કરતુરખા જીવન" શીનીક્સ સેટલમેન્ટમાંથી ઇશ્વર પ્રાર્થના થયા બાદ જા વાગે સ્મશાન યાત્રા નીકળી હતી અને ડરબનની ડેટોમેનર સ્મશાન ભૂમિ પર સાંજે સાત વાગે અંતિમ સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો.

તેમનાં અવસાનના ખબરો ટુંક મુદત માં બધે ફેલાઈ ગયા હતાં અને ઘણા ટુંક સમય મળ્યો હોવા છતાં બધી જામમાં માન પામેલા અને આદર પામેલા સ્વર્ગસ્થને પોતાની અંતિમ અંજલી આપવા મોટા સમુદાય ભેગા થયો હતો અને સૌએ અંતિમ અંજલી અર્પી હતી.

શીનીક્સ સેટલમેન્ટમાં પૂર્વે સ્વ. કરતુરખા અને મહાત્મા ગાંધીના નિર્વાણ પ્રસંગે જેમ સામુદાયિક પ્રાર્થના જનતાએ તેર દિવસ કરેલી, તેમ મેમેરીયલ સ્કુલ"ના મેદાનમાં થઈ હતી. જેમાં હોદી ઝુઝુ અને યુરોપીયન બાઇ બહેનોની હાજરીમાં માઇક ઉપર સંસ્કૃત સ્તોત્રથી શરૂઆત કરી હોદી અને અંગ્રેજીમાં ગીતાનો ૧૨મો અધ્યાય વંચાયો હતો. ઇસ્લામીક પ્રાર્થના અને જરથોસ્તી પ્રાર્થના કર્યો બાદ તામીલ પછી ઓરિયાગે ઇન્ડીયન યુવા સંમુદાયે ઝુંકુ પ્રાર્થના કરી હતી. ઇના-ડા સેમીનરી ની વિતાર્થીનીઓએ અંગ્રેજીમાં અંજલી અર્પી હતી. 'ગ્રેમજ બ્યોતિ તારો. દાખવી' ગવાયા પૂર્વે શ્રી. સોરાબજી ઇસ્તમજીએ આ પ્રસંગે જણાવ્યું હતું કે આપણા વહાલા બાપુના આત્મા સાથે સ્વ. મણીલાલ બાબાને આત્મા મળી ગયો છે તેઓની આશીર્વા આપણને આ ધાર્મિક સેટલમેન્ટ પ્રત્યે આપણું કર્તવ્ય બજવવાની પ્રેરણા કરશે. બાપુજીએ અને મણીલાલ બાબાએ આ દેશમાં આપણા માટે મળ્યું કયું છે, તે ન બૂલાય. વધુમાં તેમણે ગદગદ કંઠે કહ્યું કે બાપુજી અને કાકાજીની મૌત્રી જીવનબર રહેલી

પિતાનો પુત્રને પત્ર

[નીચલો પત્ર ૧૯૦૮ ના માર્ચ તા. ૨૫મીના રોજ પ્રિટોરીયાની જેલમાંથી પૂ. બાપુજીએ સ્વ. મણીલાલ ગાંધીને લખ્યો હતો. આને એનો પત્રોક્ક કરીને આપવા ઇચ્છતા હતા. પણ એ પત્ર ઘણા મોટા હોવાથી તેમ કરવું અસંભવિત બન્યું છે. આ પત્ર આપણને ઘણી રીતે ઉપયોગી બનશે એવી આશા સાથે અત્રે આપી જો છીએ.—પ્રકાશક ઇ. એ.]

શ્રી મણીલાલ ગાંધી,
c/o ઇન્ડિઅન એપિનિઅન
શ્રીનીકસ, નાટાક.

પ્રિટોરીયા જેલ,
૨૫મી માર્ચ ૧૯૦૯.

મારા બહાલા પુત્ર,
મને દર મહીને એક પત્ર લખવાનો અધિકાર છે. અને એક મેળવવાનો. આપી મને પ્રથમ થાય છે કે મારે તે પત્ર કેને લખવો મને મી. રીચનો વિચાર આવ્યો. મી. પોલાક અને તારો. મેં તને પસંદ કર્યો, કારણ મારા વાંચન દરમિયાન તું જ સૌથી વધારે મારા મનમાં રહેતો.

મારે વિષે કયું જ નહીં. મને વધુ કયું કહેવાનો અધિકાર નથી. હું પુણ્ય શાંત છું. અને મારી ડાહ્યે ચિંતા ન કરતી.

હું ઇચ્છું છું કે આ હવે સાવસારી યજ્ઞ ગમ્મ હશે. હું જાણું છું કે તમારી તરફથી થોડાક પત્રો મળ્યા છે, પણ તે મને આપવામાં નથી આવ્યા, પણ ડેપ્યુટી મગનરની ઉદારતાથી તેઓએ મને જણાવ્યું હતું કે આ હવે સુધારા ઉપર છે. શું તે હવે પુનઃ ફરતી થઈ? હું મારું છું કે તેણે અને બધાએ સત્કારનાં સાલુદાણા દુધમાં લેવાનું આજુ રાખ્યું હશે.

અને હવે તારે વિષે. તું કેમ છે? ને કે હું મારું છું કે તારી ઉપર જે જવાબદારી નાંખી છે તેને પૂર્ણ કરવાને તું પૂર્ણ યોગ્ય છે અને આનંદ થી બનવો હશે. મને હમેશાં લાગે છે કે મેં જે તને માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે તેના કરતાં ઘણાં વધારેની આવશ્યકતા છે. હું જાણું છું કે તને તારા શિક્ષણ વિષે અસંતોષ છે. અહીં જેલમાં મેં ઘણું વાંચ્યું છે. મેં ઇમર્સન, રસ્કીન અને મેટ્રીની તથા ઉપનિષદ પણ વાંચ્યું છે. આ બધાંને સારું છે એ જ સમજ્યો છું કે શિક્ષણ એટલે અક્ષર-ગાન નહીં પણ ચારિત્ર્ય ધરતર અને કર્તવ્ય બાન, કે જેને આપણે કેળવણી કહીએ છીએ.

જો આ સાચી પ્રતી હોય, અને મારા મનથી તો એ જ સાચી પ્રતી છે. તો તું સૌથી સારી કેળવણી મેળવી શકો છે. તને તારી માની સેવા કરવાનો જે સુંદર દેહાવે મળ્યો છે અને તેના મંદવાડના દુઃખને સહન કરી તું જે

આનંદ અનુભવે છે, એના જેવું બીજું શું સુંદર હોય? અથવા ચંચીને સંભાળે છે. (હરીલાલ ગાંધીનાં પત્ની. તેમના પતિ જેલમાં હતા) અને તેને હરીલાલના વિયોગનું દુઃખ ન યાપ કે આણું ન આવે તેની સંભાળ લે છે, અથવા રામદાસ કે દેવદાસની સંભાળ લે છે. તું જો આ સારી રીતે આનંદથી બનવો હશે તો તારું અડધું શિક્ષણ તો તને એ દારા મળે જ છે. મને ઉપનિષદની સમાલોચનામાં નથુરામજીએ જે લખ્યું છે તેના એક વાક્યની ઘણી ઉંઠી છાપ પડી છે. એમણે કહ્યું છે કે પહેલાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ઉદ્દેશ સન્ધાસ-આશ્રમ જેવો છે. આ સાચું છે. મોજમજી જીવનનાં અમુક વર્ષો સુધી જ યોગ્ય છે. દા. ત. બાર વરસની વય સુધી. બાળક તે ઉમ્મર વટાવી જાય પછી એને જવાબદારી અને કર્તવ્યનું બાન હોવું જોઈએ. પ્રત્યેક બાળક આ ઉમ્મરે પહેલે પછી એણે એનાં જીવન માં આચાર અને વિચારમાં સત્ય અને અહીંસાને ઉતારવાની કોશીલ્ય કરવી જોઈએ. આ એને બોલારૂપ ન સાગતું જોઈએ. પણ એમાં એને આનંદ આવવો જોઈએ. અને એ કુદરતી રીતે હોવું જોઈએ, મને એવા કેટલાક રાજકોટના છોકરાઓ યાદ આવે છે. મને જણાવવા કે કે હું તારા કરતાં પણ નહાનો હતો ત્યારે મારો મોટો આનંદ એ મારા પિતાશ્રીની સેવા કરવાનો હતો. બાર વર્ષની ઉમ્મર પછી આનંદ પ્રતોદનો મને ઘણો ઓછો બકે નહીં જેવો જ અનુભવ છે. જે તું ત્રણ વીજીને આચારમાં મુકશો, અને તે તારા જીવનનો એક ભાગ બનશે તો મારા ધારવા પ્રમાણે તારું શિક્ષણ પૂર્ણ થયું જાયશે, આ ત્રણ વીજ તું મેળવીને દુનીયાના ગમે તે ખુલામાં જશે તો પણ તું તારું જીવન કરી શકશો. તારા આત્માનું, અને તારા પોતાનું તથા ધરતરનું ખૂંદ ગાન પામશે. આનો અર્થ એ નથી કે તને અક્ષરગાન નહીં મળે. તે તો મળશે જ. પણ તું એની જ ચિંતા ન કરે એમ ઇચ્છું છું. તે

માટે તારી પાસે હજી ઘણો વખત છે. અને અક્ષરગાન એટલા માટે હોય છે કે જે તે મેળવ્યું છે તે તું બીજાંએ આપી શકે.

એટલું માદ રાખજો કે હવે પછી આપણને ગરીબીમાં રહેવાનું છે. હું જેટલું વધારે તે વધારે વિચારું છું તેટલું વધારે તે વધારે મને લાગે છે કે ગરીબીમાં જ સુખ છે. ગરીબી એ શ્રીમંતાઇ કરતાં વધુ સુખદ છે.

તે જોનાઇ પહેરી છે, તો તેને વળગી રહેજો. સ્વયંદેવ પહેલાં ઉઠી પ્રાર્થના કરવી એ ઘણી અગત્યની જણાય છે. અને પ્રથમ પૂર્વક યોક્ષસ વખતે જ તે કરવાનું રાખવું. આ વિષયમાં મેં ઘણો વિચાર કર્યો છે અને થોડુંક વાંચ્યું પણ છે. તેથી હું સ્વામી શંકરાનંદજી સાથે મળતો નથી થઈ શકતો. હું મારું છું કે જેઓએ જોનાઇ પહેરવી વર્ષોથી મુકી દીધી છે તેઓએ ફરી શરૂ કરવાની કશી આવશ્યકતા હોય. હાલે છે તે મુજબ જ આપણમાં જૂત અજ્ઞતા ઘણો ભેદ છે. તેથી આને જોનાઇ તેમાં મદદરૂપ બનવા કરતાં આડખીલી રૂપ બનશે. આ વિષયમાં વધારે ચર્ચા કરવાની ઇચ્છા છે પણ હાલ નહીં. હું જાણું છું કે મારા આ વિચારો જેમને પોતાની આખી જીંદગી એના અભ્યાસમાં વીતાડી છે તેમની સામે મુકી રહ્યો છું. છતાં પણ મને લાગે છે કે મારે મારા વિચારો સ્વામીજીને જણાવવા જોઈએ. મેં જાણતી વાંચી છે. મને એ પસંદ પડી છે. અને સ્વામીજીએ આપેલું પુસ્તક પણ મેં વાંચ્યું છે. એમાંથી હું ઘણું શીખ્યો છું. એ વાંચ્યા પછી મને સ્વામી દયાનંદજીનું જીવનચરિત્ર વાંચવાનું મન થાય છે. વાનસનેથી ઉપનિષદ અને આખરીના જે અર્થો સ્વામી દયા નંદજીએ કર્યા છે તે સુરત સનાતની ઝોના અર્થ કરતાં ઘણા જુદા છે એવું મેં જોયું. આ બેમાં કયા સાચા છે એ હું નથી જાણતો. હું સ્વામી દયાનંદજીના વિચારો અપનાવતાં અચકાઈ છું. મારી ઘણી ઇચ્છા છે કે આ બધી શંકાઓનું નિવારણ હું સ્વામી શંકરાનંદજીની પાસેથી ચર્ચા કરી દુર કરી શકું. આથી હું આશા રાખું છું કે સ્વામીજી, હું છું તે પહેલાં પાછા હાલ ન જાય. એને

જો જવું જરૂરી હોય જ તો તેમની પાસે આ વિષયમાં જે કાંઈ સાહિત્ય હોય તે મુકતા જાય અથવા હાલથી મોકલે. અને સુરત સનાતનીઓએ પણ સ્વામી દયાનંદજીના આ વિચારો વિષે જે કાંઈ લખ્યું છે તે જાણવા પણ ઇચ્છું છું. સ્વામીજીએ મને જે હાથ બનાવટનાં મોળાં અને હાથ-મોળાં મોકલ્યાં છે તે માટે તેમને આભાર માનજો અને તેમનું દેશનું સરનામું લખ લેજો. આ આખો પત્ર સ્વામીજીને વાંચવો અને તેમને મત જણાવજો.

ખેતરમાં ઘાસ નિદવામાં અને ખાડા ખોદવામાં વધુ વખત કામ કરજો. આગળ જતાં આપણો જીવન નિર્વાહ એના ઉપર જ કરવાનો છે. હું ઇચ્છું છું કે તું કડુંબમાં એક કાબેલ ખેડૂત બને. બધાં ઝોળારો પોત પોતાની જગાએ બંધરથીત અને સાક રાખવાં. અક્ષરગાનમાં મણિત અને સંસ્કૃત પર વધુ ધ્યાન આપવું. સંસ્કૃત એ તને આગળ જતાં ઘણું ઉપયોગી જણશે. આ બંને વિષયો મોટી ઉમ્મરે શીખવા ઇચ્છાયા છે. સંગીતમાં પણ બરાબર ધ્યાન આપજો. તારે હાલ, જીવનગીત અને ઉગ્રવીશ બંજનો-કવિતાઓ સુંદીને એક પુસ્તક માં લખી સંગ્રહ કરવો. આ સંગ્રહ વરસને અંતે તને ઘણો કોમતી જણશે. આ બધું કરવું સહેલું જણશે જે એક પછી એક પદ્ધતિસર કરશે તો. ઘણું કામ જોઈને કહી અભરાવું નહીં, અને એમ ન વિચારવું કે હું-આ કામ કેવી રીતે કરીશ અને પહેલું કયું કર. પણ શાંત ચિત્તથી વિચારીને બધા સદૃશ્યોને કેળવીશ તો તે તને ઘણા ઉપયોગી અને કોમતી થઈ પડશે. હું તારી પાસેથી જેવી આશા રાખું છું કે ધરખરય પેટે તું જે કાંઈ ખરચે તેનો પેનીએ પેનીને દિસાય રાખે.

મનમલાલ બાઇને કહેજો કે એમને સુચના કરું છું કે તેઓ "એમર્સનના નિબંધ" વાંચે આ નિબંધો ઘણા ઉત્તમ હોઈ વાંચવા જેવા છે. એ બધા તેઓ વાંચે. અને અમલવાના હોય તેને નીશાની કરી રાખી વખત મળેથી નોટલુખમાં ઉતારી રાખે. મારા ધારવા મુજબ આમાં ભારતીય (અનુસંધાન માટે જુઓ પાને ૨૦)

આખરે એ મહાન તારો ખરી ગયો !

(એક અતેવાસીનું આત્મ નિવેદન)

મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૧૪ માં વિધનમાં કલ્યાણ માટે 'શીનીકસ સેટલમેન્ટ' નો ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ ત્યાં પોતાનું પ્રતિનિધિત્વ જળવાય એવી અંતરે મજા તો હતી જ. અને તેની પ્રતીતિ રૂપે તેઓ "શીનીકસ"નું ટ્રસ્ટ કરી ગયા હતા.

પ્રતિનિધિ પાસે ગ્રેરકન્ટું સંપૂર્ણ બળ ન હોય શકે એક સાચું, તો પણ અધિક અંશે તો તેનામાં તેની શક્તિનો સંચાર થયેલો જ હોય છે એ પણ એટલું જ સાચું છે. એ વસ્તુ સ્વ. મણીલાલભાઈને તેમના પુણ્ય પિતાશ્રીની દોરવણી દેહકળ મળેલા અનુભવાથી જાણી શકાશે.

એ વિષે સ્વ. મણીલાલભાઈએ લખ્યું છે કે "બાપુ એ કે કડક હતા છતાં એક પણ એનો પ્રસંગ નથી બન્યો કે જ્યારે તેમની કડકાઈ અમને જણાઈ હોય ! તેનું કારણ એ હતું કે તેઓ એક પણ કામ એવું કરાવતા ન હતા કે જે તેઓ જાતે કરતા ન હોય, અને તેમાં સૌને આંટી ન હેતા હોય ! વજ્ર સમાન સખતાઈ અને પુષ્પ સમાન ક્રમભંગતાનાં પ્રેમભાવો સ્મરણથી એ દિવસોને હું 'આશીર્વાદરૂપ ગણું છું.'"

૧૯૩૫ની સાલમાં વર્ષામાં બનાજ બાડીમાં મહાત્મા ગાંધીજીનાં દર્શન-મિલનનો મને ત્રણ મીનીટનો લાભ મળેલો તેની સ્મૃતિરૂપે તેમનાં નિત્રાણ પ્રસંગે મને "બાપુના બોલ"નું બંજન રચ્યું છે. હું બાપુજીની સ્મૃતિને સ્વ. મણીલાલ ભાઈનાં દર્શનથી તાજ કરી શકતો. ૧૯૫૪માં શીનીકસ સંસ્થાની સુવર્ણ જ્વલિતા અરસામાં અઢી માસ રહેવાનું મને સહભાગ્ય સાંપડેલું. ત્યારે એમનો અને એમનાં કુટુંબનો ઠીક ઠીક પરિચય મળ્યો હતો. મયા વર્ષના નવે-બરમાં એમની શારીરિક અસ્વસ્થતાના સમાચારથી અમને ખેંચેની ઉપજેલી આરાં પલિન અને પુત્રાએ બીજા જ દિવસે શીનીકસ જવાની મને વિનિતિ કરેલી પણ ફેનથી ખખર મેળવતાં બહુ ચિંતાજનક નહિ હોવાનું જાણીને અટકેલો. ત્રણ માસ ઉપર મને એક મિત્રદારા સંદેશો મળ્યો કે શીનીકસ જવાય તો મદદરૂપ બની શકશે. આ સાંબળી તેજ દિવસે ઉપડતી રટીમર માં હું પલિન સાથે ડરખાન આભ્યો ને દોરવણીમાં શ્રી મણીલાલનાં દર્શન કરી સાંજે શીનીકસમાં આવી રહ્યો.

દોરવણીમાં સ્વ. મણીલાલભાઈને પુરતી સમજ મળતી હતી છતાં છેલ્લાં ત્રણેક અઠવાડિયાંથી તેમના દિલમાં શીનીકસ જવાની ભાવના પ્રબલેલી

હતી. જેથી ડોક્ટરો અને મિત્રોની સંમતિ મેળવી તેમને શીનીકસમાં લવાયા હતા. જ્યાં આવતાં જ તેમણે સંતોષની લાગણી બતાવી હતી. બધાં પરિચિતજનોને પ્રેમથી મળતા રહ્યા. આ માંદગીમાં એમના બાળસખા શ્રી સોરાબજી રૂસ્તમજીએ પુરેપુરો મિત્રધર્મ બનાવ્યો છે.

તેમજ અમે જોઈ શક્યાં કે શ્રીમતિ સુશીલાબેને પતિ સેવાના અણુગોલ યત્નમાં સર્વસ્વને ગોણું માન્યું છે. તન, મન, ધનની સુદૃઢ પણ દરકાર કર્યા વિના સ્વ. મણીલાલ ભાઈની પુનઃ તંદુરસ્તીની પ્રાપ્તિની તમન્ના સેવી હતી. પુણ્ય ગાંધીજીએ સ્વ. મણીલાલ ભાઈનાં પલિન તરીકે તેમની પસંદગી તેમણે જાતે જ કરેલી અને એક પત્ર માં લખ્યું પણ છે કે "આ સોદામાં હું ફાળ્યો છું."

સ્વ. મણીલાલભાઈની તખીયત શીનીકસમાં આવ્યાં પછી સુધરતી હોય કે ન હોય, પણ તેઓ દોરવણીમાં હતા તેના કરતાં વધુ આનંદી તો જણાતા જ હતા. અને કવચિત શુદ્ધ વાતચીત પણ કરી શકતા, જો કે ઘણે ભાગે તો શબ્દોચ્ચાર અસ્પષ્ટ જ રહેતો. ડેટલીક વાર ઇસારાવડે પણ સમજાવું નહિ ત્યારે કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેને બારે સુંઝવણ યદ્ પડતી. નિષ્ણાત ડોક્ટરે છેવટે કહેલું કે એ માટે ઉપલબ્ધ અલ્પતન ઉપચારો કરી ચુક્યા છે, જેથી હોરપીટલમાં રહે કે ઘરમાં રહે એ બંને સરખું જ છે. ઇશ્વરની કૃપા પરજ હવે બરોસો રાખવો ઘટે છે. જેથી સ્વીકારે શીનીકસમાં આવ્યા તે દિવસની રાતે નવ વાગ્યે પા કલાક ઇશ્વર પ્રાર્થના કરેલી અને તે દરરોજ સવારે અને સાંજે નવથી સવાનવ વાગ્યા સુધી ચાહુ રાખવાનો મિત્રોએ નિશ્ચય કરેલો. બીજા દિવસે સંત વિનોબાજીનો પત્ર વાંચવા મળ્યો જેમાં તેમણે હરિરમરણ કરવાની ખાસ સૂચના કરી હતી.

નવ દિવસમાં તો તેમની તખીયત સુધરતી હોવાનું પ્રત્યક્ષ જણાતું હતું. એ ત્રણ માથુસની મદદથી દરરોજ ઓરડામાં પંદરેક ડગલાં ચાલવાની પ્રેક્ટીસ પણ કરતા અને 'વીલચેર' પર પ્રેસ તથા શાળા સુધી રોજ ફેરવી શકાતા. મુલાકાતે આવનારાં સ્નેહિજનોને સારા થવાની શ્રદ્ધા માટે આ બધું પયોગ્ય હતું. પણ જાને ખખર કે એ તો છુગાઈ જવાની તબક્કારી કરતા દીપકનો છેલ્લો ઝગકારો હતો !

દશમા દિવસે-મંગળવારની રાતે ખાસ પ્રવાસની ક્રિયામાં કંઈક અડચણ યતી હોય એમ જણાતું. જેથી છુગા-વારે સવારે સ્થાનીક ડોક્ટરને બોલાવ્યા તેમણે તપાસીને 'ફાઇ પ્યુરસી' હોવાનું જણાવી એક ઇન્જેક્શન માર્યું ને પ્લાસ્ટરની બલામણુ કરી તે લગાવ્યું. જેથી દિવસે ઉઠ તથા ગોળન પણ લીધું. રાતે સહેજ ફુઃખાવો જણાયેલો તે ગરમ પાણીના શેકથી મટી ગયેલો.

આ દીવસે દરમીયાન શાળામાં રજા હોવાથી એમની નાની દિકરી ઇલાબેને પણ પિતાની સેવામાં મદદ કરતી હતી. ગુસ્વારની સવારે બધાં એ તેમનાં દર્શન કર્યાં તે વખતે તેમણે સૌ સાથે સ્મિત કરી અને વાતચીત પણ કરી. શ્રી અરજુભાઈએ તેમની માતૃશ્રી સાથે 'એડવેન' આપ્યા પછી નારતો કરાવ્યો. અને અમે નવ વાગ્યે નિત્ય મુજબ પ્રાર્થના કરીને હું એ દિવસે 'ઇન્ડિઅન ઓપિનિઅન' છપાતું હોવાથી પ્રેસમાં ગયો અને અરજુભાઈ એ તેમના પિતાની હબમત કરી માતૃશ્રી સાથે તેમને સ્પર્જ કર્યું. અને રોજની જેમ પર્યાંકની ચાદર બદલવા તેમને પુરશીમાં બેસાડ્યા. ત્યાં જ તેમની આંખો ફરવા લાગી અને કશું પણ બોલવા વિના ડોકું નમાવી દીધું. આ અસાધારણ બનાવ તરફ તેમણે માતૃશ્રીનું ધ્યાન ખેંચાથી ફરી તેમને ખાંટલા પર સુવાડી દીધા. ત્યાર પછી તેઓ જોરથી હે રામ ! હે રામ ! બોલવા લાગ્યા. ડોક્ટરને તરત જ આવી જવા માટે અરજુભાઈ એ ફોન કરીને મને પ્રેસમાંથી જલદી આવવા કહેવડાવ્યું. મેં પ્રેસનાં ઇડિયાળ તરફ જોયું તો દશને વીશ થયેલી હતી. શા માટે બોલાવાયા હશે ? એમ વિચાર થયો પણ બીજા જ ક્ષણે મને મણીલાલભાઈનું સ્મરણ થયું કે કદાચ તખીયત વધુ તો ન બગડી હોય ! હું તરજ ઘરમાં આવ્યો ને જોઈ છું તો શ્રીમતિ સુશીલાબેને, અરજુ અને ઇલા તેમના ખાટલા પાસે ચિંતાથી બ્યાકુળ બની ઉભેલાં હતાં અને 'મણીલાલભાઈ હે રામ ! હે રામ ! મોટેથી બોલતા હતા. મેં હાથ, પગ તપાસી જોયા તો હંડા !

શું થતું હશે તે કળી ન શકવાથી ચારે જણુને સુંઝવણ યદ્ પડી. હાથ ઉપચારનો કશો ઉપાય ન જણાયો શ્રી અરજુભાઈ મોટર લાઇને જાતે જ ડોક્ટરને જલદી લાઇ આવવા ઉપડી ગયા. અહીં એમના હાથ, પગ ને શરીર વધુ

શીતળ થવા માંડ્યાં. રામ નામનો ઉચ્ચાર ધીરે ધીરે થવા માંડ્યો. મારા છત્રનમાં ડેટલાંક સ્નેહિજનોની અંતિમ પણ મેં જોઈ હતી જે અનુભવ પરથી મને લાગ્યું કે હવે કચી પણ આશા નથી રહી. હૈયાને કંઈક બનાવી હું પ્રેસમાં દોડ્યો અને ત્યાંના કામદારોને આ ફુઃખદ ખીના કહી એક જણુને મોટર લોરીમાં શ્રી અરજુભાઈને જલદી પાછા બોલાવવા મોકલ્યો. હું ઘરમાં આવ્યો અને શાંતિથી રામ નામનો મંત્ર બોલતા મણીલાલ ભાઈનો ખાસ મંદ થતો જણાયો. ડરખાનના સ્નેહિજનોને ફોન કરવા હું પ્રેસનાં માથુસો સાથે પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો. એક કલાક પછી ડરખાન, ટેંખાટના સ્નેહિજનોને આ કરજી ઘટના કહી શક્યો. શ્રીમતિ સુશીલાબેને, અને ચિ. ઇલા તથા મીસીસ સુનસામી (કોચીનમાં કામ કરતી બાઈ) સાથે અમે અશ્રુભીના નયને એમની અંતિમ ક્ષણુના સાક્ષી બન્યાં. જગતના એક મહાન પિતાના મહાન પુત્ર અને દક્ષિણ આફ્રિકાના એક નિડર જ્યોતિષ્વરની અમર જ્યોતિ પોણા અગિયાર વાગ્યે શાશ્વતમાં સમાઈ ગઈ. એજ પળે શ્રી અરજુભાઈએ ડોક્ટર સાથે રૂમમાં પ્રવેશ કર્યો. ને ફુર્થેટ બનાવ જોઈને હતાશ થયા. શ્રી અરજુભાઈનું હૈયું બરાબ આવ્યું. બધાં જ દયાબેલા સ્વરે રોવાં. હું વિંજ મૂઠ બૂની આ અતિ કરજી દ્રસન નિજા હતો રહ્યો. માતા, અને સંતાનો શોકથી હતાશ બની અરજુ પરસને વળગી રડ્યાં "બાઈ" મયા !

આખરે એ મહાન તારો ખરી ગયો !

મને આ ક્ષણે ત્યાં હજુ રહેવાનું બારે યદ્ પડ્યું. હવે મારાથી રહી જ જવાશે એમ લાગવાથી હું બાથરૂમમાં ગયો અને આંખ મોં ઘોષ સ્વરજ બની થોડીક સેકંડમાં પાછો આવી ઉભો. કોષ ઉંચા સાદે નહોતું રડતું એટલી એમનામાં ધૈર્યતા હતી. આ હૃદય ટ્રાવેક દ્રસને દયાબેલ હૈયે બનાવી હું જોતો જ રહ્યો. પુણ્યાત્માએ તો આંખો મીંચી તે ફરી ન ઉઘાડી, ધાસ લેતા તે બંધ થયા, રામ ! શબ્દનો ઉચ્ચાર અટકી ગયો. ફોન પર હું સંદેશાએ આપતો રહ્યો. એક ક્ષણ ઓરડામાં તો બીજા ક્ષણ ફોન પર આમ દોડતો રહ્યો. થોડાક વખત પછી શ્રીમતિ સીતાબેને આવી લાગી તેનાં રૂદનથી બધાંનું રૂદન વધી ગયું. આ પછી બીજા સ્નેહિજનો આવવા (અનુસંધાન માટે જુઓ પાનું ૨૦)

આજ્ઞાધીન સુપુત્રને શ્રદ્ધાંજલિ

(ઉચ્ચશિક્ષકને ખાકર-જે'બર્ગ)

આપણે જાણે છે કે "મણીલાલનું" સ્થાન શ્રીનીકસ માં છે." યસ પિતાના આ આજ્ઞા-ધીન, પ્રીત અને ત્યાગી પુત્રે, રાષ્ટ્રપિતાની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી અને પોતાનું સમસ્ત જીવન 'ઈ. ઓ.'ને અને શ્રીનીકસ આશ્રમને જીવનની અંતિમ પળ સુધી અર્પણ કરી પિતાનું વચન રામની માફક પૂર્ણ કર્યું.

એકધારી રીતે 'ઈ. ઓ.'નું ગૌરવ ભયું સંચાલન કરવામાં, જીવનનાં ઘણાં વર્ષો એમણે પીતાનાં. આ દરમ્યાન અનેક કંઠાવોતોની સામે તેમણે ટકકર ઝીલી છે. સુખ-દુઃખના અનુભવો કર્યો છે, અનેક ક્રીકાઓ અને આર્થિક તેમજ વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ અનુભવી છે. પરંતુ તેઓ કદી પાછા ડગ્યા નથી. પ્રસંગોપાત ખાસ અંકે પ્રગટ કરી આપણના સિદ્ધાંતોનું સાહિત્ય પીરસ્યું છે. ગૌરી અને કાળી પ્રજાને માર્ગદર્શન આપ્યું છે. રંગરેખ અને એપાટલેડ ને માનનારી સરકાર સામે કડક લેવો લખ્યા એટલું જ નહિ પણ સરકારની નીતિ સામે ઉપવાસ અને સત્યાગ્રહ કરી જેલ યાત્રા પણ કરી છે. પૂજ્ય આપણ પછી આ જાતની નીડરતા, સ્વમાન અને રાષ્ટ્રપ્રેમ એક મણીલાલભાઈ સિવાય અન્ય કોઈ હીદી કે હીંદુમાં જવલેજ માલમ પડ્યો હશે. ખરેખર! તેમણે તે પિતાના પગલે ચાલી પોતાનું મુંઝું સ્વાર્પણ આપ્યું છે. સ્વ. મણીલાલ ભાઈની પ્રીતિગાથા કદાચ દ. આના ઇતિહાસમાં નહિ લખાય પરંતુ ભારતીય ઇતિહાસમાં આ કર્મગીર અને ત્યાગી ગાથા જરૂર સુવર્ણ અક્ષરે લખાશે.

છેલ્લે 'ઈ. ઓ.'ને જન્મતા સાથે જોઈએ તેવો મળતો ન હતો. આથી પૂજ્ય આપણના સિદ્ધાંત પ્રમાણે મણીલાલના સાપ્તાહિક બંધ કરવા તકવાર પણ થયા હતા. પરંતુ એ બંધ કરવામાં તેમનો આત્મા ડાબતો હતો. લોકોની અપ્રિયતા વહેંચી લઈ ને તેમણે ઘેરેઘેર ભટકી લવાજમો લેવાં કર્યાં કેટલાક સખી ગૃહસ્થો નો સાથ મળ્યો અને આ પત્રને શ્રુતપ્રાપ્ત સ્થિતિમાં પણ ઠકાવી રાખ્યું. સાચે જ તેઓ આ પત્ર ચલાવવાની અનેક ચીંતાઓમાં સદા રહેતા હતા અને તેને લીધેજ તેમના મગજના

જ્વાલનનું ઓ પર અસર થઈ અને છેવટે તેમણે પોતાનું બલિદાન આપ્યું. સ્વર્ગસ્થ કૃત ગુજરાતી-કાઠિયાવાડી કે હીંદુ જ નહોતા. તેમનામાં પૂજ્ય આપણના સાચા અનુયાયી તરીકે સંકુચિત માનસ સુદલ નજરે નહોતું પડતું. એક વખત તેમણે મને જણાવ્યું હતું કે "તમે કૃત ગુજરાતી હીંદુઓ માટે લખો તે સાથે અન્ય ધર્મોએ. ઉદ્દેશને પણ તમારે કંઈક લખવું જોઈએ." આ ઉપરથી હું તેમની વિશાળ દષ્ટિ સમજતો થયો હતો.

એક ધર્મ સિવાય માનવ માત્ર અપૂર્ણ છે, મનુષ્યમાં શુભ-દોષ રહેલા છે. સ્વર્ગસ્થતા હોય તરફ દષ્ટિ રાખવાને બદલે તેમના સદૃશ્યો, તેમના સંસ્કારો, તેમની ઉચ્ચ ભાવના અને કાર્યો તરફ જોઈ કરીશું તો જરૂર તેઓ આપણા જેવા એક સામાન્ય માનવી કરનાં ઘણે ઉચ્ચ સ્થાને જીવન જીવી ગયા છે. તેમણે ઇચ્છ્યું હોત તો તેઓ પણ શ્રીનીકસ સંસ્થા નો ત્યાગ કરી બીજા હીંદુઓની માફક વેપારી બની ધન ભેગું કરી શકત. પૂજ્ય આપણના સહવાસમાં આવેલા આદેશના અનેક હીંદુઓએ માત્ર ધન ભેગું કરવામાં જ પોતાના જીવનને ધન્ય માન્યું છે. બ્યારે સ્વર્ગસ્થ અહીંની હીદી જન્મતા માટે અને ભવિષ્યની પેઠી માટે આદેશ વારસો મૂકી ગયા છે.

સ્વર્ગસ્થની ખોટ 'ઈ. ઓ.'ના વાંચકોને, દ. આ.માં વસતી હીંદી ગૌરી તેમજ કાળી પ્રજાને અવશ્ય જણાવાની છે. આ માટે જે રીતે સ્વર્ગસ્થે રાષ્ટ્રપિતાનું સ્થાન જાળવી રાખ્યું તેવી જ રીતે આપણે સહુ હીદી જન્મતા તેમની કદી ન પૂરાય તેવી ખોટ પૂરવા કટિબદ્ધ થઈએ અને તન-મન-ધનથી પૂજ્ય આપણના સ્થાપેલા 'ઈ. ઓ.'ને સાચા હૃદયનો સહકાર આપીએ તોજ રાષ્ટ્રપિતાને અને રાષ્ટ્રપિતાના આજ્ઞાધીન સુપુત્રને ખરી શ્રદ્ધાંજલિ આપી ગણાય.

પ્રભુ! સદ્ગતના આત્માને ચિર શાંતિ અર્પો. તેમના કુટુંબીઓ ઉપર આવી પડેલી અસહ્ય મુશ્કેલીઓ નો સામનો કરવા સહનશીલતા, બળ અને બુદ્ધિ અર્પો એ જ નમ્ર પ્રભુ પ્રાર્થના છે.

મહુમ પારસી ફસ્તમજના કુટુંબનું સૌજન્ય:

દક્ષિણ આફ્રિકાના હીંદીઓના ઇતિ-હાસમાં મહુમ ફસ્તમજ પારસીનું નામ એક સખાવતી વેપારી અને ગરીબોના ભેલી તરીકે મોખરે રહેલું છે. તેઓ સઘળા હીંદીઓના "કાકાજી" કહેવાતા.

મહાત્મા ગાંધીજીના તેઓ શરૂઆત થી અસીલ ઉપરાંત સાથી અને પરમ મિત્ર ગણાતા. કામનાં સંકટોને દુર કરવામાં અને દેશી ભાઈઓની ઉન્નતિ નાં કાર્યોમાં એ બંને મિત્રોમાં ઉડી ધગશ હતી. એકના ઉપર શ્રી દેવીની ગૃહમ હતી અને બીજાના ઉપર સર-સ્વતી દેવીની પરમ કૃપા હતી. બંયાં શ્રી અને સરસ્વતીનો સુમેળ થાય લાં સુકિર્તિનું પ્રાકટ્ય અનિવાર્ય હોય છે.

આ બંને મિત્રોએ અરસપરસના સહકારથી દક્ષિણ આફ્રિકાના હીંદી તથા યુરોપિયનોમાં અપુર્વ માન મેળવી લોકહિતનાં અનેક કાર્યોથી ઇતિહાસને જીવળ કરવામાં સુંદર ફાળો આપ્યો છે.

એમની જીવનભર ટકેલી મૈત્રીનો વારસો ઉભયનાં સંતાનોમાં પણ સારી રીતે ઉતરેલો છે.

સ્વ. મણીલાલ ગાંધી ૧૮૯૭ માં પોતાનાં માતાપિતા સાથે પ્રથમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા ત્યારે તેમની ઉંમર માત્ર સવા ચાર વર્ષની હતી.

ગાંધીજી કુટુંબને લેતા દક્ષિણ આ-ફ્રિકાથી સ્વદેશ ગયેલા ત્યારે ત્યાંના જાહેર કાર્યકર્તાઓને દક્ષિણ આફ્રિકા ની પરિસ્થિતિ વિષે સત્ય હકીકત કહેલી. પરંતુ તેની વિગત દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભલતી જ રીતે આવવાથી કરવન શહેરના ગોરાઓને ખોટું લાગેલું અને ગાંધીજી ઉપર ખુબ ખીજ વાગેલા.

૧૮૯૬ ના ડિસેમ્બર માસમાં ગાંધીજી સહકુટુંબ 'કુરલેન્ડ' સ્ટીમરમાં મુંબઈ થી ઉપડેલા અને તે સ્ટીમરમાં ચારસો જેટલા બીજા ઉતાર્યો પણ હતા બીજા એક સ્ટીમર "નાદરી" પણ થોડા દિવસ પછી મુંબઈથી એટલા જ ઉતાર્યો સાથે ઉપડેલી તે બંને જોગાતુલ્યે એકજ દિવસે કરવનની ગોડીમાં આવી જીભી આથી ગોરાઓને બળતામાં ઘી ઉમેરાયા જેવું થયું અને વિદ્રસંતોષિત્યોએ અક્ષવા ઉડાડી કે ગાંધી તેા હીંદીઓથી દક્ષિણ આફ્રિકા ને ભરી દેવા માંગે છે, જેથી બે સ્ટીમર ભરીને હીંદીઓને સાથે લાવ્યો છે. આથી ખુબ ઉશ્કેરાટ થયો અને હજ રેક ઋતુની ગોરાઓ ગોદીપર તેમના ઉતરવાની જ રાહ બેવા લાગ્યા. સ્ટી મરના કપતાન તથા કેટલાક ગોરા મિત્રો અને હીંદીભાઈઓની સાથે પોલીસ અધિકારીની મદદથી ગાંધીજી

કિનારે ઉતર્યા તો ખરા પણ જગત ના સફલાગ્યે તેઓ મરતા મરતા બચ્યા!

કસ્તુરબાને બાળક મણીલાલ તથા હરિલાલ સાથે સ્ટીમર પરથી એક બંધ ગોડીમાં બેસાડી પારસી ફસ્તમ જના શીલ્ડ સ્ટ્રીટપરના ઘેરે ઘણીજ સંભાળપૂર્વક સહિસકામતથી પહોંચાડી દીધા હતાં.

આમ સ્વ. ફસ્તમજ શેહનાં આ-તિથ્યનો આશ્રય સ્વ. મણીલાલભાઈને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં કિનારે ૧૩-૧-૧૮૯૭ ઉતરતાંજ મળ્યો હતો જે અઘાપિ તેમના કુટુંબીઓનો તરફથી મળતો રહે છે. સ્વ. ફસ્તમજ શેહના કુટુંબીઓએ સ્વ. મણીલાલ ગાંધીને મિત્ર તરીકે માની જીવનભર મમતા બતાવી છે. સ્વ. મણીલાલ ગાંધીની છેલ્લી માંદગીમાં પણ એ સખી દિલના ગૃહસ્થ કુટુંબ મહત્વ નો ફાળો આપ્યો છે જેના માટે સ્વર્ગસ્થ ઘણીવાર કૃતજ્ઞતાની ભાવના વ્યક્ત કરતા હતા.

અંત્યેષ્ટિ

(૧૬માં પાનાનું અનુસંધાન)

મિત્રોએ બજન ધૂન અને અંજલી આપવામાં સાથ આપ્યો છે તે માટે સ્વર્ગસ્થના કુટુંબીઓ અને ટ્રસ્ટીઓ તરફથી આભાર પ્રદર્શીત કર્યો હતો અને સૌએ ઉભા થઈ "લીડ કાન્ડલી લાઇટ"નું અંગ્રેજ બજન ગવાયા બાદ શાંતિ પાઠથી વિસર્જન થયું હતું.

આ અંકમાં અમે બીજા પાનાંઓ પર તેમને અપાએલી ઘણી અંજલીઓ અને દિવાસાઓના સંદેશોએ જે તેમના કુટુંબ પર આવેલા છે તે પૈકીનાં થોડાક આપી શક્યા છે.

સ્મશાન ભૂમીપર અંજલીઓ આપ-નારાઓમાં શ્રી. પી. આર. પથર, એચ. નેરૂસ, એ. એસ. કાલ, ગોવન મણી, એસ. એલ. સોંગ, ડો. ડોન મીમ્કુલુ, એમ. બી. નાયક અને સોરાળજી ફસ્તમજ હતા.

સ્વર્ગસ્થ મણીલાલ ગાંધી પોતાની પાછળ પત્ની અને એક પુત્ર તથા બે પુત્રીઓને શોક કરતા મુકી ગયા છે.

અમે શ્રીનીકસ સેટલમેન્ટના ટ્રસ્ટી ઓ, અને 'ઇન્ડિઅન ઓપિનિઅન' ના પ્રકાશકો અને કાર્યકરો દુઃખી હૃદયે શ્રીમતી મણીલાલ ગાંધીને તથા તેમના પુત્ર અને પુત્રીઓને અમારા હૃદયની ઉડી દિલસોજી દર્શાવીએ છીએ. તેમને થએલી આ મહાન ખોટ એ શ્રીનીકસ સંસ્થા અને 'ઇન્ડિઅન ઓપિનિઅન'ની ખોટ છે.

સ્વ. શ્રી મણીલાલ ગાંધી

શ્રી. લીખાલાલ ઉ. માસ્તર (શ્રી લીખાલાલ, શ્રીનીકસ સંસ્થાના એક દૂરરી ૭)

શ્રી મણીલાલ ગાંધીના અણુધાર્યાં અવસાનથી આજે શ્રીમતી સુશીલાબેન અને તેમનાં ત્રણ બાળકો પર જે દુઃખ આવી પડ્યું છે તેને માટે હું મારા હૃદયની કિલસોલ પાડ્યું છું. તેઓ તેમના પતિની પડખે રહી હુંમેશાં જે મદદ કરતાં હતાં, તેને માટે મને તેમના પ્રત્યે ઘણું આદર છે.

હિંદના સહભાગ્યે, લાં પંચમ પુરુષોના જન્મે થતા જ રહ્યા છે, છેલ્લા મહાપુરુષ તે મહાત્મા ગાંધીજી છે. જેમણે સત્યને ખાતર સર્વસ્વનો ભાગ કરી સંકટો સહ્યાં. આખરે દેહનું પરીધાન પણ આપી દીધું! એવા મહાન પિતાના પુત્ર તે આપણા. સ્વ. શ્રી મણીલાલ ગાંધી છે. શ્રી રામચંદ્રજીની પેઠે એમણે પણ પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરીને માસોમ અને મહાન માતૃપિતાની સેવા છોડી હતી. સુખ, સંગવડ, માંત, પાન વિગેરે સર્વસ્વનો ભાગ કરી ક્ષણ પિતૃ આજ્ઞા માથે ચઢાવી આ દેશમાં રહ્યા હતા, અહિં એમણે પિતા ને પગલે ચાલી જનસેવા એજ

નાંખ્યા છે. રાત અને દિવસ તેઓ એનીજ ચિંતામાં રહેતા, ગ્રાહકોની બેદરકારીથી વખતસર લવાજમો મળતાં ન હતાં અને ન્યારે ઉધરાણી કરવા માં આવે લારે જાયું અંધ કરી દેવાની ધમકી આપતી. આવી કફોડી સ્થિતિ થી એમને પૈસાની ભારે તંગી રહેતી, તેની ચિંતાનો પણ પાર ન હતો. જતાં અડગ રહ્યા. પિતૃ આજ્ઞા એ એમને મન પ્રભુ આજ્ઞા હતી, દેહ ઘસાઈ ગયો અને તેથી તે છોડવો પડ્યો. પણ છેલ્લે સુધી સેવા છોડી નહિ.

સ્વ. મણીલાલભાઈ પિતાને પલંગે ચાલનારા હતા, એમની શકતી પ્રમાણે એમણે સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ, સમાનતા,

પાલન કરતાં જનસેવામાં દેહ ઘસી નાંખ્યો, ને સ્વર્ગે સીધાવી ગયા, અમર કાર્તી પામી ગયા. એમનો દેહ ભલે પંચત્વમાં ભળી ગયો, પરંતુ અમર આત્મા આપણા હૃદય કમળમાં વસી રહ્યો છે. તે એમનાં અંકુરાં રહેલાં કાર્યો આગળ ચલાવવામાં હાકલ કરી રહ્યો છે. અગર જે અહિંની હીંદી પ્રજાએ એમનું સાચું સ્મારક કરી એમના આત્મોને શાશ્વત સુખ અને શાંતી આપવી હોય તે એમનું જે જીવન કાર્ય હતું તે મહાત્મા ગાંધીજી સ્થાપિત ધંન્ડીઅન ઓપિનિઅનને ચાલુ રાખવાનું છે. તેને વખતસર લવાજમો પહોંચાડી દેવાં બેઠેએ ગ્રાહકો વધારી આપવાં, પ્રસંગે પાત દાન બેટ મોકલવાં ને એ રીતે એને પોષાણુ આપી સમૃદ્ધ બનાવવું. આ પમે આજ સુધી અહિંની હીંદી જનતાની જે સેવા કરી છે તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી, મહાત્મા ગાંધીજી એ આ પત્ર દ્વારા જ સરકારી જીલ્લો કાયદાઓ સામે લડત ચલાવી હતી, દેશ વિદેશ પ્રચાર કાર્ય હતું. અને પ્રજાને સત્ય તથા પ્રેમ અને અહિંસાનાં પાઠો શીખવ્યા હતા, આજ પત્ર આપણા લોકોના આ દેશ ના અસ્તિત્વનું એક કારણુ છે એમ કહી શકાય. ચાહે આપણે કશુંક કરીએ કે નહિ તે પણ સાચી વાત કહી છુપાવાની નથી, અગર જે મહાત્મા ગાંધીજી આ દેશમાં આવ્યા ન હોત અને એમણે ધંન્ડીઅન ઓપિનિઅન' પત્ર કાઢી સરકાર સામે વ્યવસ્થિત લડત આપી ન હોત તે આપણે કયારના આ દેશમાંથી નાણુદ થઈ ગયા હોત. આ છે આપણો પાયો જેના ઉપર આપણે ટકી રહ્યા છીએ, તેને જ ભાંગી પડવા દેશું તે પછી આપણે માટે કોઈ આધાર રહેશે નહિ. પુ. મહાત્મા ગાંધીજી અને સ્વ. મણીલાલભાઈ પ્રત્યેની આપણી, સાચી શ્રદાંજલી આજ લેખારો.

દૂરથી ઘસડી લાવવા માટે પ્રભુને કપડો દેવા મન થઈ જતું હતું. હું અહિં ન હોત તો કેવું સાઈ? એમ ચતું પણ તે સર્વનો કલ્યાણુ હાતા કહેવાય એટલે જ સૌને તેની ખચ્છા મુજબ ચાલવું રહ્યું. એમ મનને સમજાવવા માંડ્યું પરંતુ ફરી વિચાર આવે કે દય દિવસ સુધી તખીવત ઠીક જણાતી હતી, મન પ્રકુલિન દેખાતું હતું, એ બધું શું આજ પંપાજી હતું? ખરે જ એ જમની જ્યોતનો અંતિમ પ્રકાશ જ હતો! નિઃશંક વિધાતાએ માનવીને મૃત્યુની પળ કયારે છે તે જણાવવાની કળ નથી જતાવેલી. સહભાગી અને પુણ્યવાનોના સુખેથી જ એ અંતિમ પળે રામ નામનો ધ્વાનિ નીકળે છે એવું સંતોણું કથન અક્ષરસઃ સત્ય છે. જીવન ભર જેમણે જનસેવા દ્વારા ધંધરનું દિન રાત રટણુ કયું છે તેમના મુખમાં હે રામ! હોય એમાં શું આશ્ચર્ય? મહાત્મા ગાંધીજી હે રામ! થી પ્રાણુ ત્યજેગો તેમ આ વીર ગાંધી પુત્રે પણ હે રામ! થી પ્રાણુ તણુ અમરપદ મેળવ્યું.

પરમાત્મા એમના અમર આત્માને શાશ્વત શાંતિ આપો અને એમના આપ્તજનોને યથેશા વિયોગના આઘાત ને સહન કરવાની શક્તિ અને ધીરજ આપો એવી આ એક રંક અંતે વાસીતી અંતિમ અભ્યર્થના છે.

—લહરી

પિતાનો પુત્રને પત્ર
(૧૭માં પાનાથી ચઢ)

જ્ઞાનને પશ્ચિમનો માર્ગદર્શક રૂપે મુક્યું છે. ઘણીવાર આપણી જ ચિત્તે ખીલ પાસેથી ખીલે રૂપે મેળવીએ ત્યારે તે આપણને વધુ ઉત્તેજન આપે છે. એમણે ટોલ્સ્ટોયની ("Kingdom of God is within you.") એ પુસ્તક પણ વાંચ્યું જેમણે. આ પુસ્તકનો ઇંગ્લીશ અનુવાદ ઘણો સરળ છે અને ટોલ્સ્ટોયે હુંમેશાં જે લખ્યું કે જોવેલું હતું તે આચારમાં મુક્યું હતું. હું આશા રાખું છું કે હજી તમે

સ્મરણુજલિ !

સાહિત્યના આકાશમાં, તારો ઝળકતો તેજથી અપ્રીલ માસે પંચમીએ, લુપ્ત બનતો સે'જથી એ સ્થાનમાં જે ગગનમાં, અધારે પડદો ચીરતો એ હીર સમ તારા તણે, આધાર વિરમીને જતો સાહિત્યના સુખન વડે, અધ્યો ઘણાં જે અવનવાં ગુર્જર ગિરાના પ્રેમિઓને, હપથી પ્લાવિત કર્યાં. સુગંધને સુકામળી, ગુર્જર ગીરા ફાલી રહી, ત્યાં ઘા પડ્યો અદરશથી, ને વેલ મુરઝાઈ ગઈ મણીલાલનો આદર્શ આ, બાપુ તણા સર્જન ગણે જ્યાં જ્યાં સમન્વય એ દીસે તે માનવો મણીલાલનો ગાંધી બની મા ભારતીનો કે પડન દે બાળને ઉપકાર સમયે ઝળકશે, ને થાય દુઃખ પણ કાળને

—તવીનચંદ્ર ના. દેશાઇ.

પ્રભુ સેવા માગી આખી હંદગી હીંદી ઓની ન્યાત, જત કે ધર્મના કશા ભેદભાવ વિના અસ્ખલીત સેવા કરી છે. મહાત્મા ગાંધીજી સ્થાપિત ધંન્ડીઅન ઓપિનિઅન' પત્ર એમણે પોતા ની જાત મહેનતથી જનતાનો સહકાર મેળવી ટકાવી રાખ્યું છે. પુ. મહાત્મા

ઈલાહિ. સિદ્ધાંતોનું પાલન કયું હતું, ગમે તેવા મોટા માણસ હોય તેએ સત્ય અને સ્વૃષ્ટ જે કહેવાનું હોય તે તેમને મોટે કબી દેતા. આથી એઓ ઘણાને અપ્રિય થઈ પડતા, જતાં તેની જરાએ પરવા કરતા નહિ એવો એમ નો સત્ય માટે આગ્રહ હતો.

આખરે એ મહાન તારો

સાચું સમર્પણ !

જે લોકો ઇશ્વર પર જ આધાર રાખે છે તે મરેલાં કે જીવતાં માનવી પર કદી આધાર નહીં રાખે. આ વિચાર તું દિલમાં ખરાબર ઉતારશે તો કદી શોક નહીં કરે.

દુઃખથી લાચાર બનવાની તને ઘૂંટ નથી. બીજા બધો ભરેસો ખોટો છે. કેવળ ઇશ્વર પર ભરેસો રાખ. મૃત્યુનો પાઠ પણ એજ છે. તારો પ્રેમ કસોટીએ ચઢ્યો છે.

ઇશ્વરનું કામ બજાવીએ તો તેની કૃપા મળે. તેથી તારે ઇશ્વરનું કામ કરવું. એક ક્ષણ પણ નવરાશની ન રહે એ રીતે તારી દિનચર્યા ગોઠવ. એ જ અહીંથી વિદાય થયેલાં પ્રિયજનો માટેનો સાચો પ્રેમ છે. જે પ્રિયજનોને આહિ છે, તે પ્રિયજનોને ગુમાવ્યા પછી પોતાની જાતને સેવામાં વધારે અર્પણ કરી દે છે.

મરેલાં જીવતાંને કંઈક મોકલે છે કે નહીં એ આપણે જાણી શકતા નથી. પરંતુ જીવતાં મરેલાંને મોકલે છે એ વિષે જરાયે શંકા નથી. તેમની પાછળ આપણે કદી શેકકળ ન કરીએ. ઇશ્વરની કૃપા તેનાં કામ કરવાથી મળે છે, અને શરીર વડે, મન વડે તેમજ વાણી વડે દુઃખિયાંની સેવા કરવાથી ઇશ્વરનાં કામ થાય છે.

મહાત્મા ગાંધી.

Printed and Published by
INTERNATIONAL PRINTING PRESS
Private Bag, Durban